A. Flein

CAIUS CRISPUS

SALLUSTIUS.

E. Cahn

C. CRISPI
SALLUSTII
OPERA.

CURAVIT

FRIDER. HENR. BOTHE,

D. PHILOS. ET AA. LL. MAG., SOCIETATI, QUAE JENAE EST, LATINAE, ITEM TEUTONICAE BEROLINENSIUM, ADSCRIPTUS, ET HUMANITATIS IN SCHOLA GLEIMIANA HALBERSTADIENSIUM PROFESSOR DESIGNATUS.

EDITIO SECUNDA EMENDATIOR.

MANHEMII,

SUMTU TOBIAE LOEFFLERI

MDCCCXIX.

67830

PRAEFATIO EDITORIS.

Quam ante in edendis Ovidii Transmutationibus et Horatio, eandem nunc in Sallustio rationem secuti sumus, ut verba scriptoris secundum melioris notae libros cum scriptos tum impressos quam emendatissima describeremus, et interpunctionem *), minus saepe curatam, emendaremus; deinde indicem historicum operi adderemus, quam rem utilissimam priores editores nescio quo pacto insuper habuere; tum si quid adhuc inexploratum esse videretur viris eruditissimis, qui in Crispo explanando operam posuerunt, id ipsi denuo per-

*) Ejus a me correctae unum exemplum proferam insigne, quod est Jug. c. 31. extremo, ubi cum etiam legeretur, sententia inepta: *Neque ego vos, Quirites, hortor, ut malitis civis vestros perperam quam recte fecisse*, plene distinguendum vidi post verbum *hortor*, itaque loco desperato facile medicatus sum.

penderemus, quodque de eo in mentem nobis venisset probabile, non quidem in ipsum illud ordinem reciperemus, a qua temeritate jam longe absumus, sed vel in marginibus paginarum notaremus, ut Hist. 1. (18.) et ibidem 2. (7.). 3. (7.), vel, quod magis placet, in praefatione breviter diceremus. Ceterum, quam in prima editione expresserunt ejus curatores, Cortianam recensionem mutandam nobis vidimus antea vulgata, quam probarunt Gruterus, Wassius, et inprimis Havercampius, non quo a vero prorsus aberrasse arbitraremur Cortium, sed quod in re controversa tutius esset via consueta incedere, quam vel cum doctissimis hallucinari.

Quod diximus, nihil pro arbitrio mutatum a nobis esse, id non ad veteres quasdam sordes pertinet, quas recolere noluimus; quale est illud *in amicitia receptus* Belli Jugurthini capite 5., et *in partem tertiam Africam posuere* ejusdem libri cap. 17., quae scriptura neque Haver-

campio placuit, et Hist. 1. (3): *quorum in gratia plerique concesserant*, ubi *gratiam* habet Augustinus. Simili de causa Jug. 85. circa finem Gruteri conjecturam *parvi id facio* soloecae isti orationi, quae vulgo ibi legitur, *parum id facio*, praeferre non dubitavimus, et ibidem c. 87. Ciacconii lectionem *praelia multa, ceterum levia, alia aliis locis facere* excudendam curavimus, cum vulgata haec *praelia multa, cet. alia levia al. l. f* trajectione laboraret. Eidem viro docto facile obtemperans, Jug. 97. extremo voce *novique* uncinis inclusi, tanquam spuriam, qua voce et alii non sine causa ofensi sunt: nam quae sequuntur verba *et ob ea scientes belli*, speciem glossematis nequaquam habent. Sic et Hist. 3. (12.) *facta consultaque ejus quidam aemulus erat* scripserim pro *quidem*, quod quid sibi velit non exputes, et Inc. (4.) in oratione Cottae dedi: *neque mox ingenuo corpori honestius quam pro vestra salute finem vita fecerit* pro *vitae*; et ibid. (17.) *memorarentur* pro *memorentur* propter temporum ver-

balium consecutionem; et Hist. 1. (13.) in oratione L. Philippi, ipsa sententia monitus, *attingant* pro *attingat*; qualibus mendis scatent libri veterum, quae etiam absque membranarum ope corrigere fas est criticis. Jam quod Inc. (21.) legebatur, *qui reliqui erant, per summa flagitia detrectantibus militiam*, cum prorsus insolitum esset, contraque usitata scirem *per flagitium, per summum flagitium*, librarios u pro a littera habuisse, ut alibi sexcenties, virgulasque superscriptas, praesertim aevo evanescentes, neglexisse, non inepte colligere mihi videbar. Mirum etiam est dicere, quam saepe circa extremitates vocabulorum librarii erraverint: vel ut Jug. 47. legendum procul dubio est: *et, si paterentur, loci opportunitate*, h. e. propter opportunitatem, non, ut vulgo: *et si paterentur l. opportunitates*; et paulo post: *commeatu juvaturum exercitum* pro *commeatum*; quo loco et vulgatum *etiam paratis* mutandum erat sententiae gratia in *et iam paratis*. Iug. 49. principium non multum

abfuit quin Cortius expediret, nisi quod minore mutatione legendum est, ut imprimi jussi: *cum omni equitatu et pedites suos collocat.* Etiam Jug. 9. in epistola Scipionis Africani male exaratum puto *Nobis ob merita sua carus est; uti idem senatui sit et populo Rom., summa ope nitemur*, pro *uti item* etc. Et in oratione Lepidi H. 1. (4.) pro *utrumque*, quod obscurum est, scribendum haud cunctanter, praeclara sententia: *dominationis in vos servitium suum mercedem dant; et utcunque per injuriam malunt quam optumo jure libere agere.*

Levia haec, fateor, omnia et quae quisque assequatur; de quibus tamen monendum duxi, ne vel tirones in plano laberentur, vel docti temere nos novis rebus studuisse perperam suspicarentur. Sunt alii nonnulli loci longe difficiliores ad curandum, de quibus, ne ἀσύμβολος advenisse dicar, paucis exponere animus est. Incertorum igitur fragmentorum (8.) in loco Gellii de Sertorio legendum videtur: *multaque tum ductu*

ejus curata primo per ignobilitatem, deinde per invidiam scriptorum celata sunt, non *celebrata*, quod ab orationis indole abhorret. Et similiter ibidem (17.) Scyllae saxum simile dictum existumo a Nostro *feminae caelatae*, seu statuae, non *formae celebratae*, quod nauci non est. Vid. Scholiastes Apollonii Rhod. 4, 825. et 828. In his et similibus permultis non id dubitari potest, quin depravata sit codicum scriptura; sed remedium ei malo invenire non ubique in promtu est. Alia ratio est locorum, quos recte se habere plerique omnes putant, cum nobis vitiatos a glossatoribus esse videantur. Eorum e numero est locus ille Belli Catil. capite 5., ubi pro eo, quod in libris nunc habetur, *Vastus animus* etc. relictum olim a scriptore hoc censeo: *Animus audax, subdolus, varius, cujuslibet rei simulator ac dissimulator; alieni adpetens, sui profusus, ardens in cupiditatibus; satis loquentiae, sapientiae parum; vastus inmoderata, incredibilia, nimis alta semper cupiebat.* Neque alio fonte deri-

vanda sunt, ut opinor, Catil. 41. ipso principio verba *conjuratione patefacta*, quibus, petitis fortasse ex fine capitis 56, neque ad sententiam quidquam conferentibus, constructio loci impeditur. Aliud genus glossematum deprehendere mihi aliquando visus sum, cum lectiori verbo tritum librarii substituunt, Jug. 31., ubi pro *satietas* perscriptum *satias* fuisse in *αὐτογράφοις* collato Nonio v. Satias (vid. H. 3. (4.) non inepte conjicias. Graviore etiam quam ea, quam emendatam a Ciacconio Jug. 87. supra commemoravi, trajectione depravatum arbitror ejusdem historiae caput 17., ubi post verba *penuria aquarum* inculcanda, me judice, sunt illa *Ad hoc malefici generis plurima animalia*, ne de hominibus oratio coepta interrumpatur.

Sed haec hactenus. In quibus et ejusmodi aliis emendandis ingenia sua critici utinam exercuissent potius quam (id quod subinde fecerunt) sana sollicitassent. Velut Jug. 38. primo verba

ita delicta obscuriora fore recta sunt, neque loco movenda suo. Intelligemus delicta utriusque, et Auli et Jugurthae, in paciscendo, si alter alteri plus justo concessisset, id quod Numidas Romanosque celare utriusque pariter interesse videbatur. Jug. 41. extremo non vulgare quidem est, *permixtionem terrae* dici chaos, quod elementorum omnium confusionem significare solet, nec tamen aliquid quaerendum puto, nec verba transponenti Cortio auscultarim. Etiam Jug. 108. bene procedunt verba *quo res communis licentius gereretur.* Dicit Bocchus, propter eum ipsum legatum licentius, seu liberius, gestum iri praesens negotium, quippe metu posito Jugurthae insidiarum, quas vitari alio modo nullo potuisse, nisi admisso regis violentissimi legato.

Jamque finem praefandi faciam, idque unum addam, me, ut alios sine acerbitate reprehendi, sicubi forte impegisse mihi visi sunt, ita etiam ipsum veniam sperare iis (quorum immunia quis putet homo sua?), *quae aut incuria fudit, aut humana parum cavit natura.* ut ait Horatius.

Vale, lector, nobisque tibi cupientibus fave Dabam Vinhemii in Palatinatu, ipsis Calendis Februarii 1819.

DE
C. CRISPI SALLUSTII
VITA ET SCRIPTIS,
EX
GERARDO JOANNE VOSSIO
DE
HISTORICIS LATINIS.

CAIUS CRISPUS SALLUSTIUS natus est anno urbis conditae Iↄ CLXVIII *) Amiterni in Sabinis. Tribunus plebis erat, quo anno Clodius a Milone occisus fuit, anno Iↄ CCII, quo Cn. Pompeius Magnus III. sine collega Consul fuit. Tribunatu eo, quem nulla cum laude gessit, **) ut Ciceroni, ita et Miloni, infestus admodum erat, idque quia in Faustae, L. Sullae filiae, adulterio deprehensus virgis a Milone esset caesus, nec nisi pecunia data dimissus. Nempe istud in

*) Sive ante Christum natum 80. F. H. B.

**) Durius hoc iudicium. Vid. H. Kunhardtii Prooemium de Vita et Scripiis Sallutis in editione ejus infra memorata. Idem.

causa est, cur Clodianis semper studuerit adversus Milonem. Vide Pedianum, Gellium, Servium, Horatii interpretes; item orationem sub Ciceronis nomine jam Augustaeo vel Tiberii aevo editam. Ex quibus etiam discimus, ob adulteria ac stupra senatu fuisse motum ab Appio Claudio Pulcro et L. Calpurnio Pisone Caesonio Censoribus A. V. IↃ CCIII. Ejus rei meminit etiam Dio, I, XL. Ac ne alium Sallustium signari putes, clare ait, id contigisse Σαλουστίῳ, τῷ τὴν ἱστορίαν συγγράψαντι. Eo anno Milo jam exulabat: unde consequitur, quod a Milone Tribuno pl. virgis caesum dicebamus, id antea contigisse; non eopse anno, ut vir eruditus putabat. Etiam discimus iisdem ex scriptoribus, a C. Iulio Caesare, rerum potito, dignitatem Senatoriam recuperasse, quaestoremque factum, et postea etiam praeturam obtinuisse. Praeturae mentionem quoque invenio apud Hirtium pene initio libri de bello Africano: „*C. Sallustium Crispum praetorem ad Cercinam insu-*

tam versus, quam adversarii tenebant, cum parte navium ire jubet: quod ibi magnum numerum frumenti esse audiebat." Item apud Dionem lib. XLII. de hoc ipso legas: Στρατηγὸς γὰρ ἐπὶ τῷ τὴν βȣλὴν ἀνκλαβεῖν ἀπεδέδεικτο. Narrat ibidem, ut, quum in Campania Caesaris milites, quos in Africam praemittere statuerat, seditionem concitassent, ac Sallustius praetor Romam contenderet, quo Caesarem hujus rei faceret certiorem, propemodum fuerit occisus a compluribus militum, qui eum insequebantur, nec cuiquam parcebant, imo duos etiam senatores occiderant. Apud eundem lib. XLIII refertur, ut Caesar Numidiae praefecerit Sallustium, ille autem provinciam expilaverit, ac a Caesare quidem fuerit absolutus, sed infamiam non effugerit: quod, qui in Historia acerbus esset alienorum vitiorum castigator, turpiter ipse iisdem in hoc munere se dedisset. Ex hac autem praeda Numidica ita ditatus fuit, ut in Quirinali monte forum emeret, quod *Sallustii* voca-

tur, ubi nunc aedes S. Susannae; item hortos, qui hodieque *Sallustiani* nominantur. Haec ostendunt, vitam ejus laudari a nemine posse. *) Nempe omnis ejus gloria a praeclaris scriptis proficiscitur. Sed vix ejus quidquam integre ad nos pervenit praeter *bellum Iugurthinum* et *Catilinarium*. Ita vulgo inscribuntur. Sed posterioris genuina inscriptio: DE CONIURATIONE CATILINARIA. Testis Sallustius ipse his verbis: *de Catilinae conjuratione, quam verissime potero, paucis absolvam*. At ex nobili Historiarum opere, quo

*) Defensores Sallustius invenit inter alios Wielandium in notis ad Horatii Sat 1, 2, 48. p. 57. seqq., Roos in libro, qui sic inscriptus est: Ueber den moralischen Charakter des Sallust, Giesae, 1788, 4., Nast in scripto de virtutibus historiae Sallustianae, Stuttg. 1785. 4., et simili: de modo historiam vet. pertractandi, ibid. 1786. 4. Non male Cortius praefat. p. 2. nobis historiam ejus legendam, non mores judicandos, esse existimat, quos modeste ipse Sallustius excusat Belli Catil. c 3. extremo. Sed cf Varro apud Gell. 17, 18. Ascon. Ped. in Scholiis ad Horat. Sat. 1, 2, 41, Sueton. de illustr. gramm. 15., Lactant. 11, 12 etc.

quo in primis Historici principis nomen meruit, nihil habemus praeter quatuor oratiunculas, epistolas duas, et lacera aliquot fragmenta, quae ex Grammaticis antiquis atque aliis scriptoribus collecta sunt. Duae vero *ad Caesarem* orationes, ut vocant, *de Republica ordinanda* utrum Sallustii sint, non convenit inter eruditos. Carrio Sallustio abjudicat; et pro illo est, quod veterum nemo, qui tantopere gaudent Sallustium ad partes advocare, inde aliquid depromat. Dissentit autem Douza, cui favent libri vett. et dictio ipsa, quae, quidquid dicat Carrio, plane Sallustium redolet. Sin genuinae non sint, negari tamen non possit, valde esse antiquas, et quidem Iuliani aut Augustaei aevi; saltem non infra Flavianum. Sed genuinas esse arbitror, non tamen ut orationes esse putem, sed *epistolas* duntaxat: nam posterioris auctor bis ait, se illa scribere, ac disertim litteras adpellat. Planeque verisimile est, missas esse ad Caesarem, quum in Hispanias

*

contra Petreium et Afranium proficisceretur: quemadmodum jam dudum Ciacconius observavit. Illa vero *in Ciceronem* oratio, etsi a Fabio quoque tanquam Sallustii laudatur, tamen, quod res indicat, omnino est alicujus declamatoris; credo Porcii Latronis, vel alterius alicujus ex illis, quos nominat M. Seneca in Suasoriis et Controversiis.

Fidem ejus valde commendant antiqui. Nam *certissimus auctor* dicitur Vibio Sequestri de Fluminibus. Item Hieronymo libro de locis Hebraicis, et exinde Isidoro lib. XIII cap. 24. Ad haec *nobilitatae veritatis Historicus* nuncupatur ab Augustino lib. I de Civitate Dei, cap. 5. Avienus etiam in descriptione orae maritimae dicit, omnia illius dicta esse *praejudicatae auctoritatis*, adpellat quoque *expressorem efficacem stili et veritatis*. Objectant adversus ea aliqui, quod, pravo loliginis succo, pleraque ad Ciceronis laudem pertinentia, quae apud alios legere sit, praeterierit. Verum ea potius

neglexisse ego arbitror, vel ut falsa, vel ut incerta plane, vel ut exigua ac minuta.

Quod ad dictionem Sallustii attinet, omnes antiqui indicant, brevem ac nervosam esse, et Thucydideae aemulam. Sane scriptor est plane Atticus, qua laude Demostheni proprior est, quam Cicero ipse, ut bene censet Turnebus in Adversariis suis. Sed ut Thucydidem non omnes probarunt, ita nec Sallustii dictio omnibus probabatur: nam Asinius Pollio damnabat eam, tanquam obscuram et in translationibus audacem, ut Tranquillus auctor est lib. de claris Grammaticis in Philologi vita. In primis vero reprehendi solet, quod antiqua verba ex Catonis originibus excerperet; cujus rei meminere Augustus apud Tranquillum in ejusce Caesaris vita, idemque Tranquillus lib. de claris Grammaticis in vita Lenaei, et Fabius ex antiquo epigrammate lib. VIII cap. 3. Sed haec impedire non potuere, quo minus a Tacito (at quanto viro!) *rerum Romanarum florentissimus auctor* lib. III Historiarum diceretur. Imo juxta Martialem lib. XIV *Crispus Romana primus in Historia est.* Augustino quoque lib. de Vita beata vocatur *electissimus pensator verborum.* Imo Graeci

ipsi ejus Historias tanti fecere, ut eas verterit Zenobius, Sophista is, qui Romae docuit sub Adriano Caesare, quique epitomen proverbiorum Didymi et Tarrhaei scripsit, ut testis est Suidas in Ζηνόβιος. Atque inde est, quod Sallustii quoque meminit Stephanus in Ἄζιλις. Utinam vero exstaret Asper Grammaticus, Sallustii interpres teste Hieronymo. Quaedam ex eo citat Sosipater. Ioannes Baptista Pius Annotationum posteriorum cap. LXXXIV citat antiquum auctorem, qui vitam Sallustii scripsit. Eum non vidi; sed scio vitam Sallustii e veteribus reliquisse Asconium Pedianum, ut cognoscere est ex Acrone ad Horat. Sat. II. lib. I, 41. E junioribus idem conati Pomponius Laetus, et Petrus Crinitus. Sed his fides habenda, quatenus veterum scrinia compilarunt. Cave autem cum Sallustio hoc confundas Crispum Sallustium, ad quem in Odis scribit Horatius, Historici hujus sororis filium, Augusti amicum, de quo Seneca lib. I de Clementia, et Tacitus lib. I et III Annal. A quo et metallum quoddam Sallustianum esse dictum, Plinius auctor est lib. XXXIV cap. 2.

C. CRISPI

C. CRISPI SALLUSTII
BELLUM CATILINARIUM.

CAP. I.

Prooemium. Homines animi et corporis viribus quomodo utantur.

OMNIS homines, qui sese student praestare ceteris animalibus, summa ope niti decet, vitam silentio ne transeant, veluti pecora, quae natura prona atque ventri obedientia finxit. Sed nostra omnis vis in animo et corpore sita est; animi imperio, corporis servitio magis utimur; alterum nobis cum diis, alterum cum beluis commune est. Quo mihi rectius esse videtur ingenii quam virium opibus gloriam quaerere, et, quoniam vita ipsa, qua fruimur, brevis est, memoriam nostri quam maxume longam efficere. Nam divitiarum et formae gloria fluxa atque fragilis est; virtus clara aeternaque habetur. Sed diu magnum inter mortalis certamen fuit, vine corporis an virtute animi res militaris magis procederet. Nam et, prius quam incipias, consulto, et, ubi consulueris, mature facto opus est; ita utrumque per se indigens alterum alterius auxilio eget.

Regum antiquitus studia.

II. Igitur initio Reges (nam in terris nomen imperii id primum fuit), diversi, pars ingenium, alii corpus exercebant (etiam tum vita hominum sine cupiditate agitabatur, sua cuique satis placebant); postea vero quam in Asia Cyrus, in Graecia Lacedaemonii et Athenienses coepere urbes atque

nationes subigere, lubidinem dominandi caussam belli habere, maxumam gloriam in maxumo imperio putare: tum demum periculo atque negotiis compertum est, in bello plurimum ingenium posse. Quod si regum atque imperatorum animi virtus in pace ita uti in bello valeret, aequabilius atque constantius sese res humanae haberent, neque aliud alio ferri, neque mutari ac misceri omnia cerneres. Nam imperium facile his artibus retinetur, quibus initio partum est. Verum ubi pro labore desidia, pro continentia et aequitate lubido atque superbia invasere: fortuna simul cum moribus inmutatur. Ita imperium semper ad optumum quemque a minus bono transfertur. Quae homines arant, navigant, aedificant, virtuti omnia parent. Sed multi mortales, dediti ventri atque somno, indocti incultique vitam, sicuti peregrinantes, transegere; quibus, profecto contra naturam, corpus voluptati, anima oneri fuit. Eorum ego vitam mortemque juxta aestumo, quoniam de utraque siletur. Verum enimvero is demum mihi vivere atque frui anima videtur, qui, aliquo negotio intentus, praeclari facinoris aut artis bonae famam quaerit. Sed in magna copia rerum aliud alii natura iter ostendit.

Historias scribere cur arduum.

III. Pulchrum est bene facere rei publicae; etiam bene dicere haud absurdum est; vel pace vel bello clarum fieri licet; et qui fecere, et qui facta aliorum scripsere, multi laudantur. Ac mihi quidem, tametsi haudquaquam par gloria sequatur scriptorem et auctorem rerum, tamen in primis arduum videtur res gestas scribere: primum quod facta dictis sunt exaequanda; dehinc quia

plerique, quae delicta reprehenderis, malivolentia et invidia dicta putant; ubi de magna virtute et gloria bonorum memores, quae sibi quisque facilia factu putat, aequo animo accipit; supra ea, veluti ficta, pro falsis ducit. Sed ego, adolescentulus, initio, sicuti plerique, studio ad rem publicam latus sum, ibique mihi advorsa multa fuere. Nam pro pudore, pro abstinentia, pro virtute, audacia, largitio, avaritia vigebant. Quae tametsi animus aspernabatur, insolens malarum artium: tamen inter tanta vitia imbecilla aetas ambitione corrupta tenebatur; ac me, quum ab reliquorum malis moribus dissentirem, nihilo minus honoris cupido eadem, quae ceteros, fama atque invidia vexabat.

Sallustius a re publ ad scribendas historias se transfert.

IV. Igitur ubi animus ex multis miseriis atque periculis requievit, et mihi reliquam aetatem a re publica procul habendam decrevi: non fuit consilium secordia atque desidia bonum otium conterere, neque vero agrum colendo, aut venando, servilibus officiis intentum, aetatem agere; sed a quo incepto studio me ambitio mala detinuerat, eodem regressus, statui res gestas populi Romani carptim, ut quaeque memoria digna videbantur, perscribere eo magis, quod mihi a spe, metu, partibus rei publicae animus liber erat. Igitur de Catilinae conjuratione, quam verissume potero, paucis absolvam: nam id facinus in primis ego memorabile existumo sceleris atque periculi novitate. De cujus hominis moribus pauca prius explananda sunt, quam initium narrandi faciam.

Catilinae genus, mores et ingenium, nati U. c. circiter 647. a. C. 106.

V. LUCIUS CATILINA nobili genere natus fuit, magna vi et animi et corporis, sed ingenio malo pravoque. Huic ab adolescentia bella intestina, caedes, rapinae, discordia civilis grata fuere; ibique juventutem suam exercuit. Corpus patiens inediae, vigiliae, algoris, supra quam cuiquam credibile est. Animus audax, subdolus, varius, cujuslibet rei simulator ac dissimulator; alieni adpetens, sui profusus; ardens in cupiditatibus; satis loquentiae, sapientiae parum. Vastus animus inmoderata, incredibilia, nimis alta semper cupiebat. Hunc post

Insidiatur rei publicae.

dominationem Lucii Sullae lubido maxuma invaserat rei publicae capiundae; neque id quibus modis adsequeretur, dum sibi regnum pararet, quidquam pensi habebat. Agitabatur magis magisque in dies animus ferox inopia rei familiaris et conscientia scelerum, quae utraque his artibus auxerat, quas supra memoravi. Incitabant praeterea corrupti civitatis mores, quos pessuma ac diversa inter se mala, luxuria atque avaritia, vexabant. Res ipsa hortari videtur, quoniam de moribus civitatis tempus admonuit, supra repetere ac paucis instituta majorum domi militiaeque; quo modo rem publicam habuerint, quantamque reliquerint; ut, paullatim inmutata, ex pulcherruma pessuma ac flagitiosissuma facta sit, disserere.

Caussae conjurationis.

Urbis Romae origo.

VI. Urbem Romam, sicuti ego accepi, condidere atque habuere initio, Trojani, qui, Aenea duce profugi, sedibus incertis vagabantur; cumque his Aborigines genus hominum agreste sine legibus, sine imperio, liberum atque solutum. Hi postquam in una moenia convenere, dispari genere, dissimili

Diese 2 Blätter sind statt denen

lingua, alius alio more viventes: incredibile memoratu est quam facile coaluerint. Sed postquam res eorum, civibus, moribus, agris aucta, satis prospera satisque pollens videbatur: sicuti pleraque mortalium habentur, invidia ex opulentia orta est. Igitur reges populique finitumi bello tentare, pauci ex amicis auxilio esse: nam ceteri metu percussi a periculis aberant. At Romani domi militiaeque intenti festinare, parare, alius alium hortari, hostibus obviam ire, libertatem, patriam parentesque armis tegere. Post, ubi pericula virtute propulerant, sociis atque amicis auxilia portabant, magisque dandis quam accipiundis beneficiis amicitias parabant. Imperium legitumum, nomen imperii regium habebant; delecti, quibus corpus annis infirmum, ingenium sapientia validum, rei publicae consultabant; hi vel aetate, vel curae similitudine PATRES adpellabantur. Post, ubi regium imperium, quod initio conservandae libertatis atque augendae reipublicae fuerat, in superbiam dominationemque convertit: inmutato more annua imperia binosque imperatores sibi fecere: eo modo minume posse putabant per licentiam insolescere animum humanum.

Incrementum ejus virtute bellica.

VII. Sed ea tempestate coepere se quisque magis extollere, magisque ingenium in promtu habere. Nam regibus boni quam mali suspectiores sunt, semperque his aliena virtus formidolosa est. Sed civitas incredibile memoratu est adepta libertate quantum brevi creverit: tanta cupido gloriae incesserat. Iam primum iuventus, simul laboris ac belli patiens erat, in castris usu militiam discebat, magisque in decoris armis et

militaribus equis quam in scortis atque conviviis lubidinem habebant. Igitur talibus viris non labos insolitus, non locus ullus asper aut arduus erat, non armatus hostis formidolosus: virtus omnia domuerat. Sed gloriae maxumum certamen inter ipsos erat: sic se quisque hostem ferire, murum adscendere, conspici, dum tale facinus faceret, properabat; eas divitias, eam bonam famam magnamque nobilitatem putabant; laudis avidi, pecuniae liberales erant; gloriam ingentem, divitias honestas volebant. Memorare possem, quibus in locis maxumas hostium copias populus Romanus parva manu fuderit, quas urbes, natura munitas, pugnando ceperit, ni ea res nos longius ab incepto traheret.

Athenae suam celebritatem scriptoribus,

VIII. Sed profecto Fortuna in omni re dominatur; ea res cunctas ex lubidine magis quam ex vero celebrat obscuratque. Atheniensium res gestae, sicuti ego existumo, satis amplae magnificaeque fuere, verum aliquanto minores tamen, quam fama feruntur. Sed quia provenere ibi scriptorum magna ingenia, per terrarum orbem Atheniensium facta pro maxumis celebrantur. Ita eorum, qui fecere, virtus tanta habetur, quantum verbis eam potuere extollere praeclara ingenia. At populo Romano numquam ea copia fuit: quia prudentissumus quisque negotiosus maxume erat; ingenium nemo sine corpore exercebat; optumus quisque facere quam dicere, sua ab aliis bene facta laudari quam ipse aliorum narrare malebat.

Romani suam praeclaris factis debent.

Res publ. Ro. audacia in bello, ae-

IX. Igitur domi militiaeque boni mores colebantur; concordia maxuma, minuma avaritia erat; jus bonumque apud eos non

legibus magis quam natura valebat. Iurgia, discordia, simultates cum hostibus exercebant; cives cum civibus de virtute certabant; in suppliciis deorum magnifici, domi parci, in amicos fideles erant. Duabus his artibus, audacia in bello, ubi pax evenerat, aequitate, seque remque publicam curabant. Quarum rerum ego maxuma documenta haec habeo, quod in bello saepius vindicatum est in eos, qui contra imperium in hostem pugnaverant, quique tardius, revocati, proelio excesserant, quam qui signa relinquere, aut pulsi loco cedere ausi erant; in pace vero, quod beneficiis magis quam metu imperium agitabant, et accepta injuria ignoscere quam persequi malebant.

Romanorum corruptionis caussae.

X. Sed ubi labore atque justitia res publica crevit; reges magni bello domiti; nationes ferae et populi ingentes vi subacti; Carthago, aemula imperii Romani, ab stirpe interiit; cuncta maria terraeque patebant: saevire Fortuna ac miscere omnia coepit. Qui labores, pericula, dubias atque asperas res facile toleraverant, iis otium, divitiae, optandae aliis, oneri miseriaeque fuere. Igitur primo pecuniae, deinde imperii cupido crevit: ea quasi materies omnium malorum fuere. Namque avaritia fidem, probitatem, ceterasque artis bonas subvertit; pro his superbiam, crudelitatem, deos neglegere, omnia venalia habere edocuit. Ambitio multos mortalis falsos fieri subegit; aliud clausum in pectore, aliud in lingua promtum habere; amicitias inimicitiasque non ex re, sed ex commodo, aestumare; magisque voltum quam ingenium bonum habere. Haec primo paullatim crescere, interdum vindicari; post,

Ambitio scilicet.

ubi contagio, quasi pestilentia, invasit, civitas inmutata, imperium ex justissumo atque optumo crudele intolerandumque factum.

XI. Sed primo magis ambitio quam avaritia animos hominum exercebat, quod tamen vitium propius virtutem erat. Nam gloriam, honorem, imperium, bonus, ignavus, aeque sibi exoptant: sed ille vera via nititur; huic quia bonae artes desunt, dolis atque fallaciis contendit. Avaritia pecuniae studium habet, quam nemo sapiens concupivit; ea, quasi venenis malis imbuta, corpus animumque virilem effeminat: semper infinita, insatiabilis, neque copia neque inopia minuitur. Sed postquam L. Sulla, armis recepta re publica, ex bonis initiis malos eventus habuit: rapere omnes, trahere, domum alius, alius agros cupere; neque modum neque modestiam victores habere, foeda crudeliaque in civis facinora facere. Huc accedebat, quod L. Sulla exercitum, quem in Asiam ductaverat, quo sibi fidum faceret, contra morem majorum luxuriose nimisque liberaliter habuerat. Loca amoena, voluptaria, facile in otio feroces militum animos molliverant. Ibi primum insuevit exercitus populi Romani amare, potare; signa, tabulas pictas, vasa caelata mirari; ea privatim ac publice rapere; delubra spoliare; sacra profanaque omnia polluere. Igitur hi milites, postquam victoriam adepti sunt, nihil reliqui victis fecere. Quippe secundae res sapientium animos fatigant, nedum illi corruptis moribus victoriae temperarent.

Effeminatus exercitus Romanorum;

XII. Postquam divitiae honori esse coepere, et eas gloria, imperium, potentia sequebatur: hebescere virtus, paupertas probro

Divitiarum amor et luxus Romanorum;

haberi, innocentia pro malivolentia duci coepit. Igitur ex divitiis iuventutem luxuria atque avaritia cum superbia invasere; rapere, consumere; sua parvi pendere, aliena cupere; pudorem, pudicitiam, divina atque humana promiscua, nihil pensi atque moderati habere. Operae pretium est, quum domos atque villas cognoveris in urbium modum exaedificatas, visere templa deorum, quae nostri maiores, religiosissumi mortales, fecere. Verum illi delubra deorum pietate, domos suas gloria decorabant; neque victis quidquam praeter injuriae licentiam eripiebant. At hi contra ignavissumi homines per summum scelus omnia ea sociis adimere, quae fortissumi viri victores reliquerant, proinde quasi injuriam facere id demum esset imperio uti.

XIII. Nam quid ea memorem, quae nisi iis, qui videre, nemini credibilia sunt, a privatis compluribus subversos montes, maria constructa esse? quibus mihi videntur ludibrio fuisse divitiae: quippe, quas honeste habere licebat, abuti per turpitudinem properabant. Sed lubido stupri, ganeae ceterique cultûs non minor incesserat; viri pati muliebria, mulieres pudicitiam in propatulo habere; vescendi caussa terra marique omnia exquirere; dormire prius quam somni cupido esset; non famem aut sitim, neque frigus, neque lassitudinem opperiri, sed ea omnia luxu antecapere. Haec iuventutem, ubi familiaris opes defecerant, ad facinora incendebant. Animus imbutus malis artibus haud facile lubidinibus carebat: eo profusius omnibus modis quaestui atque sumtui deditus erat.

Catilinae sociorum indoles.

XIV. In tanta tamque corrupta civitate Catilina, id quod factu facillimum erat, omnium flagitiorum atque facinorum circum se, tamquam stipatorum, catervas habebat: nam quicumque impudicus, adulter, ganeo, manu, ventre, pene, bona patria laceraverat, quique alienum aes grande conflaverat, quo flagitium aut facinus redimeret; praeterea omnes undique parricidae, sacrilegi, convicti judiciis, aut pro factis judicium timentes; ad hoc, quos manus atque lingua perjurio aut sanguine civili alebat; postremo omnes, quos flagitium, egestas, conscius animus exagitabat: ii Catilinae proxumi familiaresque erant. Quod si quis etiam a culpa vacuus in amicitiam ejus inciderat: quotidiano usu atque illecebris facile par similisque ceteris efficiebatur. Sed maxume adolescentium familiaritates adpetebat: eorum animi molles et aetate fluxi dolis haud difficulter capiebantur: nam uti cujusque studium ex aetate flagrabat, aliis scorta praebere, aliis canes atque equos mercari; postremo neque sumtui neque modestiae suae parcere, dum illos obnoxios sibi fidosque faceret. Scio, fuisse non nullos, qui ita existumarent, iuventutem, quae domum Catilinae frequentabat, parum honeste pudicitiam habuisse; sed ex aliis rebus magis, quam quod cuiquam compertum foret, haec fama valebat.

Catilinae stupra.

XV. Jam primum adolescens Catilina multa nefanda stupra fecerat, cum virgine nobili, cum sacerdote Vestae, alia hujuscemodi contra jus fasque; postremo captus amore Aureliae Orestillae, cujus praeter formam nihil umquam bonus laudavit: quod ea nubere illi dubitabat, timens privignum

adulta aetate, pro certo creditur, necato filio vacuum domum scelestis nuptiis fecisse. Quae quidem res mihi in primis videtur caussa fuisse facinoris maturandi: namque animus impurus, diis hominibusque infestus, neque vigiliis neque quietibus sedari poterat: ita conscientia mentem excitam vastabat. Igitur colos exsanguis; foedi oculi; citus modo, modo tardus incessus; prorsus in facie voltuque vecordia inerat.

Caussa conjurationis Catilinae.

XVI. Sed juventutem, quam, ut supra diximus, inlexerat, multis modis mala facinora edocebat. Ex illis testes signatoresque falsos commodare; fidem, fortunas, pericula vilia habere; post, ubi eorum famam atque pudorem adtriverat, majora alia imperabat: si caussa peccandi in praesens minus suppetebat, nihilo minus insontes, sicuti sontes, circumvenire, iugulare: scilicet, ne per otium torpescerent manus aut animus, gratuito potius malus atque crudelis erat. His amicis sociisque confisus Catilina, simul quod aes alienum per omnis terras ingens erat, et quod plerique Sullani milites, largius suo usi, rapinarum et victoriae veteris memores civile bellum exoptabant, opprimundae rei publicae consilium cepit. In Italia nullus exercitus: Cn. Pompeius in extremis terris bellum gerebat; ipsi consulatum petenti magna spes; Senatus nihil sane intentus; tutae tranquillaeque res omnes; sed ea prorsus opportuna Catilinae erant.

Socii conjurationis. U. c. 689. a. C. 64.

XVII. Igitur circiter Kalendas Iunias, L. Caesare et C. Figulo Consulibus, primo singulos adpellare; hortari alios, alios tentare; opes suas, imparatam rem publicam, magna praemia conjurationis docere. Ubi

satis explorata sunt, quae voluit: in unum omnes convocat, quibus maxuma necessitudo et plurimum audaciae. Eo convenere Senatorii ordinis P. Lentulus Sura, P. Autronius, L. Cassius Longinus, C. Cethegus, P. et Servius Sullae, Servii filii, L. Vargunteius, Q. Antonius, M. Porcius Laeca, L. Bestia, Q. Curius; praeterea ex equestri ordine M. Fulvius Nobilior, L. Statilius, P. Gabinius Capito, C. Cornelius; ad hoc multi ex coloniis et municipiis, domi nobiles. Erant praeterea complures paullo occultius consilii hujusce participes nobiles, quos magis dominationis spes hortabatur quam inopia, aut alia necessitudo. Ceterum iuventus pleraque, sed maxume nobilium, Catilinae inceptis favebat; quibus in otio vel magnifice vel molliter vivere copia erat, incerta pro certis, bellum quam pacem, malebant. Fuere item ea tempestate, qui crederent, M Licinium Crassum non ignarum ejus consilii fuisse: quia Cn. Pompejus invisus ipsi magnum exercitum ductabat, cujusvis opes voluisse contra illius potentiam crescere; simul confisum, si conjuratio valuisset, facile apud illos principem se fore.

Catilinae conjuratio prior, U. c. 687. a. C. 66.

XVIII. Sed antea item conjuravere pauci contra rem publicam, in quibus Catilina; de qua, quam verissume potero, dicam. L. Tullo, M. Lepido Consulibus, P. Autronius et P. Sulla, designati consules, legibus ambitus interrogati poenas dederant. Post paullo Catilina, pecuniarum repetundarum reus, prohibitus erat consulatum petere, quod intra legitimos dies profiteri nequiverit. Erat eodem tempore Cn. Piso, adolescens nobilis, summae audaciae, egens, fa-

otiosus, quem ad perturbandam rem publicam, inopia atque mali mores stimulabant. Cum hoc Catilina et Autronius circiter Nonas Decembres consilio communicato parabant in Capitolio Kalendis Ianuariis L. Cottam et L. Torquatum Consules interficere; ipsi fascibus correptis Pisonem cum exercitu ad obtinendas duas Hispanias mittere. Ea re cognita rursus in Nonas Februarias consilium caedis transtulerant. Iam tum non Consulibus modo, sed plerisque Senatoribus perniciem machinabantur. Quod ni Catilina maturasset pro curia signum sociis dare: eo die post conditam urbem Romam pessumum facinus patratum foret. Quia nondum frequentes armati convenerant, ea res consilium diremit.

XIX. Postea Piso in citeriorem Hispaniam Quaestor pro Praetore missus est, adnitente Crasso, quod eum infestum inimicum Cn. Pompeio cognoverat. Neque tamen Senatus provinciam invitus dederat: quippe foedum hominem a re publica procul esse volebat; simul, quia boni quam plures præsidium in eo putabant, et jam tum potentia Cn. Pompeii formidolosa erat. Sed is Piso in provincia ab equitibus Hispanis, quos in exercitu ductabat, iter faciens occisus est. Sunt, qui ita dicunt, imperia ejus injusta, superba, crudelia barbaros nequivisse pati; alii autem, equites illos, Cn. Pompeii veteres fidosque clientes, voluntate ejus Pisonem adgressos: numquam Hispanos praeterea tale facinus fecisse, sed imperia saeva multa antea perpessos. Nos eam rem in medio relinquemus. De superiore conjuratione satis dictum.

Piso Quaestor in Hispaniam pro Praetore missus.

Interficitur.

Oratio Catilinae ad conjurationis socios.

XX. Catilina ubi eos, quos paullo ante memoravi, convenisse videt: tametsi cum singulis multa saepe egerat, tamen in rem fore credens universos adpellare et cohortari, in abditam partem aedium secessit, atque ibi, omnibus arbitris procul amotis, orationem hujuscemodi habuit.

„Ni virtus fidesque vestra satis spectata mihi forent, nequidquam opportuna res cecidisset; spes magna, dominatio, in manibus frustra fuissent: neque ego per ignaviam aut vana ingenia incerta pro certis captarem. Sed quia multis et magnis tempestatibus vos cognovi fortes fidosque mihi: eo animus ausus maxumum atque pulcherrumum facinus incipere: simul quia vobis eadem, quae mihi, bona malaque esse intellexi: nam idem velle atque nolle, ea demum firma amicitia est. Sed, ego quae mente agitavi, omnes jam antea diversi audistis. Ceterum mihi in dies magis animus accenditur, quum considero, quae conditio vitae futura sit, nisi nosmet ipsi vindicamus in libertatem. Nam postquam res publica in paucorum jus atque ditionem concessit: semper illis reges, tetrarchae vectigales esse; populi, nationes, stipendia pendere; ceteri omnes, strenui, boni, nobiles atque ignobiles, volgus fuimus sine gratia, sine auctoritate, his obnoxii, quibus, si res publica valeret, formidini essemus. Itaque omnis gratia, potentia, honos, divitiae apud illos sunt, aut ubi illi volunt; nobis reliquere pericula, repulsas, judicia, egestatem. Quae quousque tandem patiemini, fortissumi viri? nonne emori per virtutem praestat, quam vitam miseram atque inhonestam, ubi alie-

nae superbiae ludibrio fueris, per dedecus amittere? Verum enimvero, proh deum atque hominum fidem! victoria in manu nobis est, viget aetas, animus valet; contra illis, annis atque divitiis, omnia consenuerunt. Tantummodo incepto opus est; cetera res expediet. Etenim quis mortalium, cui virile ingenium est, tolerare potest, illis divitias superare, quas profundant in exstruendo mari et montibus coaequandis; nobis rem familiarem etiam ad necessaria deesse? illos binas, aut amplius, domos continuare; nobis larem familiarem nusquam ullum esse? Quum tabulas, signa, toreumata emunt; nova diruunt, alia aedificant; postremo omnibus modis pecuniam trahunt, vexant: tamen summa lubidine divitias vincere nequeunt. At nobis est domi inopia, foris aes alienum; mala res, spes multo asperior; denique quid reliqui habemus praeter miseram animam? Quin igitur expergiscimini? En illa, illa, quam saepe optastis, libertas, praeterea divitiae, decus, gloria in oculis sita sunt! Fortuna ea omnia victoribus praemia posuit. Res, tempus, pericula, egestas, belli spolia magnifica, magis quam oratio hortentur. Vel imperatore, vel milite me utimini; neque animus, neque corpus a vobis aberit. Haec ipsa, ut spero, vobiscum una Consul agam, nisi forte me animus fallit, et vos servire magis quam imperare parati estis."

XXI. Postquam accepere ea homines, quibus mala abunde omnia erant, sed neque res neque spes bona ulla: tametsi illis quieta movere magna merces videbatur, tamen postulare plerique, uti proponeret, quae *Socii coniurationis varia sentiunt.*

conditio belli foret; quae praemia armis peterent; quid ubique opis aut spei haberent. Tum Catilina polliceri tabulas novas, proscriptionem locupletium, magistratus, sacerdotia, rapinas, alia omnia, quae bellum atque lubido victorum fert. Praeterea esse in Hispania citeriore Pisonem, in Mauretania cum exercitu P. Sittium Nucerinum, consilii sui participes; petere consulatum C. Antonium, quem sibi collegam fore speraret, hominem et familiarem, et omnibus necessitudinibus circumventum: cum eo se Consulem initium agendi facturum. Ad hoc maledictis increpat omnis bonos, suorum unumquemque nominans laudare; admonebat alium egestatis, alium cupiditatis suae, complures periculi aut ignominiae, multos victoriae Sullanae, quibus ea praedae fuerat. Postquam omnium animos alacres videt: cohortatus, ut petitionem suam curae haberent, conventum dimisit.

Sanguis humanus haustus, pignus conjurationis.

XXII. Fuere ea tempestate, qui dicerent, Catilinam, oratione habita, quum ad jus jurandum populares sceleris sui adigeret, humani corporis sanguinem, vino permixtum, in pateris circumtulisse; inde quum post exsecrationem omnes degustavissent, sicuti in sollemnibus sacris fieri consuevit, aperuisse consilium suum, atque eo dictitare fecisse, quo inter se fidi magis forent, alius alii tanti facinoris conscii. Nonnulli ficta et haec et multa praeterea existumabant ab iis, qui Ciceronis invidiam, quae postea orta est, leniri credebant atrocitate sceleris eorum, qui poenas dederant. Nobis ea res pro magnitudine parum comperta est.

XXIII.

XXIII. Sed in ea conventione fuit Q. Curius, natus haud obscuro loco, flagitiis atque facinoribus coopertus, quem Censores Senatu probri gratia moverant. Huic homini non minor vanitas quam audacia inerat; neque suamet ipse scelera occultare; prorsus neque dicere neque facere quidquam pensi habebat. Erat ei cum Fulvia, muliere nobili, stupri vetus consuetudo; cui quum minus gratus esset, quia inopia minus largiri poterat, repente glorians maria montesque polliceri coepit; minari interdum ferro, nisi obnoxia foret; postremo ferocius agitare, quam solitus erat. At Fulvia, insolentiae Curii caussa cognita, tale periculum rei publicae haud occultum habuit; sed, sublato auctore, de Catilinae conjuratione, quae quoque modo audierat, compluribus narravit. Ea res in primis studia hominum accendit ad consulatum mandandum M. Tullio Ciceroni: namque antea pleraque nobilitas invidia aestuabat, et quasi pollui consulatum credebant, si eum, quamvis egregius, homo novus adeptus foret. Sed ubi periculum advenit, invidia atque superbia postfuere.

Fulvia Q. Curii scortum conjurationem detegit.

XXIV. Igitur comitiis habitis Consules declarantur M. Tullius et C. Antonius, quod factum primo popularis conjurationis concusserat. Neque tamen Catilinae furor minuebatur; sed in dies plura agitare, arma per Italiam locis opportunis parare, pecuniam sua aut amicorum fide sumtum mutuam Faesulas ad Manlium quemdam portare, qui postea princeps fuit belli faciundi. Ea tempestate plurimos cujusque generis homines adscivisse sibi dicitur; mulieres

M. T. Cicero et C. Antonius Consules creantur.
U. c. 690. a. C. 63.

etiam aliquot, quae primo ingentes sumtus stupro corporis toleraverant, post, ubi aetas tantum modo quaestui, neque luxuriae, modum fecerat, aes alienum grande conflaverant: per eas se Catilina credebat posse servitia urbana sollicitare, urbem incendere, viros earum vel adjungere sibi, vel interficere.

Semproniae, conjurationis participis, mores.

XXV. Sed in his erat Sempronia, quae multa saepe virilis audaciae facinora commiserat. Haec mulier genere atque forma, praeterea viro, liberis, satis fortunata fuit; litteris Graecis atque Latinis docta; psallere et saltare elegantius, quam necesse est probae; multa alia, quae instrumenta luxuriae sunt; sed ei cariora semper omnia quam decus atque pudicitia fuit; pecuniae an famae minus parceret, haud facile discerneres; lubidine sic accensa, ut saepius peteret viros, quam peteretur. Sed ea saepe antehac fidem prodiderat, creditum abjuraverat, caedis conscia fuerat, luxuria atque inopia praeceps abierat. Verum ingenium ejus haud absurdum: posse versus facere, jocum movere, sermone uti vel modesto, vel molli, vel procaci; prorsus multae facetiae multusque lepos inerat.

Catilina consulatum petit.

XXVI. His rebus comparatis Catilina nihilo minus in proxumum annum consulatum petebat, sperans, si designatus foret, facile se ex voluntate Antonio usurum; neque interea quietus erat, sed omnibus modis insidias parabat Ciceroni. Neque illi tamen ad cavendum dolus aut astutiae deerant:

Ciceroni insidias struit.

namque a principio consulatus sui multa pollicendo per Fulviam effecerat, ut Q. Curius, de quo paullo ante memoravi, consilia Ca-

tilinae sibi proderet; ad hoc collegam suum Antonium pactione provinciae perpulerat, ne contra rem publicam sentiret: circum se praesidia amicorum atque clientium occulte habebat. Postquam dies comitiorum venit, et Catilinae neque petitio, neque insidiae, quas Consulibus in campo fecerat, prospere cessere: constituit bellum facere et extrema omnia experiri; quoniam, quae occulte tentaverat, aspera foedaque evenerant.

Sed utrumque perperam.

XXVII. Igitur C. Manlium Faesulas atque in eam partem Etruriae, Septimium quemdam Camertem in agrum Picenum, C. Iulium in Apuliam dimisit; praeterea alium alio, quem ubique opportunum sibi fore credebat. Interea Romae multa simul moliri; Consuli insidias tendere, parare incendia, opportuna loca armatis hominibus obsidere; ipse cum telo esse, item alios jubere; hortari, uti semper intenti paratique essent; dies noctesque festinare, vigilare, neque insomniis neque labore fatigari. Postremo ubi multa agitanti nihil procedit: rursus intempesta nocte conjurationis principes convocat per M. Porcium Laecam; ibique multa de ignavia eorum questus docet, „se Manlium praemisisse ad eam multitudinem, quam ad capiunda arma paraverat; item alios in alia loca opportuna, qui initium belli facerent; seque ad exercitum proficisci cupere, si prius Ciceronem oppressisset: cum suis consiliis multum obficere."

Catilinae ulteriores machinationes.

XXVIII. Igitur perterritis ac dubitantibus ceteris C. Cornelius, eques Romanus, operam suam pollicitus, et cum eo L. Vargunteius Senator, constituere ea nocte paullo post cum armatis hominibus, sicuti saluta-

C Cornelius et L. Vargunteius Ciceroni insidias parent.

tum, introire ad Ciceronem, ac de inproviso domi suae imparatum confodere. Curius ubi intellegit, quantum periculi Consuli impendeat, propere per Fulviam Ciceroni dolum, qui parabatur, enunciat. Ita illi janua prohibiti tantum facinus frustra susceperant. Interea Manlius in Etruria plebem sollicitare, egestate simul ac dolore injuriae novarum rerum cupidam: quod Sullae dominatione agros bonaque omnia amiserat; praeterea latrones cujusque generis, quorum in ea regione magna copia erat; non nullos ex Sullanis colonis, quibus lubido atque luxuria ex magnis rapinis nihil reliqui fecerant.

Sed frustra.

Manlii in Etruria res gestae.

XXIX. Ea quum Ciceroni nunciarentur: ancipiti malo permotus, quod neque urbem ab insidiis privato consilio longius tueri poterat, neque, exercitus Manlii quantus aut quo consilio foret, satis compertum habebat, rem ad Senatum refert, jam antea volgi rumoribus exagitatam. Itaque, quod plerumque in atroci negotio solet, Senatus decrevit, DARENT OPERAM CONSULES, NE QUID RES PUBLICA DETRIMENTI CAPERET. Ea potestas per Senatum, more Romano, magistratui maxuma permittitur, exercitum parare, bellum gerere, coërcere omnibus modis socios atque cives, domi militiaeque imperium atque judicium summum habere; aliter sine populi jussu nulli earum rerum Consuli jus est.

Cicero de conjuratione Catilinae ad Senatum refert.

XXX. Post paucos dies L. Saenius Senator in Senatu litteras recitavit, quas Faesulis adlatas sibi dicebat, in quibus scriptum erat, C. Manlium arma cepisse cum magna multitudine ante diem VI. Kalendas

L. Saenius litteras, quas Faesulis adlatas dicebat, in Senatu [illegible].

Novembris. Simul, id quod in tali re solet, alii portenta atque prodigia nunciabant, alii, conventus fieri, arma portari, Capuae atque in Apulia servile bellum moveri. Igitur Senati decreto Q. Marcius Rex Faesulas, Q. Metellus Creticus in Apuliam circumque ea loca missi (ii utrique ad urbem Imperatores erant, impediti, ne triumpharent, calumnia paucorum, quibus omnia honesta atque inhonesta vendere mos erat); sed Praetores Q. Pompeius Rufus Capuam, Q. Metellus Celer in agrum Picenum; iisque permissum, uti pro tempore atque periculo exercitum compararent. Ad hoc si quis indicavisset de conjuratione, quae contra rem publicam facta erat, praemium decrevere servo libertatem et sestertia centum, libero impunitatem ejus rei et sestertia ducenta; item, uti gladiatoriae familiae Capuam et in cetera municipia distribuerentur pro cujusque opibus, Romae per totam urbem vigiliae haberentur, iisque minores magistratus praeessent.

Senatus decreta.

XXXI Quibus rebus permota civitas, atque inmutata urbis facies erat ex summa laetitia atque lascivia, quae diuturna quies pepererat, repente omnis tristitia invasit; festinare, trepidare; neque loco, nec homini cuiquam satis credere; neque bellum gerere, neque pacem habere; suo quisque metu pericula metiri. Ad hoc mulieres, quibus rei publicae magnitudine belli timor insolitus incesserat, adflictare sese, manus supplices ad caelum tendere, miserari parvos liberos, rogitare, omnia pavere, superbia atque deliciis omissis sibi patriaeque

Romae terror ex conjuratione Catilinae.

Catilina Senatum adit.

diffidere. At Catilinae crudelis animus eadem illa movebat, tametsi praesidia parabantur; et ipse, lege Plautia interrogatus ab L. Paullo; postremo, dissimulandi caussa atque sui expurgandi, sicuti jurgio lacessitus foret, in Senatum venit. Tum M. Tullius Consul, sive praesentiam ejus timens, seu ira commotus, orationem habuit luculentam atque utilem rei publicae, quam postea scriptam edidit. Sed, ubi ille adsedit, Catilina, ut erat paratus ad dissimulanda omnia demisso voltu, voce supplici postulare a Patribus conscriptis, „ne quid de se temere crederent: ea familia ortum, ita ab adolescentia vitam instituisse, ut omnia bona in spe haberet; ne aestumarent, sibi patricio homini, cujus ipsius atque majorum plurima beneficia in plebem Romanam essent, perdita re publica opus esse, quum eam servaret M. Tullius, inquilinus civis urbis Romae." Ad haec maledicta alia quum adderet: obstrepere omnes, hostem atque parricidam vocare. Tum ille furibundus: „Quoniam quidem circumventus," inquit, „ab inimicis praeceps agor, incendium meum ruina restinguam." Dein se ex curia domum proripuit.

Ciceronis Invectiva.

Catilinae Responsio.

Varia Catilinae consilia.

XXXII. Ibi multa secum ipse volvens, quod neque insidiae Consuli procedebant, et ab incendio intelligebat urbem vigiliis munitam, optumum factum credens exercitum augere, ac prius, quam legiones scriberentur, antecapere, quae bello usui forent, nocte intempesta cum paucis in Manliana castra profectus est. Sed Cethego atque Lentulo ceterisque, quorum cognoverat promtam audaciam, mandat, quibus rebus possent,

opes factionis confirment, insidias consuli maturent, caedem, incendia, aliaque belli facinora parent; sese prope diem cum magno exercitu ad urbem accessurum.

XXXIII. Dum haec Romae geruntur, C. Manlius ex suo numero legatos ad Q. Marcium Regem mittit cum mandatis hujusce modi. „Deos hominesque testamur, Imperator, nos arma neque contra patriam cepisse, neque quo periculum aliis faceremus, sed uti corpora nostra ab injuria tuta forent; qui miseri, egentes, violentia atque crudelitate foeneratorum plerique patriae, sed omnes fama atque fortunis expertes sumus; neque cuiquam nostrum licuit, more majorum, lege uti, neque, amisso patrimonio, liberum corpus habere: tanta saevitia foeneratorum atque Praetoris fuit. Saepe majores vestrum, miseriti plebis Romanae, decretis suis inopiae ejus opitulati sunt, ac novissume memoria nostra, propter magnitudinem aeris alieni, volentibus omnibus bonis, argentum aere solutum est. Saepe ipsa plebes, aut dominandi studio permota, aut superbia magistratuum, armata a patribus secessit. At nos non imperium neque divitias petimus, quarum rerum caussa bella atque certamina omnia inter mortalis sunt; sed libertatem, quam nemo bonus nisi cum anima simul amittit. Te atque Senatum obtestamur, consulatis miseris civibus; legis praesidium, quod iniquitas Praetoris eripuit, restituatis; neve eam necessitudinem imponatis, ut quaeramus, quonam modo, ulti maxume sanguinem nostrum, pereamus.“

C. Manlii ad Marcium Regem mandata.

XXXIV. Ad haec Q. Marcius: „Si quid ab Senatu petere velint, ab armis dis-

Marcii responsum.

cedant, Romam supplices proficiscantur: ea mansuetudine atque misericordia Senatum Populumque Romanum semper fuisse, ut nemo umquam ab eo frustra auxilium petiverit. At Catilina ex itinere plerisque Consularibus, praeterea optumo cuique, litteras mittit: „Se, falsis criminibus circumventum, quoniam factioni inimicorum resistere nequiverit, fortunae cedere, Massiliam, in exilium proficisci; non quo sibi tanti sceleris conscius esset, sed uti res publica quieta foret, neve ex sua contentione seditio oriretur." Ab his longe diversas litteras Q. Catulus in Senatu recitavit, quas sibi nomine Catilinae redditas dicebat; earum exemplum infra scriptum.

Catilinae litterae ad Consulares.

XXXV. „L. Catilina Q. Catulo S. Egregia tua fides re cognita, grata mihi magnis in meis periculis fiduciam commendationi meae tribuit. Quamobrem defensionem in novo consilio non statui parare; satisfactionem ex nulla conscientia de culpa proponere decrevi, quam, me dius fidius, veram licet cognoscas. Injuriis contumeliisque concitatus, quod, fructu laboris industriaeque meae privatus, statum dignitatis non obtinebam, publicam miserorum caussam pro mea consuetudine suscepi; non quin aes alienum meis nominibus ex possessionibus solvere possem, quum alienis nominibus liberalitas Orestillae suis filiaeque copiis persolveret, sed quod non dignos homines honore honestatos videbam, meque falsa suspicione alienatum sentiebam. Hoc nomine satis honestas pro meo casu spes reliquae dignitatis conservandae sum sequutus. Plura quum scribere vellem, nunciatum est,

Ejusdem litterae ad Q. Catulum.

vim mihi parari. Nunc Orestillam tibi commendo, tuaeque fidei trado; eam ab injuria defendas, per liberos tuos rogatus. Haveto."

XXXVI. Sed ipse paucos dies commoratus apud C. Flaminium Flammam in agro Arretino, dum vicinitatem, antea sollicitatam, armis exornat, cum fascibus atque aliis imperii insignibus in castra ad Manlium contendit. Haec ubi Romae comperta sunt, Senatus Catilinam et Manlium hostes judicat; ceterae multitudini diem statuit, ante quam sine fraude liceret ab armis discedere praeter rerum capitalium condemnatis. Praeterea decernit, uti Consules dilectum habeant; Antonius cum exercitu Catilinam persequi maturet; Cicero urbi praesidio sit. Ea tempestate mihi imperium populi Romani multo maxume miserabile visum est: cui quum ad occasum ab ortu solis omnia domita armis parerent; domi otium atque divitiae, quae prima mortales putant, adfluerent; fuere tamen cives, qui seque remque publicam obstinatis animis perditum irent. Namque duobus Senati decretis ex tanta multitudine neque praemio inductus conjurationem patefecerat, neque ex castris Catilinae quisquam omnium discesserat: tanta vis morbi, uti tabes, plerosque civium animos invaserat.

Catilina et Manlius hostes judicantur.

Antonius Catilinam persequi, Cicero Urbi praesidio esse jubentur.

XXXVII. Neque solum illis aliena mens erat, qui conscii conjurationis fuerant, sed omnino cuncta plebes novarum rerum studio Catilinae incepta probabat. Id adeo more suo videbatur facere. Nam semper in civitate, quibus opes nullae sunt, bonis invident, malos extollunt; vetera odere, nova exoptant; odio suarum rerum mutari om-

Plebs incepta Catilinae probat.

nia student; turba atque seditionibus sine cura aluntur: quoniam egestas facile habetur sine damno. Sed urbana plebes, ea vero praeceps ierat multis de caussis. Primum omnium, qui ubique probro atque petulantia maxume praestabant; item alii per dedecora patrimoniis amissis; postremo omnes, quos flagitium aut facinus domo expulerat, ii Romam, sicuti in sentinam, confluxerant. Deinde multi memores Sullanae victoriae, quod ex gregariis militibus alios Senatores videbant, alios ita divites, uti regio victu atque cultu aetatem agerent, sibi quisque, si in armis foret, ex victoria talia sperabat. Praeterea iuventus, quae in agris manuum mercede inopiam toleraverat, privatis atque publicis largitionibus excita urbanum otium ingrato labori praetulerat, eos atque alios omnes malum publicum alebat. Quo minus mirandum, homines egentes, malis moribus, maxuma spe, rei publicae juxta ac sibi consuluisse. Praeterea quorum victoria Sullae parentes proscripti, bona erepta, jus libertatis imminutum erat, haud sane alio animo belli eventum exspectabant. Ad hoc, quicumque aliarum atque Senati partium erant, conturbari rempublicam quam minus valere ipsi malebant. Id adeo malum multos post annos in civitatem reverterat.

Tribunicia potestas restituitur rei publicae Rom. perniciosa.

XXXVIII. Nam postquam Cn. Pompeio et M. Crasso Consulibus tribunicia potestas restituta est: homines adolescentes, summam potestatem nacti, quibus aetas animusque ferox erat, coepere Senatum criminando plebem exagitare, dein largiundo atque pollicitando magis incendere; ita ipsi clari potentesque fieri. Contra eos summa ope niteba-

tur pleraque nobilitas, Senati specie pro sua magnitudine. Nam, uti paucis verum absolvam, per illa tempora quicumque rem publicam agitavere, honestis nominibus, alii sicuti populi jura defenderent, pars, quo Senati auctoritas maxuma foret, bonum publicum simulantes pro sua quisque potentia certabant; neque modestia neque modus contentionis erat, utrique victoriam crudeliter exercebant.

XXXIX. Sed postquam Cn. Pompeius ad bellum maritimum atque Mithridaticum missus est, plebis opes inminutae, paucorum potentia crevit. Hi magistratus, provincias aliaque omnia tenere; ipsi innoxii, florentes, sine metu aetatem agere, ceteros judiciis terrere, quo plebem in magistratu placidius tractarent. Sed ubi primum dubiis rebus novandis spes oblata, vetus certamen animos eorum arrexit. Quod si primo praelio Catilina superior aut aequa manu discessisset: profecto magna clades atque calamitas rem publicam oppressisset; neque illis, qui victoriam adepti forent, diutius ea uti licuisset, quin defessis et exsanguibus, qui plus posset, imperium atque libertatem extorqueret. Fuere tamen extra conjurationem complures, qui ad Catilinam initio profecti sunt; in his erat A. Fulvius, Senatoris filius, quem retractum ex itinere parens necari jussit. Iisdem temporibus Romae Lentulus, sicuti Catilina praeceperat, quoscumque moribus aut fortuna novis rebus idoneos credebat, aut per se aut per alios sollicitabat; neque solum cives, sed cujusquemodi genus hominum, quod modo bello usui foret.

Fulvius et Lentulus ab conjurati.

Allobroges ab Umbreno ad conjurandum sollicitantur.

XL. Igitur P. Umbreno cuidam negotium dat, uti legatos Allobrogum requirat, eosque, si possit, impellat ad societatem belli: existumans publice privatimque aere alieno oppressos, praeterea quod natura gens Gallica bellicosa esset, facile eos ad tale consilium adduci posse. Umbrenus, quod in Gallia negotiatus erat, plerisque principibus civitatium notus erat, atque eos noverat: itaque sine mora, ubi primum legatos in foro conspexit, percunctatus pauca de statu civitatis, et quasi dolens ejus casum, requirere coepit, quem exitum tantis malis sperarent. Postquam illos videt queri de avaritia magistratuum, accusare Senatum, quod in eo auxilii nihil esset, miseriis suis remedium mortem exspectare: „At ego," inquit, „vobis, si modo viri esse voltis, rationem ostendam, qua tanta ista mala effugiatis." Haec ubi dixit, Allobroges in maxumam spem adducti, Umbrenum orare, uti sui misereretur: nihil tam asperum neque tam difficile esse, quod non cupidissume facturi essent, dum ea res civitatem aere alieno liberaret. Ille eos in domum D. Bruti perducit, quod foro propinqua, neque aliena consilii propter Semproniam: nam tum Brutus ab Roma aberat. Praeterea Gabinium arcessit, quo major auctoritas sermoni inesset; eo praesente conjurationem aperit, nominat socios, praeterea multos cujusque generis innoxios: quo legatis animus amplior esset; dein eos pollicitos operam suam domum dimittit.

Allobroges Q. Fabio conjurationem produnt.

XLI. Sed Allobroges diu in incerto habuere, quidnam consilii caperent. In altera parte erat aes alienum, studium belli, magna merces in spe victoriae; at in altera majo-

res opes, tuta consilia, pro incerta spe certa praemia. Haec illis volventibus tandem vicit fortuna rei publicae. Itaque Q. Fabio Sangae, cujus patrocinio civitas plurimum utebatur, rem omnem, uti cognoverant, aperiunt. Cicero, per Sangam consilio cognito, legatis praecepit, ut studium conjurationis vehementer simulent, ceteros adeant, bene polliceantur, dentque operam, uti eos quam maxume manifestos habeant.

XLII. Iisdem fere temporibus in Gallia citeriore atque ulteriore, item in agro Piceno, Bruttio, Apulia, motus erat. Namque illi, quos antea Catilina dimiserat, inconsulte, ac veluti per dementiam, cuncta simul agere; nocturnis consiliis, armorum atque telorum portationibus, festinando, agitando omnia, plus timoris quam periculi effecerant. Ex eo numero complures Q. Metellus Celer Praetor, ex Senati consulto, caussa cognita, in vincula conjecerat; item in ulteriore Gallia C. Murena, qui ei provinciae legatus praeerat. *Motus in variis provinciis.*

XLIII. At Romae Lentulus cum ceteris, qui principes conjurationis erant, paratis, ut videbatur, magnis copiis, constituerat, uti, cum Catilina in agrum Faesulanum cum exercitu venisset, L. Bestia tribunus plebis, concione habita, quereretur de actionibus Ciceronis, belli que gravissimi invidiam op... o Consuli inponeret; eo signo proxuma ...e cetera multitudo conjurationis suum ...que negotium exsequerentur. Sed ea ... hoc modo dicebantur: Statilius et Ga...s uti cum magna manu duodecim simul ...rtuna loca urbis incenderent, quo tu... facilior aditus ad Consulem ceterosque, *Conjuratorum partes, et suum cujusque munus.*

Allobroges ab Umbreno ad conjurandum sollicitantur.

XL. Igitur P. Umbreno cuidam negotium dat, uti legatos Allobrogum requirat, eosque, si possit, impellat ad societatem belli: existumans publice privatimque aere alieno oppressos, praeterea quod natura gens Gallica bellicosa esset, facile eos ad tale consilium adduci posse. Umbrenus, quod in Gallia negotiatus erat, plerisque principibus civitatium notus erat, atque eos noverat: itaque sine mora, ubi primum legatos in foro conspexit, percunctatus pauca de statu civitatis, et quasi dolens ejus casum, requirere coepit, quem exitum tantis malis sperarent. Postquam illos videt queri de avaritia magistratuum, accusare Senatum, quod in eo auxilii nihil esset, miseriis suis remedium mortem exspectare: „At ego," inquit, „vobis, si modo viri esse voltis, rationem ostendam, qua tanta ista mala effugiatis." Haec ubi dixit, Allobroges in maxumam spem adducti, Umbrenum orare, uti sui misereretur: nihil tam asperum neque tam difficile esse, quod non cupidissume facturi essent, dum ea res civitatem aere alieno liberaret. Ille eos in domum D. Bruti perducit, quod foro propinqua, neque aliena consilii propter Semproniam: nam tum Brutus ab Roma aberat. Praeterea Gabinium arcessit, quo major auctoritas sermoni inesset; eo praesente conjurationem aperit, nominat socios, praeterea multos cujusque generis innoxios: quo legatis animus amplior esset; dein eos pollicitos operam suam domum dimittit.

Allobroges Q. Fabio conjurationem produnt.

XLI. Sed Allobroges diu in incerto habuere, quidnam consilii caperent. In altera parte erat aes alienum, studium belli, magna merces in spe victoriae; at in altera majo-

res opes, tuta consilia, pro incerta spe certa praemia. Haec illis volventibus tandem vicit fortuna rei publicae. Itaque Q. Fabio Sangae, cujus patrocinio civitas plurimum utebatur, rem omnem, uti cognoverant, aperiunt. Cicero, per Sangam consilio cognito, legatis praecepit, ut studium conjurationis vehementer simulent, ceteros adeant, bene polliceantur, dentque operam, uti eos quam maxume manifestos habeant.

XLII. Iisdem fere temporibus in Gallia citeriore atque ulteriore, item in agro Piceno, Bruttio, Apulia, motus erat. Namque illi, quos antea Catilina dimiserat, inconsulte, ac veluti per dementiam, cuncta simul agere; nocturnis consiliis, armorum atque telorum portationibus, festinando, agitando omnia, plus timoris quam periculi effecerant. Ex eo numero complures Q. Metellus Celer Praetor, ex Senati consulto, caussa cognita, in vincula conjecerat; item in ulteriore Gallia C. Murena, qui ei provinciae legatus praeerat. *Motus in variis provinciis.*

XLIII. At Romae Lentulus cum ceteris, qui principes conjurationis erant, paratis, ut videbatur, magnis copiis, constituerat, uti, cum Catilina in agrum Faesulanum cum exercitu venisset, L. Bestia tribunus plebis, concione habita, quereretur de actionibus Ciceronis, bellique gravissimi invidiam optumo Consuli inponeret; eo signo proxuma nocte cetera multitudo conjurationis suum quisque negotium exsequerentur. Sed ea divisa hoc modo dicebantur: Statilius et Gabinius uti cum magna manu duodecim simul opportuna loca urbis incenderent, quo tumultu facilior aditus ad Consulem ceterosque, *Conjuratorum partes, et suum cujusque munus.*

quibus insidiae parabantur, fieret; Cethegus Ciceronis januam obsideret, eum vi adgrederetur, alius autem alium; sed filii familiarum, quorum ex nobilitate maxuma pars erat, parentes interficerent; simul, caede et incendio perculsis omnibus, ad Catilinam erumperent. Inter haec parata atque decreta Cethegus semper querebetur de ignavia sociorum: illos dubitando et dies prolatando magnas opportunitates corrumpere; facto, non consulto, in tali periculo opus esse; seque, si pauci adjuvarent, languentibus aliis, impetum in curiam facturum. Natura ferox, vehemens, manu promtus erat: maxumum bonum in celeritate putabat.

Allobroges ex praecepto Ciceronis a conjuratis jusiurandum postulant.

XLIV. Sed Allobroges ex praecepto Ciceronis per Gabinium ceteros conveniunt; ab Lentulo, Cethego, Statilio, item Cassio, postulant jus jurandum, quod signatum ad civis perferant: aliter haud facile eos ad tantum negotium impelli posse. Ceteri nihil suspicantes dant; Cassius semet eo brevi venturum pollicetur, ac paullo ante legatos ex urbe proficiscitur. Lentulus cum his T. Volturcium quemdam Crotoniensem mittit: uti Allobroges prius, quam domum pergerent, cum Catilina, data et accepta fide, societatem confirmarent. Ipse Volturcio litteras ad Catilinam dat, quarum exemplum infra scriptum est:

„Quis sim, ex eo, quem ad te misi, cognosces. Fac cogites, in quanta calamitate sis, et memineris te virum esse. Consideres, quid tuae rationes postulent; auxilium petas ab omnibus, etiam ab infimis."

Ad hoc mandata verbis dat: „Quum ab Senatu hostis judicatus sit, quo consilio ser-

vitia repudiet? In urbe parata esse, quae jusserit: ne cunctetur ipse propius accedere."

Volturcius in ponte Mulvio cum conjuratis aliis capitur.

XLV. His rebus ita actis, constituta nocte, qua proficiscerentur, Cicero, per legatos cuncta edoctus, L. Valerio Flacco et C. Pomtino Praetoribus imperat, uti in ponte Mulvio per insidias Allobrogum comitatus deprehendant; rem omnem aperit, cujus gratia mittebantur; cetera, uti facto opus sit, ita agant, permittit. Homines militares, sine tumultu praesidiis collocatis, sicuti praeceptum erat, occulte pontem obsidunt. Postquam ad id loci legati cum Volturcio venere, et simul utrimque clamor exortus est: Galli, cito cognito consilio, sine mora praetoribus se tradunt. Volturcius primo, cohortatus ceteros, gladio se a multitudine defendit; dein, ubi a legatis desertus est, multa prius de salute sua Pomtinum obtestatus, quod ei notus erat, postremo timidus ac vitae diffidens, veluti hostibus, sese Praetoribus dedit.

Ciceronis laetitia et cura de conjuratione patefacta.

XLVI. Quibus rebus confectis omnia propere per nuncios Consuli declarantur. At illum ingens cura atque laetitia simul occupavere. Nam laetabatur, intellegens conjuratione patefacta civitatem periculis ereptam esse; porro autem anxius erat, dubitans, in maxumo scelere tantis civibus deprehensis, quid facto opus esset; poenam illorum sibi oneri, impunitatem perdundae rei publicae fore credebat. Igitur confirmato animo vocari ad sese jubet Lentulum, Cethegum, Statilium, Gabinium, item Q. Coeparium quemdam Terracinensem, qui in Apuliam ad concitanda servitia proficisci parabat. Ceteri sine mora veniunt; Coeparius, paullo ante

domo egressus, cognito indicio, ex urbe profugerat. Consul Lentulum, quod Praetor erat, ipse manu tenens in Senatum perducit; reliquos cum custodibus in aedem Concordiae venire jubet. Eo Senatum advocat, magnaque frequentia ejus ordinis Volturcium cum legatis introducit; Flaccum Praetorem scrinium cum litteris, quas a legatis acceperat, eodem adferre jubet.

52.

Volturcius conjurationem et conjuratos indicat.

48

XLVII. Volturcius interrogatus de itinere, de litteris, postremo, quid aut qua de caussa consilii habuisset, primo fingere alia, dissimulare de conjuratione; post, ubi fide publica dicere jussus est, omnia, ubi gesta erant, aperit docetque, se, paucis ante diebus a Gabinio et Coepario socium adscitum, nihil amplius scire quam legatos: tantum modo audire solitum ex Gabinio, P. Autronium, Servium Sullam, L. Varguntelum, multos praeterea in ea conjuratione esse. Eadem Galli fatentur, ac Lentulum dissimulantem coarguunt, praeter litteras, sermonibus, quos ille habere solitus erat: ex libris Sibyllinis regnum Romae tribus Corneliis portendi; Cinnam atque Sullam antea, se tertium, cui fatum foret urbis potiri; praeterea ab incenso Capitolio illum esse vigesimum annum, quem saepe ex prodigiis haruspices respondissent bello civili cruentum fore. Igitur perlectis litteris, quum prius omnes signa sua cognovissent, Senatus decernit, uti abdicato magistratu Lentulus, item ceteri, in liberis custodiis haberentur. Itaque Lentulus P. Lentulo Spintheri, qui tum Aedilis, Cethegus Q. Cornificio, Statilius C. Caesari, Gabinius M. Crasso,

50.

Coe-

Coeparius (nam is paullo ante ex fuga retractus erat) Cn. Terentio Senatori traduntur.

XLVIII. Interea plebes, [conjuratione patefacta,] quae primo cupida rerum novarum nimis bello favebat, mutata mente Catilinae consilia exsecrari, Ciceronem ad coelum tollere; veluti ex servitute erepta gaudium atque laetitiam agitabat. Namque alia belli facinora praedae magis quam detrimento fore, incendium vero, crudele, inmoderatum, ac sibi maxume calamitosum, putabat: quippe cui omnes copiae in usu quotidiano et cultu corporis erant. Post eum diem quidam L. Tarquinius ad Senatum adductus erat, quem ad Catilinam proficiscentem ex itinere retractum aiebant. Is quum se diceret indicaturum de conjuratione, si fides publica data esset: jussus a Consule, quae sciret, edicere, eadem fere, quae Volturcius, de paratis incendiis, de caede bonorum, de itinere hostium Senatum edocet; praeterea se missum a M. Crasso, qui Catilinae nunciaret, ne Lentulus, Cethegus, alii ex conjuratione deprehensi terrerent; eoque magis properaret ad urbem accedere, quo et ceterorum animos reficeret, et illi facilius e periculo eriperentur. Sed ubi Tarquinius Crassum nominavit, hominem nobilem, maxumis divitiis, summa potentia: alii, rem incredibilem rati; pars, tametsi verum existumabant, tamen quia in tali tempore tanta vis hominis leniunda magis quam exagitanda videbatur; plerique Crasso ex negotiis privatis obnoxii, conclamant, indicem falsum, deque ea re postulant uti referatur. Itaque consulente Cicerone frequens Senatus decer-

Plebs conjurationem exsecratur.

L. Tarquinius conjurationis index.

Sed ei non habetur fides.

cedant, Romam supplices proficiscantur: ea mansuetudine atque misericordia Senatum Populumque Romanum semper fuisse, ut nemo umquam ab eo frustra auxilium petiverit. At Catilina ex itinere plerisque Consularibus, praeterea optumo cuique, litteras mittit: „Se, falsis criminibus circumventum, quoniam factioni inimicorum resistere nequiverit, fortunae cedere, Massiliam, in exilium proficisci; non quo sibi tanti sceleris conscius esset, sed uti res publica quieta foret, neve ex sua contentione seditio oriretur." Ab his longe diversas litteras Q. Catulus in Senatu recitavit, quas sibi nomine Catilinae redditas dicebat; earum exemplum infra scriptum.

Catilinae litterae ad Consulares.

XXXV. „L. Catilina Q. Catulo S. Egregia tua fides re cognita, grata mihi magnis in meis periculis fiduciam commendationi meae tribuit. Quamobrem defensionem in novo consilio non statui parare; satisfactionem ex nulla conscientia de culpa proponere decrevi, quam, me dius fidius, veram licet cognoscas. Injuriis contumeliisque concitatus, quod, fructu laboris industriaeque meae privatus, statum dignitatis non obtinebam, publicam miserorum caussam pro mea consuetudine suscepi; non quin aes alienum meis nominibus ex possessionibus solvere possem, quum alienis nominibus liberalitas Orestillae suis filiaeque copiis persolveret, sed quod non dignos homines honore honestatos videbam, meque falsa suspicione alienatum sentiebam. Hoc nomine satis honestas pro meo casu spes reliquae dignitatis conservandae sum sequutus. Plura quum scribere vellem, nunciatum est,

Ejusdem litterae ad Q. Catulum.

vim mihi parari. Nunc Orestillam tibi commendo, tuaeque fidei trado; eam ab injuria defendas, per liberos tuos rogatus. Haveto."

XXXVI. Sed ipse paucos dies commoratus apud C. Flaminium Flammam in agro Arretino, dum vicinitatem, antea sollicitatam, armis exornat, cum fascibus atque aliis imperii insignibus in castra ad Manlium contendit. Haec ubi Romae comperta sunt, Senatus Catilinam et Manlium hostes judicat; ceterae multitudini diem statuit, ante quam sine fraude liceret ab armis discedere praeter rerum capitalium condemnatis. Praeterea decernit, uti Consules dilectum habeant; Antonius cum exercitu Catilinam persequi maturet; Cicero urbi praesidio sit. Ea tempestate mihi imperium populi Romani multo maxume miserabile visum est: cui quum ad occasum ab ortu solis omnia domita armis parerent; domi otium atque divitiae, quae prima mortales putant, adfluerent; fuere tamen cives, qui seque remque publicam obstinatis animis perditum irent. Namque duobus Senati decretis ex tanta multitudine neque praemio inductus conjurationem patefecerat, neque ex castris Catilinae quisquam omnium discesserat: tanta vis morbi, uti tabes, plerosque civium animos invaserat.

Catilina et Manlius hostes judicantur.

Antonius Catilinam persequi, Cicero Urbi praesidio esse jubentur.

XXXVII. Neque solum illis aliena mens erat, qui conscii conjurationis fuerant, sed omnino cuncta plebes novarum rerum studio Catilinae incepta probabat. Id adeo more suo videbatur facere. Nam semper in civitate, quibus opes nullae sunt, bonis invident, malos extollunt; vetera odere, nova exoptant; odio suarum rerum mutari om-

Plebs incepta Catilinae probat.

nia student; turba atque seditionibus sine cura aluntur: quoniam egestas facile habetur sine damno. Sed urbana plebes, ea vero praeceps ierat multis de caussis. Primum omnium, qui ubique probro atque petulantia maxume praestabant; item alii per dedecora patrimoniis amissis; postremo omnes, quos flagitium aut facinus domo expulerat, ii Romam, sicuti in sentinam, confluxerant. Deinde multi memores Sullanae victoriae, quod ex gregariis militibus alios Senatores videbant, alios ita divites, uti regio victu atque cultu aetatem agerent, sibi quisque, si in armis foret, ex victoria talia sperabat. Praeterea iuventus, quae in agris manuum mercede inopiam toleraverat, privatis atque publicis largitionibus excita urbanum otium ingrato labori praetulerat, eos atque alios omnes malum publicum alebat. Quo minus mirandum, homines egentes, malis moribus, maxuma spe, rei publicae juxta ac sibi consuluisse. Praeterea quorum victoria Sullae parentes proscripti, bona erepta, jus libertatis imminutum erat, haud sane alio animo belli eventum exspectabant. Ad hoc, quicumque aliarum atque Senati partium erant, conturbari rempublicam quam minus valere ipsi malebant. Id adeo malum multos post annos in civitatem reverterat.

Tribunicia potestas restituitur rei publicae Rom. perniciosa.

XXXVIII. Nam postquam Cn. Pompeio et M. Crasso Consulibus tribunicia potestas restituta est: homines adolescentes, summam potestatem nacti, quibus aetas animusque ferox erat, coepere Senatum criminando plebem exagitare, dein largiundo atque pollicitando magis incendere; ita ipsi clari potentesque fieri. Contra eos summa ope niteba-

tur pleraque nobilitas, Senati specie pro sua magnitudine. Nam, uti paucis verum absolvam, per illa tempora quicumque rem publicam agitavere, honestis nominibus, alii sicuti populi jura defenderent, pars, quo Senati auctoritas maxuma foret, bonum publicum simulantes pro sua quisque potentia certabant; neque modestia neque modus contentionis erat, utrique victoriam crudeliter exercebant.

XXXIX. Sed postquam Cn. Pompeius ad bellum maritimum atque Mithridaticum missus est, plebis opes inminutae, paucorum potentia crevit. Hi magistratus, provincias aliaque omnia tenere; ipsi innoxii, florentes, sine metu aetatem agere, ceteros judiciis terrere, quo plebem in magistratu placidius tractarent. Sed ubi primum dubiis rebus novandis spes oblata, vetus certamen animos eorum arrexit. Quod si primo praelio Catilina superior aut aequa manu discessisset: profecto magna clades atque calamitas rem publicam oppressisset; neque illis, qui victoriam adepti forent, diutius ea uti licuisset, quin defessis et exsanguibus, qui plus posset, imperium atque libertatem extorqueret. Fuere tamen extra conjurationem complures, qui ad Catilinam initio profecti sunt; in his erat A. Fulvius, Senatoris filius, quem retractum ex itinere parens necari jussit. *Fulvius et Lentulus ab conjurati.* Iisdem temporibus Romae Lentulus, sicuti Catilina praeceperat, quoscumque moribus aut fortuna novis rebus idoneos credebat, aut per se aut per alios sollicitabat; neque solum cives, sed cujusquemodi genus hominum, quod modo bello usui foret.

Allobroges ab Umbreno ad conjurandum sollicitantur.

XL. Igitur P. Umbreno cuidam negotium dat, uti legatos Allobrogum requirat, eosque, si possit, impellat ad societatem belli: existumans publice privatimque aere alieno oppressos, praeterea quod natura gens Gallica bellicosa esset, facile eos ad tale consilium adduci posse. Umbrenus, quod in Gallia negotiatus erat, plerisque principibus civitatium notus erat, atque eos noverat: itaque sine mora, ubi primum legatos in foro conspexit, percunctatus pauca de statu civitatis, et quasi dolens ejus casum, requirere coepit, quem exitum tantis malis sperarent. Postquam illos videt queri de avaritia magistratuum, accusare Senatum, quod in eo auxilii nihil esset, miseriis suis remedium mortem exspectare: „At ego," inquit, „vobis, si modo viri esse voltis, rationem ostendam, qua tanta ista mala effugiatis." Haec ubi dixit, Allobroges in maxumam spem adducti, Umbrenum orare, uti sui misereretur: nihil tam asperum neque tam difficile esse, quod non cupidissume facturi essent, dum ea res civitatem aere alieno liberaret. Ille eos in domum D. Bruti perducit, quod foro propinqua, neque aliena consilii propter Semproniam: nam tum Brutus ab Roma aberat. Praeterea Gabinium arcessit, quo major auctoritas sermoni inesset; eo praesente conjurationem aperit, nominat socios, praeterea multos cujusque generis innoxios: quo legatis animus amplior esset; dein eos pollicitos operam suam domum dimittit.

Allobroges Q. Fabio conjurationem produnt.

XLI. Sed Allobroges diu in incerto habuere, quidnam consilii caperent. In altera parte erat aes alienum, studium belli, magna merces in spe victoriae; at in altera majo-

res opes, tuta consilia, pro incerta spe certa praemia. Haec illis volventibus tandem vicit fortuna rei publicae. Itaque Q. Fabio Sangae, cujus patrocinio civitas plurimum utebatur, rem omnem, uti cognoverant, aperiunt. Cicero, per Sangam consilio cognito, legatis praecepit, ut studium conjurationis vehementer simulent, ceteros adeant, bene polliceantur, dentque operam, uti eos quam maxume manifestos habeant.

XLII. Iisdem fere temporibus in Gallia citeriore atque ulteriore, item in agro Piceno, Bruttio, Apulia, motus erat. Namque illi, quos antea Catilina dimiserat, inconsulte, ac veluti per dementiam, cuncta simul agere; nocturnis consiliis, armorum atque telorum portationibus, festinando, agitando omnia, plus timoris quam periculi effecerant. Ex eo numero complures Q. Metellus Celer Praetor, ex Senati consulto, caussa cognita, in vincula conjecerat; item in ulteriore Gallia C. Murena, qui ei provinciae legatus praeerat.

Motus in variis provinciis.

XLIII. At Romae Lentulus cum ceteris, qui principes conjurationis erant, paratis, ut videbatur, magnis copiis, constituerat, uti, cum Catilina in agrum Faesulanum cum exercitu venisset, L. Bestia tribunus plebis, concione habita, quereretur de actionibus Ciceronis, bellique gravissimi invidiam optumo Consuli inponeret; eo signo proxuma nocte cetera multitudo conjurationis suum quisque negotium exsequerentur. Sed ea divisa hoc modo dicebantur: Statilius et Gabinius uti cum magna manu duodecim simul opportuna loca urbis incenderent, quo tumultu facilior aditus ad Consulem ceterosque,

Conjuratorum partes, et suum cujusque munus.

quibus insidiae parabantur, fieret; Cethegus Ciceronis januam obsideret, eum vi adgrederetur, alius autem alium; sed filii familiarum, quorum ex nobilitate maxuma pars erat, parentes interficerent; simul, caede et incendio perculsis omnibus, ad Catilinam erumperent. Inter haec parata atque decreta Cethegus semper querebetur de ignavia sociorum: illos dubitando et dies prolatando magnas opportunitates corrumpere; facto, non consulto, in tali periculo opus esse; seque, si pauci adjuvarent, languentibus aliis, impetum in curiam facturum. Natura ferox, vehemens, manu promtus erat: maxumum bonum in celeritate putabat.

Allobroges ex praecepto Ciceronis a conjuratis jusiurandum postulant.

XLIV. Sed Allobroges ex praecepto Ciceronis per Gabinium ceteros conveniunt; ab Lentulo, Cethego, Statilio, item Cassio, postulant jus jurandum, quod signatum ad civis perferant: aliter haud facile eos ad tantum negotium impelli posse. Ceteri nihil suspicantes dant; Cassius semet eo brevi venturum pollicetur, ac paullo ante legatos ex urbe proficiscitur. Lentulus cum his T. Volturcium quemdam Crotoniensem mittit: uti Allobroges prius, quam domum pergerent, cum Catilina, data et accepta fide, societatem confirmarent. Ipse Volturcio litteras ad Catilinam dat, quarum exemplum infra scriptum est:

„Quis sim, ex eo, quem ad te misi, cognosces. Fac cogites, in quanta calamitate sis, et memineris te virum esse. Consideres, quid tuae rationes postulent; auxilium petas ab omnibus, etiam ab infimis.“

Ad hoc mandata verbis dat: „Quum ab Senatu hostis judicatus sit, quo consilio ser-

vitia repudiet? In urbe parata esse, quae jusserit: ne cunctetur ipse propius accedere."

XLV. His rebus ita actis, constituta nocte, qua proficiscerentur, Cicero, per legatos cuncta edoctus, L. Valerio Flacco et C. Pomtino Praetoribus imperat, uti in ponte Mulvio per insidias Allobrogum comitatus deprehendant; rem omnem aperit, cujus gratia mittebantur; cetera, uti facto opus sit, ita agant, permittit. Homines militares, sine tumultu praesidiis collocatis, sicuti praeceptum erat, occulte pontem obsidunt. Postquam ad id loci legati cum Volturcio venere, et simul utrimque clamor exortus est: Galli, cito cognito consilio, sine mora praetoribus se tradunt. Volturcius primo, cohortatus ceteros, gladio se a multitudine defendit; dein, ubi a legatis desertus est, multa prius de salute sua Pomtinum obtestatus, quod ei notus erat, postremo timidus ac vitae diffidens, veluti hostibus, sese Praetoribus dedit.

Volturcius in ponte Mulvio cum conjuratis aliis capitur.

XLVI. Quibus rebus confectis omnia propere per nuncios Consuli declarantur. At illum ingens cura atque laetitia simul occupavere. Nam laetabatur, intellegens conjuratione patefacta civitatem periculis ereptam esse; porro autem anxius erat, dubitans, in maxumo scelere tantis civibus deprehensis, quid facto opus esset; poenam illorum sibi oneri, impunitatem perdundae rei publicae fore credebat. Igitur confirmato animo vocari ad sese jubet Lentulum, Cethegum, Statilium, Gabinium, item Q. Coeparium quemdam Terracinensem, qui in Apuliam ad concitanda servitia proficisci parabat. Ceteri sine mora veniunt; Coeparius, paullo ante

Ciceronis laetitia et cura de conjuratione patefacta.

domo egressus, cognito indicio, ex urbe profugerat. Consul Lentulum, quod Praetor erat, ipse manu tenens in Senatum perducit; reliquos cum custodibus in aedem Concordiae venire jubet. Eo Senatum advocat, magnaque frequentia ejus ordinis Volturcium cum legatis introducit; Flaccum Praetorem scrinium cum litteris, quas a legatis acceperat, eodem adferre jubet.

Volturcius conjurationem et conjuratos indicat.

XLVII. Volturcius interrogatus de itinere, de litteris, postremo, quid aut qua de caussa consilii habuisset, primo fingere alia, dissimulare de conjuratione; post, ubi fide publica dicere jussus est, omnia, ubi gesta erant, aperit docetque, se, paucis ante diebus a Gabinio et Coepario socium adscitum, nihil amplius scire quam legatos: tantum modo audire solitum ex Gabinio, P. Autronium, Servium Sullam, L. Vargunteium, multos praeterea in ea conjuratione esse. Eadem Galli fatentur, ac Lentulum dissimulantem coarguunt, praeter litteras, sermonibus, quos ille habere solitus erat: ex libris Sibyllinis regnum Romae tribus Corneliis portendi; Cinnam atque Sullam antea, se tertium, cui fatum foret urbis potiri; praeterea ab incenso Capitolio illum esse vigesimum annum, quem saepe ex prodigiis haruspices respondissent bello civili cruentum fore. Igitur perlectis litteris, quum prius omnes signa sua cognovissent, Senatus decernit, uti abdicato magistratu Lentulus, item ceteri, in liberis custodiis haberentur. Itaque Lentulus P. Lentulo Spintheri, qui tum Aedilis, Cethegus Q. Cornificio, Statilius C. Caesari, Gabinius M. Crasso,

Coe-

Coeparius (nam is paullo ante ex fuga retractus erat) Cn. Terentio Senatori traduntur.

Plebs conjurationem exsecratur.

XLVIII. Interea plebes, [conjuratione patefacta,] quae primo cupida rerum novarum nimis bello favebat, mutata mente Catilinae consilia exsecrari, Ciceronem ad coelum tollere; veluti ex servitute erepta gaudium atque laetitiam agitabat. Namque alia belli facinora praedae magis quam detrimento fore, incendium vero, crudele, inmoderatum, ac sibi maxume calamitosum, putabat: quippe cui omnes copiae in usu quotidiano et cultu corporis erant. Post eum diem quidam L. Tarquinius ad Senatum adductus erat, quem ad Catilinam proficiscentem ex itinere retractum aiebant. Is quum se diceret indicaturum de conjuratione, si fides publica data esset: jussus a Consule, quae sciret, edicere, eadem fere, quae Volturcius, de paratis incendiis, de caede bonorum, de itinere hostium Senatum edocet; praeterea se missum a M. Crasso, qui Catilinae nunciaret, ne Lentulus, Cethegus, alii ex conjuratione deprehensi terrerent; eoque magis properaret ad urbem accedere, quo et ceterorum animos reficeret, et illi facilius e periculo eriperentur. Sed ubi Tarquinius Crassum nominavit, hominem nobilem, maxumis divitiis, summa potentia: alii, rem incredibilem rati; pars, tametsi verum existumabant, tamen quia in tali tempore tanta vis hominis leniunda magis quam exagitanda videbatur; plerique Crasso ex negotiis privatis obnoxii, conclamant, indicem falsum, deque ea re postulant uti referatur. Itaque consulente Cicerone frequens Senatus decer-

L. Tarquinius conjurationis index.

Sed ei non habetur fides.

nit: Tarquinii indicium falsum videri; eumque in vinculis retinendum, neque amplius potestatem faciundam, nisi de eo indicaret, cujus consilio tantam rem mentitus esset. Erant eo tempore, qui existumarent, indicium illud a P. Autronio machinatum, quo facilius, adpellato Crasso, per societatem periculi reliquos illius potentia tegeret. Alii Tarquinium a Cicerone inmissum aiebant, ne Crassus, more suo, suscepto malorum patrocinio rem publicam conturbaret. Ipsum Crassum ego postea praedicantem audivi, tantam illam contumeliam sibi ab Cicerone impositam.

Cicero Caesarem inter conjuratos nominare non vult.

XLIX. Sed iisdem temporibus Q. Catulus et C. Piso neque gratia, neque precibus, neque pretio Ciceronem impellere potuere, uti per Allobroges aut alium indicem C. Caesar falso nominaretur. Nam uterque cum illo gravis inimicitias exercebant: Piso oppugnatus in judicio repetundarum propter cujusdam Transpadani supplicium injustum; Catulus ex petitione Pontificatus odio incensus, quod extrema aetate, maxumis honoribus usus, ab adolescentulo Caesare victus discesserat. Res autem opportuna videbatur, quod privatim egregia liberalitate, publice maxumis muneribus grandem pecuniam debebat. Sed ubi Consulem ad tantum facinus impellere nequeunt: ipsi singulatim circumeundo, atque ementiundo, quae se ex Volturcio aut Allobrogibus audisse dicerent, magnam illi invidiam conflaverant, usque eo, ut nonnulli equites Romani, qui praesidii caussa cum telis erant circum Concordiae, seu periculi magnitudine, seu animi nobilitate impulsi, quo stu-

dium suum in rem publicam clarius esset, egredienti ex Senatu Caesari gladio minitarentur.

Lentulus et Cethegus evadere conantur.

L. Dum haec in Senatu aguntur, et dum legatis Allobrogum et Tito Volturcio, comprobato eorum indicio, praemia decernuntur: liberti et pauci ex clientibus Lentuli, diversis itineribus, opifices atque servitia in vicis ad eum eripiendum sollicitabant; partim exquirebant duces multitudinum, qui pretio rem publicam vexare soliti erant. Cethegus autem per nuncios familiam atque libertos suos, electos et exercitatos in audaciam, orabat, ut grege facto cum telis ad sese irrumperent. Consul, ubi ea parari cognovit, dispositis praesidiis, ut res atque tempus monebat, convocato Senatu refert, QUID DE HIS FIERI PLACEAT, QUI IN CUSTODIAM TRADITI ERANT. Sed eos paullo ante frequens Senatus judicaverat CONTRA REM PUBLICAM FECISSE. Tum D. Junius Silanus, primus sententiam rogatus, quod eo tempore Consul designatus erat, de his, qui in custodiis tenebantur, praeterea de L. Cassio, P. Furio, P. Umbreno, Q. Annio, si deprehensi forent, supplicium sumendum decreverat; isque postea, permotus oratione C. Caesaris, pedibus in sententiam Tib. Neronis iturum se dixerat, quod de ea re, praesidiis additis, referendum censuerat. Sed Caesar, ubi ad eum ventum, rogatus sententiam a Consule, hujuscemodi verba locutus est.

D. Iunii sententia de conjuratis.

Caesaris in conjuratos oratio.

LI. „Omnis homines, Patres conscripti, qui de rebus dubiis consultant, ab odio, amicitia, ira atque misericordia vacuos esse decet. Haud facile animus verum providet,

Caesaris in conjuratos oratio.

ubi illa obficiunt; neque quisquam omnium lubidini simul et usui paruit. Ubi intenderis ingenium, valet; si lubido possidet, ea dominatur, animus nihil valet. Magna mihi copia est memorandi, P. C., qui reges atque populi, ira aut misericordia impulsi, malé consuluerint; sed ea malo dicere, quae majores nostri contra lubidinem animi recte atque ordine fecere. Belló Macedonico, quod cum rege Perse gessimus, Rhodiorum civitas, magna atque magnifica, quae populi Romani opibus creverat, infida atque advorsa nobis fuit; sed postquam, bello confecto, de Rhodiis consultum est, majores nostri, ne quis divitiarum magis quam injuriae caussa bellum inceptum diceret, impunitos dimisere. Item bellis Punicis omnibus, quum saepe Carthaginienses et in pace et per inducias multa nefaria facinora fecissent, numquam ipsi per occasionem talia fecere: magis, quid se dignum foret, quam quid in illos jure fieri posset, quaerebant. Hoc idem vobis providendum est, P. C., ne plus valeat apud vos P. Lentuli et ceterorum scelus quam vestra dignitas; neu magis irae quam famae consulatis. Nam si digna poena pro factis eorum reperitur, novum consilium adprobo; sin magnitudo sceleris omnium ingenia exsuperat, iis utendum censeo, quae legibus comparata sunt. Plerique eorum, qui ante me sententias dixerunt, composité atque magnificé casum rei publicae miserati sunt: quae belli saevitia, esset, quae victis acciderent, enumeravere; rapi virgines, pueros; divelli liberos á parentium complexu; matres familiarum pati, quae victoribus collibuissent; fana atque domos exspoliari; caedem, incen-

Caesaris in conjuratos oratio.

dia fieri; postremo armis, cadaveribus, cruore atque luctu omnia compleri. Sed, per deos immortales! quo illa oratio pertinuit? an; uti vos infestos conjurationi faceret? Scilicet quem res tanta atque tam atrox non permovit, eum oratio accendet. Non ita est, neque cuiquam mortalium injuriae suae parvae videntur; multi eas gravius aequo habuere. Sed aliis alia licentia, P. C. Qui demissi in obscuro vitam habent, si quid iracundia deliquere, pauci sciunt: fama atque fortuna eorum pares sunt; qui magno imperio praediti in excelso aetatem agunt, eorum facta cuncti mortales novere. Ita in maxuma fortuna minuma licentia est; neque studere, neque odisse, sed minume irasci decet: quae apud alios iracundia dicitur, ea in imperio superbia atque crudelitas adpellatur. Equidem ego sic existumo, P. C., omnes cruciatus minores quam facinora illorum esse; sed plerique mortales postrema meminere, et in hominibus impiis sceleris eorum obliti de poena disserunt, si ea paullo severior fuit. D. Silanum, virum fortem atque strenuum, certe scio, quae dixerit, studio rei publicae dixisse, neque illum in tanta re gratiam aut inimicitias exercere: eos mores, eam modestiam viri cognovi; verum sententia ejus non mihi crudelis, (quid enim in talis homines crudele fieri potest?) sed aliena a re publica nostra videtur. Nam profecto aut metus, aut injuria te subegit, Silane, Consulem designatum, genus poenae novum decernere. De timore supervacaneum est disserere, quum praesenti diligentia clarissumi viri, Consulis, tanta praesidia sint in armis. De poena possumus equidem dicere id, quod res habet: in luctu at-

Caesaris in conjuratos oratio.

que miseriis mortem aerumnarum requiem, non cruciatum esse; eam cuncta mortalium mala dissolvere; ultra neque curae neque gaudio locum esse. Sed, per deos inmortalis! quamobrem in sententiam non addidisti, uti prius verberibus in eos animadverteretur? An, quia lex Porcia vetat? At aliae leges item condemnatis civibus animam non eripi, sed exsilium permitti jubent. An, quia gravius est verberari quam necari? Quid autem acerbum aut grave nimis in homines tanti facinoris convictos? Sin, quia levius est: qui convenit in minore negotio legem timere, quum eam in majore neglexeris? At enim quis reprehendet, quod in parricidas rei publicae decretum erit? Tempus, dies, fortuna, cujus lubido gentibus moderatur. Illis merito accidit, quidquid evenerit; ceterum vos, P. C., quid in alios statuatis, considerate. Omnia mala exempla ex bonis orta sunt; sed ubi imperium ad ignaros aut minus bonos pervenit; novum illud exemplum ab dignis et idoneis ad indignos et non idoneos transfertur. Lacedaemonii devictis Atheniensibus triginta viros imposuere, qui rem publicam eorum tractarent. Hi primo coepere pessumum quemque et omnibus invisum indemnatum necare; ea populus laetari et merito dicere fieri. Post, ubi paullatim licentia crevit: juxta bonos et malos lubidinose interficere, ceteros metu terrere. Ita civitas, servitute oppressa, stultae laetitiae gravis poenas dedit. Nostra memoria victor Sulla quum Damasippum et alios hujus modi, qui malo rei publicae creverant, jugulari jussit, quis non factum ejus laudabat? homines scelestos, factiosos, qui seditionibus rem publicam exa-

gitaverant, merito necatos aiebant. Sed ea res magnae initium cladis fuit: nam uti quisque domum, aut villam, postremo aut vas aut vestimentum alicujus concupiverat, dabat operam, uti in proscriptorum numero is esset. Ita, quibus Damasippi mors laetitiae fuerat, post paullo ipsi trahebantur; neque prius finis jugulandi fuit, quam Sulla omnis suos divitiis explevit. Atque ego haec non in M. Tullio neque his temporibus vereor; sed in magna civitate multa et varia ingenia sunt. Potest alio tempore, alio Consule, cui item exercitus in manu sit, falsum aliquid pro vero credi; ubi hoc exemplo, per Senati decretum, Consul gladium eduxerit, quis illi finem statuet, aut quis moderabitur? Majores nostri, P. C., neque consilii neque audaciae umquam eguere; neque superbia obstabat, quo minus aliena instituta, si modo proba erant, imitarentur. Arma atque tela militaria ab Samnitibus, insignia magistratuum ab Tuscis pleraque sumserunt; postremo quod ubique apud socios aut hostis idoneum videbatur, cum summo studio domi exsequebantur: imitari quam invidere bonis malebant. Sed eodem illo tempore, Graeciae morem imitati, verberibus animadvertebant in civis, de condemnatis summum supplicium sumebant. Postquam res publica adolevit, et multitudine civium factiones valuere: circumveniri innocentes, aliaque hujuscemodi fieri coepere. Tum lex Porcia aliaeque paratae, quibus legibus exsilium damnatis permissum. Hanc ego caussam, P. C., quo minus novum consilium capiamus, in primis magnam puto. Profecto virtus atque sapientia major in illis

Caesaris in conjuratos oratio.

Caesaris in conjuratos oratio.

fuit, qui ex parvis opibus tantum imperium fecere, quam in nobis, qui ea bene parta vix retinemus. Placet igitur, eos dimitti et augeri exercitum Catilinae? Minume; sed ita censeo: publicandas eorum pecunias, ipsos in vinculis habendos per municipia, quae maxume opibus valent; neu quis de iis postea ad Senatum referat, neve cum populo agat; qui aliter fecerit, Senatum existumare, eum contra rem publicam et salutem omnium facturum."

LII. Postquam Caesar dicendi finem fecit, ceteri verbo alius alii varie adsentiebantur; at M. Porcius Cato, rogatus sententiam, hujuscemodi orationem habuit.

M. Catonis de conjuratis oratio.

„Longe mihi alia mens est, P. C., quum res atque pericula nostra considero, et quum sententias non nullorum mecum ipse reputo. Illi mihi disseruisse videntur de poena eorum, qui patriae, parentibus, aris atque focis suis bellum paravere; res autem monet, cavere ab illis, quam, quid in illos statuamus, consultare. Nam cetera tum persequare, ubi facta sunt; hoc, nisi provideris, ne accidat, ubi evenit, frustra judicia implores: capta urbe nihil fit reliqui victis. Sed, per deos inmortalis! vos ego adpello, qui semper domos, villas, signa, tabulas vestras pluris quam rem publicam fecistis; si ista, cujuscumque modi sint, quae amplexamini, retinere, si voluptatibus vestris otium praebere voltis: expergiscimini aliquando, et capessite rem publicam! Non agitur de vectigalibus, non de sociorum injuriis; libertas et anima nostra in dubio est. Saepe numero, P. C., multa verba in hoc ordine feci; saepe de luxuria atque ava-

ritia nostrorum civium questus sum; multosque mortales ea caussa advorsos habeo. Qui mihi atque animo meo nullius umquam delicti gratiam fecissem, haud facile alterius lubidini malefacta condonabam. Sed, ea tametsi vos parvi pendebatis, tamen res publica firma erat: opulentia negligentiam tolerabat. Nunc vero non id agitur, bonis an malis moribus vivamus; neque quantum aut quam magnificum imperium populi Romani; sed cujus haec cumque modi, nostra, an nobiscum una hostium futura sint. Hic mihi quisquam mansuetudinem et misericordiam nominat. Iam pridem equidem nos vera rerum vocabula amisimus: quia bona aliena largiri liberalitas, malarum rerum audacia fortitudo vocatur, eo res publica in extremo sita est. Sint sane, quoniam ita se mores habent, liberales ex sociorum fortunis, sint misericordes in furibus aerarii: ne illis sanguinem nostrum largiantur, et, dum paucis sceleratis parcunt, bonos omnis perditum eant. Bene et composite C. Caesar paullo ante in hoc ordine de vita et morte disseruit, falsa, credo, existumans, quae de Inferis memorantur: diverso itinere malos a bonis loca tetra, inculta, foeda atque formidolosa habere. Itaque censuit PECUNIAS EORUM PUBLICANDAS, IPSOS PER MUNICIPIA IN CUSTODIIS HABENDOS; videlicet timens, ne, si Romae sint, aut a popularibus conjurationis, aut a multitudine conducta per vim eripiantur. Quasi vero mali atque scelesti tantum modo in urbe, et non per totam Italiam sint; aut non ibi plus possit audacia, ubi ad defendendum opes minores. Quare vanum equidem hoc con-

M. Catonis de conjuratis oratio.

M. Catonis de conjuratis oratio.

silium, si periculum ex illis metuit; sin in tanto omnium metu solus non timet, eo magis refert me mihi atque vobis timere. Quare quum de P. Lentulo ceterisque statuetis, pro certo habetote, vos simul de exercitu Catilinae et de omnibus conjuratis decernere. Quanto vos attentius ea agetis, tanto illis animus infirmior erit; si paullulum modo vos languere viderint, jam omnes feroces aderunt. Nolite existumare, majores nostros armis rem publicam ex parva magnam fecisse. Si ita res esset, multo pulcherrumam eam nos haberemus: quippe sociorum atque civium, praeterea armorum atque equorum, major nobis copia, quam illis. Sed alia fuere, quae illos magnos fecere, quae nobis nulla sunt: domi industria, foris justum imperium, animus in consulendo liber, neque delicto neque lubidini obnoxius. Pro his nos habemus luxuriam atque avaritiam; publice egestatem, privatim opulentiam; laudamus divitias, sequimur inertiam: inter bonos et malos discrimen nullum; omnia virtutis praemia ambitio possidet. Neque mirum, ubi vos separatim sibi quisque consilium capitis; ubi domi voluptatibus, hic pecuniae aut gratiae servitis. Eo fit, ut impetus fiat in vacuam rem publicam. Sed ego haec omitto. Conjuravere nobilissumi cives patriam incendere; Gallorum gentem infestissumam nomini Romano ad bellum arcessunt; dux hostium cum exercitu supra caput est: vos cunctamini etiam nunc, quid intra moenia deprehensis hostibus faciatis? Misereamini censeo (deliquere homines adolescentuli per ambitionem), atque etiam armatos dimittatis. Nae ista vobis mansuetudo et mi-

M. Catonis de conjuratis oratio.

sericordia, si illi arma ceperint, in miseriam vertet. Scilicet res aspera est; sed vos non timetis eam. Immo vero maxume; sed inertia et mollitia animi alius alium exspectantes cunctamini, videlicet diis inmortalibus confisi, qui hanc rem publicam in maxumis saepe periculis servavere. Non votis neque suppliciis muliebribus auxilia deorum parantur: vigilando, agendo, bene consulendo prospera omnia cedunt; ubi secordiae te atque ignaviae tradideris, nequidquam deos implores; irati infestique sunt. Apud majores nostros T. Manlius Torquatus bello Gallico filium suum, quod is contra imperium in hostem pugnaverat, necari jussit, atque ille egregius adolescens inmoderatae fortitudinis morte poenas dedit; vos de crudelissumis parricidis, quid statuatis, cunctamini? Videlicet vita cetera eorum huic sceleri obstat. Verum parcite dignitati Lentuli, si ipse pudicitiae, si famae suae, si diis aut hominibus umquam ullis pepercit; ignoscite Cethegi adolescentiae, nisi iterum jam patriae bellum fecit. Nam quid ego de Gabinio, Statilio, Coepario loquar? quibus si quidquam umquam pensi fuisset, non ea consilia de re publica habuissent. Postremo, P. C., si mehercule peccato locus esset, facile paterer, vos ipsa re corrigi, quoniam verba contemnitis; sed undique circumventi sumus. Catilina cum exercitu in faucibus urget; alii intra moenia, in sinu urbis sunt hostes; neque parari, neque consuli quidquam occulte potest: quo magis properandum. Quare ita ego censeo: quum nefario consilio sceleratorum civium res publica in maxuma pericula venerit, hique indicio T. Volturcii et legatorum Allo-

M. Catonis de conjuratis oratio.

brogum convicti confessique sint, caedem, incendia, alia foeda atque crudelia facinora in civis patriamque paravisse, de confessis, sicuti de manifestis rerum capitalium, more majorum, supplicium sumendum."

Catonis sententiae accedunt Consulares.

LIII. Postquam Cato adsedit: consulares omnes itemque Senatûs magna pars sententiam ejus laudant, virtutem animi ad coelum ferunt; alii alios increpantes timidos vocant; Cato magnus atque clarus habetur: Senati decretum fit, sicuti ille censuerat. Sed mihi multa legenti, multa audienti, quae populus Romanus domi militiaeque, mari atque terra, praeclara facinora fecit, forte lubuit attendere, quae res maxume tanta negotia sustinuisset. Sciebam, saepe numero parva manu cum magnis legionibus hostium contendisse; cognoveram, parvis copiis bella gesta cum opulentis regibus; ad hoc saepe fortunae violentiam toleravisse; facundia Graecos, gloria belli Gallos, ante Romanos fuisse. Ac mihi multa agitanti constabat, paucorum civium egregiam virtutem cuncta patravisse, eoque factum, uti divitias paupertas, multitudinem paucitas superaret. Sed postquam luxu atque desidia civitas corrupta est: rursus res publica magnitudine sua imperatorum atque magistratuum vitia sustentabat; ac, veluti effoeta parente, multis tempestatibus haud sane quisquam Romae virtute magnus fuit. Sed memoria mea ingenti virtute, divorsi moribus, fuere viri duo, M. Cato et C. Caesar; quos, quoniam res obtulerat, silentio praeterire non fuit consilium, quin utriusque naturam et mores, quantum ingenio possem, aperirem.

Comparatio C. Caesaris et M. Catonis.

LIV. Igitur his genus, aetas, eloquentia prope aequalia fuere; magnitudo animi par, item gloria; sed alia alii. Caesar beneficiis atque munificentia magnus habebatur; integritate vitae Cato. Ille mansuetudine et misericordia clarus factus; huic severitas dignitatem addiderat. Caesar dando, sublevando, ignoscendo; Cato nihil largiundo gloriam adeptus est. In altero miseris perfugium erat, in altero malis pernicies; illius facilitas, hujus constantia laudabatur. Postremo Caesar in animum induxerat laborare, vigilare, negotiis amicorum intentus sua neglegere; nihil denegare, quod dono dignum esset; sibi magnum imperium, exercitum, novum bellum exoptabat, ubi virtus enitescere posset. At Catoni studium modestiae, decoris, sed maxume severitatis erat. Non divitiis cum divite, neque factione cum factioso; sed cum strenuo virtute, cum modesto pudore, cum innocente abstinentia certabat; esse quam videri bonus malebat; ita, quo minus gloriam petebat, eo magis sequebatur.

Conjurati in carcere necantur.

LV. Postquam, ut dixi, Senatus in Catonis sententiam discessit: Consul optumum factum ratus, noctem, quae instabat, antecapere, ne quid eo spatio novaretur, Triumviros, quae supplicium postulabat, parare jubet; ipse, dispositis praesidiis, Lentulum in carcerem deducit; idem fit ceteris per Praetores. Est locus in carcere, quod Tullianum adpellatur, ubi paullulum escenderis ad laevam, circiter duodecim pedes humi depressus. Eum muniunt undique parietes, atque insuper camera, lapideis fornicibus vincta; sed incultu, tenebris, odore

foeda atque terribilis ejus facies est. In eum locum postquam demissus est Lentulus, quibus praeceptum erat, vindices rerum capitalium laqueo gulam fregere. Ita ille patricius ex clarissuma gente Corneliorum, qui consulare imperium Romae habuerat, dignum moribus factisque suis exitum vitae invenit. De Cethego, Statilio, Gabinio, Coepario eodem modo supplicium sumtum.

Catilinae exercitus.

LVI. Dum ea Romae geruntur: Catilina ex omni copia, quam et ipse adduxerat, et Manlius habuerat, duas legiones instituit; cohortes pro numero militum complet; deinde, ut quisque voluntarius aut ex sociis in castra venit, aequaliter distribuerat, ac brevi spatio legiones numero hominum expleverat, quum initio non amplius duobus millibus habuisset. Sed ex omni copia circiter pars quarta erat militaribus armis instructa; ceteri, ut quemque casus armaverat, sparos aut lanceas, alii praeacutas sudes portabant. Sed postquam Antonius cum exercitu adventabat: Catilina per montes iter facere, ad urbem modo, modo in Galliam versus castra movere; hostibus occasionem pugnandi non dare: sperabat propediem magnas copias sese habiturum, si Romae socii incepta patravissent. Interea servitia repudiabat, cujus initio ad eum magnae copiae concurrebant, opibus conjurationis fretus; simul alienum suis rationibus existumans, videri caussam civium cum servis fugitivis communicavisse.

Catilina in Galliam fugam parat.

LVII. Sed postquam in castra nuncius pervenit, Romae conjurationem patefactam; de Lentulo, Cethego, ceteris, quos supra memoravi, supplicium sumtum: plerique,

quos ad bellum spes rapinarum aut novarum rerum studium inlexerat, dilabuntur; reliquos Catilina per montis asperos magnis itineribus in agrum Pistoriensem abducit eo consilio, uti per tramites occulte profugeret in Galliam. At Q. Metellus Celer cum tribus legionibus in agro Piceno praesidebat, ex difficultate rerum eadem illa existumans, quae supra diximus, Catilinam agitare. Igitur, ubi iter ejus ex perfugis cognovit, castra propere movet, ac sub ipsis radicibus montium consedit, qua illi descensus erat in Galliam properanti. Neque tamen Antonius procul aberat: utpote qui magno exercitu locis aequioribus expeditos in fugam sequeretur. Sed Catilina, postquam videt montibus atque copiis hostium sese clausum, in urbe res adversas, neque fugae neque praesidii ullam spem: optumum factum ratus in tali re fortunam belli tentare, statuit cum Antonio quam primum confligere. Itaque, concione advocata, hujuscemodi orationem habuit.

LVIII. „Compertum ego habeo, milites, verba virtutem non addere, neque ex ignavo strenuum, neque fortem ex timido exercitum oratione imperatoris fieri. Quanta cujusque animo audacia natura aut moribus inest, tanta in bello patere solet; quem neque gloria neque pericula excitant, nequidquam hortere: timor animi auribus officit. Sed ego vos, quo pauca monerem, advocavi; simul, uti caussam consilii aperirem. Scitis equidem, milites, secordia atque ignavia Lentuli quantam ipsi cladem nobisque attulerit; quoque modo, dum ex urbe praesidia opperior, in Galliam proficisci nequi-

Catilinae ad milites hortatio.

Catilinae ad milites hortatio.

verim. Nunc quo in loco res nostrae sint, juxta mecum omnes intellegitis. Exercitus hostium duo, unus ab urbe, alter a Gallia obstant: diutius in his locis esse, si maxume animus ferat, frumenti atque aliarum rerum egestas prohibet. Quocumque ire placet, ferro iter aperiundum est. Quapropter vos moneo, uti forti atque parato animo sitis, et, quum praelium inibitis, memineritis, vos divitias, decus, gloriam, praeterea libertatem atque patriam in dextris vestris portare. Si vincimus: omnia nobis tuta erunt, commeatus abunde, coloniae atque municipia patebunt. Sin metu cesserimus: eadem illa advorsa fiunt; neque locus neque amicus quisquam teget, quem arma non texerint. Praeterea, milites, non eadem nobis et illis necessitudo impendet. Nos pro patria, pro libertate, pro vita certamus; illis supervacaneum est pugnare pro potentia paucorum. Quo audacius adgredimini, memores pristinae virtutis! Licuit vobis cum summa turpitudine in exsilio aetatem agere; potuistis nonnulli Romae, amissis bonis, alienas opes exspectare. Quia illa foeda atque intoleranda viris videbantur, haec sequi decrevistis. Si relinquere voltis, audacia opus est: nemo nisi victor pace bellum mutavit. Nam in fuga salutem sperare, quum arma, quîs corpus tegitur, ab hostibus averteris, ea vero dementia est. Semper in praelio iis maxumum est periculum, qui maxume timent; audacia pro muro habetur. Quum vos considero, milites, et quum facta vestra aestumo, magna me spes victoriae tenet. Animus, aetas, virtus vestra hortantur;

prae-

Catilinae ad milites hortatio.

praeterea necessitudo, quae etiam timidos fortes facit. Nam multitudo hostium ne circumvenire queat, prohibent angustiae loci. Quod si virtuti vestrae fortuna inviderit: cavete inulti animam amittatis; neu capti potius, siculi pecora, trucidemini, quam virorum more pugnantes cruentam atque luctuosam victoriam hostibus relinquatis."

Acies Catilinae.

LIX. Haec ubi dixit, paullulum conmoratus, signa canere jubet, atque instructos ordines in locum aequum deducit; dein, remotis omnium equis, quo militibus exaequato periculo animus amplior esset, ipse pedes exercitum pro loco atque copiis instruit. Nam, uti planities erat inter sinistros montes, et ab dextra rupe aspera, octo cohortes in fronte constituit; reliqua signa in subsidio artius conlocat. Ab his centuriones omnis electos et evocatos, praeterea ex gregariis militibus optumum quemque armatum in primam aciem subducit. C. Manlium in dextera, Faesulanum quemdam in sinistra parte curare jubet; ipse cum libertis et colonis propter aquilam adsistit, quam bello Cimbrico C. Marius in exercitu habuisse dicebatur.

Acies Antonii.

At ex altera parte C. Antonius, pedibus aeger, quod praelio adesse nequibat, M. Petreio legato exercitum permittit. Ille cohortes veteranas, quas tumulti caussa conscripserat, in fronte; post eas ceterum exercitum in subsidiis locat. Ipse, equo circumiens, unumquemque nominans adpellat, hortatur, rogat, uti meminerint, se contra latrones inermos pro patria, pro liberis, pro aris atque focis suis certare. Homo militaris, quod amplius annos triginta tribunus, aut praefectus, aut legatus, aut prae-

M. Catonis de conjuratis oratio.

silium, si periculum ex illis metuit; sin in tanto omnium metu solus non timet, eo magis refert me mihi atque vobis timere. Quare quum de P. Lentulo ceterisque statuetis, pro certo habetote, vos simul de exercitu Catilinae et de omnibus conjuratis decernere. Quanto vos attentius ea agetis, tanto illis animus infirmior erit; si paullulum modo vos languere viderint, jam omnes feroces aderunt. Nolite existumare, majores nostros armis rem publicam ex parva magnam fecisse. Si ita res esset, multo pulcherrumam eam nos haberemus: quippe sociorum atque civium, praeterea armorum atque equorum, major nobis copia, quam illis. Sed alia fuere, quae illos magnos fecere, quae nobis nulla sunt: domi industria, foris justum imperium, animus in consulendo liber, neque delicto neque lubidini obnoxius. Pro his nos habemus luxuriam atque avaritiam; publice egestatem, privatim opulentiam; laudamus divitias, sequimur inertiam: inter bonos et malos discrimen nullum; omnia virtutis praemia ambitio possidet. Neque mirum, ubi vos separatim sibi quisque consilium capitis; ubi domi voluptatibus, hic pecuniae aut gratiae servitis. Eo fit, ut impetus fiat in vacuam rem publicam. Sed ego haec omitto. Conjuravere nobilissumi cives patriam incendere; Gallorum gentem infestissumam nomini Romano ad bellum arcessunt; dux hostium cum exercitu supra caput est: vos cunctamini etiam nunc, quid intra moenia deprehensis hostibus faciatis? Misereamini censeo (deliquere homines adolescentuli per ambitionem), atque etiam armatos dimittatis. Nae ista vobis mansuetudo et mi-

sericordia, si illi arma ceperint, in miseriam vertet. Scilicet res aspera est; sed vos non timetis eam. Immo vero maxume; sed inertia et mollitia animi alius alium exspectantes cunctamini, videlicet diis inmortalibus confisi, qui hanc rem publicam in maxumis saepe periculis servavere. Non votis neque suppliciis muliebribus auxilia deorum parantur: vigilando, agendo, bene consulendo prospera omnia cedunt; ubi secordiae te atque ignaviae tradideris, nequidquam deos implores; irati infestique sunt. Apud majores nostros T. Manlius Torquatus bello Gallico filium suum, quod is contra imperium in hostem pugnaverat, necari jussit, atque ille egregius adolescens inmoderatae fortitudinis morte poenas dedit; vos de crudelissumis parricidis, quid statuatis, cunctamini? Videlicet vita cetera eorum huic sceleri obstat. Verum parcite dignitati Lentuli, si ipse pudicitiae, si famae suae, si diis aut hominibus umquam ullis pepercit; ignoscite Cethegi adolescentiae, nisi iterum jam patriae bellum fecit. Nam quid ego de Gabinio, Statilio, Coepario loquar? quibus si quidquam umquam pensi fuisset, non ea consilia de re publica habuissent. Postremo, P. C., si mehercule peccato locus esset, facile paterer, vos ipsa re corrigi, quoniam verba contemnitis; sed undique circumventi sumus. Catilina cum exercitu in faucibus urget; alii intra moenia, in sinu urbis sunt hostes; neque parari, neque consuli quidquam occulte potest: quo magis properandum. Quare ita ego censeo: quum nefario consilio sceleratorum civium res publica in maxuma pericula venerit, hique indicio T. Volturcii et legatorum Allo-

M. Catonis de conjuratis oratio.

M. Catonis de conjuratis oratio.

brogum convicti confessique sint, caedem, incendia, alia foeda atque crudelia facinora in civis patriamque paravisse, de confessis, sicuti de manifestis rerum capitalium, more majorum, supplicium sumendum."

Catonis sententiae accedunt Consulares.

LIII. Postquam Cato adsedit: consulares omnes itemque Senatûs magna pars sententiam ejus laudant, virtutem animi ad coelum ferunt; alii alios increpantes timidos vocant; Cato magnus atque clarus habetur: Senati decretum fit, sicuti ille censuerat. Sed mihi multa legenti, multa audienti, quae populus Romanus domi militiaeque, mari atque terra, praeclara facinora fecit, forte lubuit attendere, quae res maxume tanta negotia sustinuisset. Sciebam, saepe numero parva manu cum magnis legionibus hostium contendisse; cognoveram, parvis copiis bella gesta cum opulentis regibus; ad hoc saepe fortunae violentiam toleravisse; facundia Graecos, gloria belli Gallos ante Romanos fuisse. Ac mihi multa agitanti constabat, paucorum civium egregiam virtutem cuncta patravisse; eoque factum, uti divitias paupertas, multitudinem paucitas superaret. Sed postquam luxu atque desidia civitas corrupta est: rursus res publica magnitudine sua imperatorum atque magistratuum vitia sustentabat; ac, veluti effoeta parente, multis tempestatibus haud sane quisquam Romae virtute magnus fuit. Sed memoria mea ingenti virtute, divorsi moribus, fuere viri duo, M. Cato et C. Caesar; quos, quoniam res obtulerat, silentio praeterire non fuit consilium, quin utriusque naturam et mores, quantum ingenio possem, aperirem.

LIV. Igitur his genus, aetas, eloquentia prope aequalia fuere; magnitudo animi par, item gloria; sed alia alii. Caesar beneficiis atque munificentia magnus habebatur; integritate vitae Cato. Ille mansuetudine et misericordia clarus factus; huic severitas dignitatem addiderat. Caesar dando, sublevando, ignoscendo; Cato nihil largiundo gloriam adeptus est. In altero miseris perfugium erat, in altero malis pernicies; illius facilitas, hujus constantia laudabatur. Postremo Caesar in animum induxerat laborare, vigilare, negotiis amicorum intentus sua neglegere; nihil denegare, quod dono dignum esset; sibi magnum imperium, exercitum, novum bellum exoptabat, ubi virtus enitescere posset. At Catoni studium modestiae, decoris, sed maxume severitatis erat. Non divitiis cum divite, neque factione cum factioso; sed cum strenuo virtute, cum modesto pudore, cum innocente abstinentia certabat; esse quam videri bonus malebat; ita, quo minus gloriam petebat, eo magis sequebatur.

Comparatio C. Caesaris et M. Catonis.

LV. Postquam, ut dixi, Senatus in Catonis sententiam discessit: Consul optumum factum ratus, noctem, quae instabat, antecapere, ne quid eo spatio novaretur, Triumviros, quae supplicium postulabat, parare jubet; ipse, dispositis praesidiis, Lentulum in carcerem deducit; idem fit ceteris per Praetores. Est locus in carcere, quod Tullianum adpellatur, ubi paullulum escenderis ad laevam, circiter duodecim pedes humi depressus. Eum muniunt undique parietes, atque insuper camera, lapideis fornicibus vincta; sed incultu, tenebris, odore

Conjurati in carcere necantur.

foeda atque terribilis ejus facies est. In eum locum postquam demissus est Lentulus, quibus praeceptum erat, vindices rerum capitalium laqueo gulam fregere. Ita ille patricius ex clarissuma gente Corneliorum, qui consulare imperium Romae habuerat, dignum moribus factisque suis exitum vitae invenit. De Cethego, Statilio, Gabinio, Coepario eodem modo supplicium sumtum.

Catilinae exercitus.

LVI. Dum ea Romae geruntur: Catilina ex omni copia, quam et ipse adduxerat, et Manlius habuerat, duas legiones instituit; cohortes pro numero militum complet; deinde, ut quisque voluntarius aut ex sociis in castra venit, aequaliter distribuerat, ac brevi spatio legiones numero hominum expleverat, quum initio non amplius duobus millibus habuisset. Sed ex omni copia circiter pars quarta erat militaribus armis instructa; ceteri, ut quemque casus armaverat, sparos aut lanceas, alii praeacutas sudes portabant. Sed postquam Antonius cum exercitu adventabat: Catilina per montes iter facere, ad urbem modo, modo in Galliam versus castra movere; hostibus occasionem pugnandi non dare: sperabat propediem magnas copias sese habiturum, si Romae socii incepta patravissent. Interea servitia repudiabat, cujus initio ad eum magnae copiae concurrebant, opibus conjurationis fretus; simul alienum suis rationibus existumans, videri caussam civium cum servis fugitivis communicavisse.

Catilina in Galliam fugam parat.

LVII. Sed postquam in castra nuncius pervenit, Romae conjurationem patefactam; de Lentulo, Cethego, ceteris, quos supra memoravi, supplicium sumtum: plerique,

quos ad bellum spes rapinarum aut novarum rerum studium inlexerat, dilabuntur; reliquos Catilina per montis asperos magnis itineribus in agrum Pistoriensem abducit eo consilio, uti per tramites occulte profugeret in Galliam. At Q. Metellus Celer cum tribus legionibus in agro Piceno praesidebat, ex difficultate rerum eadem illa existumans, quae supra diximus, Catilinam agitare. Igitur, ubi iter ejus ex perfugis cognovit, castra propere movet, ac sub ipsis radicibus montium consedit, qua illi descensus erat in Galliam properanti. Neque tamen Antonius procul aberat: utpote qui magno exercitu locis aequioribus expeditos in fugam sequeretur. Sed Catilina, postquam videt montibus atque copiis hostium sese clausum, in urbe res adversas, neque fugae neque praesidii ullam spem: optumum factum ratus in tali re fortunam belli tentare, statuit cum Antonio quam primum confligere. Itaque, concione advocata, hujuscemodi orationem habuit.

LVIII. „Compertum ego habeo, milites, verba virtutem non addere, neque ex ignavo strenuum, neque fortem ex timido exercitum oratione imperatoris fieri. Quanta cujusque animo audacia natura aut moribus inest, tanta in bello patere solet; quem neque gloria neque pericula excitant, nequidquam hortere: timor animi auribus officit. Sed ego vos, quo pauca monerem, advocavi; simul, uti caussam consilii aperirem. Scitis equidem, milites, secordia atque ignavia Lentuli quantam ipsi cladem nobisque attulerit; quoque modo, dum ex urbe praesidia opperior, in Galliam proficisci nequi-

Catilinae ad milites hortatio.

Catilinae ad milites hortatio.

verim. Nunc quo in loco res nostrae sint, juxta mecum omnes intellegitis. Exercitus hostium duo, unus ab urbe, alter a Gallia obstant: diutius in his locis esse, si maxume animus ferat, frumenti atque aliarum rerum egestas prohibet. Quocumque ire placet, ferro iter aperiundum est. Quapropter vos moneo, uti forti atque parato animo sitis, et, quum praelium inibitis, memineritis, vos divitias, decus, gloriam, praeterea libertatem atque patriam in dextris vestris portare. Si vincimus: omnia nobis tuta erunt, commeatus abunde, coloniae atque municipia patebunt. Sin metu cesserimus: eadem illa advorsa fiunt; neque locus neque amicus quisquam teget, quem arma non texerint. Praeterea, milites, non eadem nobis et illis necessitudo impendet. Nos pro patria, pro libertate, pro vita certamus; illis supervacaneum est pugnare pro potentia paucorum. Quo audacius adgredimini, memores pristinae virtutis! Licuit vobis cum summa turpitudine in exsilio aetatem agere; potuistis nonnulli Romae, amissis bonis, alienas opes exspectare. Quia illa foeda atque intoleranda viris videbantur, haec sequi decrevistis. Si relinquere voltis, audacia opus est: nemo nisi victor pace bellum mutavit. Nam in fuga salutem sperare, quum arma, quîs corpus tegitur, ab hostibus averteris, ea vero dementia est. Semper in praelio iis maxumum est periculum, qui maxume timent; audacia pro muro habetur. Quum vos considero, milites, et quum facta vestra aestumo, magna me spes victoriae tenet. Animus, aetas, virtus vestra hortantur; prae-

praeterea necessitudo, quae etiam timidos fortes facit. Nam multitudo hostium ne circumvenire queat, prohibent angustiae loci. Quod si virtuti vestrae fortuna inviderit: cavete inulti animam amittatis; neu capti potius, siculi pecora, trucidemini, quam virorum more pugnantes cruentam atque luctuosam victoriam hostibus relinquatis." *Catilinae ad milites hortatio.*

LIX. Haec ubi dixit, paullulum conmoratus, signa canere jubet, atque instructos ordines in locum aequum deducit; dein, remotis omnium equis, quo militibus exaequato periculo animus amplior esset, ipse pedes exercitum pro loco atque copiis instruit. Nam, uti planities erat inter sinistros montes, et ab dextra rupe aspera, octo cohortes in fronte constituit; reliqua signa in subsidio artius conlocat. Ab his centuriones omnis electos et evocatos, praeterea ex gregariis militibus optumum quemque armatum in primam aciem subducit. C. Manlium in dextera, Faesulanum quemdam in sinistra parte curare jubet; ipse cum libertis et colonis propter aquilam adsistit, quam bello Cimbrico C. Marius in exercitu habuisse dicebatur. *Acies Catilinae.* At ex altera parte C. Antonius, pedibus aeger, quod praelio adesse nequibat, M. Petreio legato exercitum permittit. Ille cohortes veteranas, quas tumulti caussa conscripserat, in fronte; post eas ceterum exercitum in subsidiis locat. Ipse, equo circumiens, unumquemque nominans adpellat, hortatur, rogat, uti meminerint, se contra latrones inermos pro patria, pro liberis, pro aris atque focis suis certare. Homo militaris, quod amplius annos triginta tribunus, aut praefectus, aut legatus, aut prae- *Acies Antonii.*

tor cum magna gloria in exercitu fuerat, plerosque ipsos factaque eorum fortia noverat, ea conmemorando militum animos accendebat.

Praelium committitur,

LX. Sed ubi, rebus omnibus exploratis, Petreius tuba signum dat, cohortes paullatim incedere jubet: idem facit hostium exercitus. Postquam eo ventum, unde a ferentariis praelium committi posset: maxumo clamore cum infestis signis concurrunt; pila omittunt: gladiis res geritur. Veterani, pristinae virtutis memores, cominus acriter instare; illi haud timidi resistunt: maxuma vi certatur. Interea Catilina cum expeditis in prima acie versari; laborantibus succurrere; integros pro sauciis arcessere; omnia providere; multum ipse pugnare, saepe hostem ferire. Strenui militis et boni imperatoris officia simul exsequebatur. Petreius ubi videt Catilinam, contra ac ratus erat, magna vi tendere: cohortem praetoriam in medios hostes inducit; eos perturbatos atque alios alibi resistentes interficit; deinde utrimque ex lateribus adgreditur. Manlius et Faesulanus in primis pugnantes cadunt. Postquam fusas copias, seque cum paucis relictum videt Catilina: memor generis atque pristinae dignitatis, in confertissumos hostes incurrit, ibique pugnans confoditur.

In quo Catilina, fortiter pugnans, confoditur. U. c. 690. a. C. 63.

Catilinae exercitus animosus.

LXI. Sed confecto praelio, tum vero cerneres, quanta audacia quantaque animi vis fuisset in exercitu Catilinae. Nam fere, quem quisque vivus pugnando locum ceperat, eum, amissa anima, corpore tegebat; pauci autem, quos medios cohors praetoria disjecerat, paullo diversius, sed omnes tamen adversis volneribus conciderant. Catilina

vero longe a suis inter hostium cadavera repertus est, paullulum etiam spirans, ferociamque animi, quam habuerat vivus, in voltu retinens. Postremo ex omni copia neque in praelio, neque in fuga quisquam civis ingenuus captus: ita cuncti suae hostiumque vitae juxta pepercerant. Neque tamen exercitus populi Romani laetam aut incruentam victoriam adeptus: nam strenuissimus quisque aut occiderat in praelio, aut graviter vulneratus discesserat. Multi autem, qui de castris visundi aut spoliandi gratia processerant, volventes hostilia cadavera, amicum alii, pars hospitem aut cognatum reperiebant; fuere item, qui inimicos suos cognoscerent. Ita varie per omnem exercitum laetitia, moeror, luctus atque gaudia agitabantur.

C. CRISPI SALLUSTII

BELLUM IUGURTHINUM.

CAP. I.

Prooemium.

Injustae hominum querelae de naturae suae iniquitate.

FALSO queritur de natura sua genus humanum, quod, imbecilla atque aevi brevis, forte potius quam virtute regatur. Nam contra, reputando, neque majus aliud neque praestabilius invenias, magisque naturae industriam hominum quam vim aut tempus deesse. Sed dux atque imperator vitae mortalium animus est; qui, ubi ad gloriam virtutis via grassatur, abunde pollens potensque et clarus est, neque fortuna eget: quippe probitatem, industriam, alias artes bonas neque dare neque eripere cuiquam potest. Sin captus pravis cupidinibus ad inertiam et voluptates corporis pessum datus est: perniciosa lubidine paullisper usus, ubi per secordiam vires, tempus, ingenium defluxere, naturae infirmitas accusatur; suam quisque culpam auctores ad negotia transferunt. Quod si hominibus bonarum rerum tanta cura esset, quanto studio aliena ac nihil profutura, multumque etiam periculosa petunt: neque regerentur magis quam regerent casus, et eo magnitudinis procederent, ubi pro mortalibus gloria aeterni fierent.

Animi bona, licet praestantissima, negliguntur.

II. Nam uti genus hominum compositum ex anima et corpore: ita res cunctae studiaque omnia nostra corporis alia, alia

animi naturam sequuntur. Igitur praeclara facies, magnae divitiae, ad hoc vis corporis et alia hujuscemodi omnia brevi dilabuntur; at ingenii egregia facinora, sicuti anima, inmortalia sunt. Postremo corporis et fortunae bonorum, ut initium, sic finis est; omniaque orta occidunt, et aucta senescunt; animus incorruptus, aeternus, rector humani generis, agit atque habet cuncta, neque ipse habetur. Quo magis pravitas eorum admiranda est, qui dediti corporis gaudiis, per luxum atque ignaviam aetatem agunt; ceterum ingenium, quo neque melius neque amplius aliud in natura mortalium est, incultu atque secordia torpescere sinunt; quum praesertim tam multae variaeque sint artes animi, quibus summa claritudo paratur.

Officia publica hac tempestate non capienda.

III. Verum ex his magistratus et imperia, postremo omnis cura rerum publicarum, minume mihi hac tempestate cupiunda videntur: quoniam neque virtuti honos datur; neque illi, quibus per fraudem jus fuit, tuti, aut eo magis honesti sunt. Nam vi quidem regere patriam, aut parentes, quamquam et possis, et delicta corrigas, tamen importunum est: quum praesertim omnes rerum mutationes caedem, fugam, aliaque hostilia portendant; frustra autem niti, neque aliud fatigando nisi odium quaerere, extremae dementiae est; nisi forte quem inhonesta et perniciosa lubido tenet, potentiae paucorum decus atque libertatem suam gratificari.

Historiae studium prae aliis excellens.

IV. Ceterum ex aliis negotiis, quae ingenio exercentur, in primis magno usui est memoria rerum gestarum; cujus de virtute quia multi dixere, praetereundum puto; si-

mul, ne per insolentiam quis existumet memet studium laudando extollere. Atque ego credo fore, qui, quia decrevi procul a re publica aetatem agere, tanto tamque utili labori meo nomen inertiae inponant; certe, quibus maxuma industria videtur salutare plebem, et conviviis gratiam quaerere. Qui si reputaverint, et quibus ego temporibus magistratus adeptus sim, et quales viri idem adsequi nequiverint, et postea quae genera hominum in senatum pervenerint: profecto existumabunt, me magis merito quam ignavia judicium animi mutavisse, majusque commodum ex otio meo quam ex aliorum negotiis rei publicae venturum. Nam saepe audivi, Q. Maxumum, P. Scipionem, praeterea civitatis nostrae praeclaros viros solitos ita dicere, QUUM MAIORUM IMAGINES INTUERENTUR, VEHEMENTISSUME SIBI ANIMUM AD VIRTUTEM ACCENDI. Scilicet non ceram illam neque figuram tantam vim in sese habere; sed memoria rerum gestarum eam flammam egregiis viris in pectore crescere, neque prius sedari, quam virtus eorum famam atque gloriam adaequaverit. At contra quis est omnium his moribus, quin divitiis et sumtibus, non probitate neque industria, cum majoribus suis contendat? Etiam homines novi, qui antea per virtutem soliti erant nobilitatem antevenire, furtim et per latrocinia potius quam bonis artibus ad imperia et honores nituntur; proinde quasi praetura et consulatus atque alia omnia hujuscemodi per se ipsa clara, magnifica, sint, ac non perinde habeantur, ut eorum, qui sustinent, virtus est. Verum ego liberius altiusque processi, dum me ci-

vitatis morum piget taedetque; nunc ad inceptum redeo.

V. Bellum scripturus sum, quod populus Romanus cum Iugurtha, rege Numidarum, gessit: primum quia magnum et atrox variaque victoria fuit; dein quia tum primum superbiae nobilitatis obviam itum est; quae contentio divina et humana cuncta permiscuit, eoque vecordiae processit, uti studiis civilibus bellum atque vastitas Italiae finem faceret. Sed priusquam hujuscemodi rei initium expedio, pauca supra repetam: quo ad cognoscendum omnia illustria magis, magisque in aperto sint. Bello Punico secundo, quo dux Carthaginiensium Hannibal post magnitudinem nominis Romani Italiae opes maxume adtriverat, Masinissa rex Numidarum, in amicitiam receptus a P. Scipione, cui postea Africano cognomen ex virtute fuit, multa et praeclara rei militaris facinora fecerat; ob quae, victis Carthaginiensibus et capto Syphace, cujus in Africa magnum atque late imperium valuit, populus Romanus quascumque urbis et agros manu ceperat, regi dono dedit. Igitur amicitia Masinissae bona atque honesta nobis permansit; imperii vitaeque ejus finis idem fuit. Dein Micipsa filius regnum solus obtinuit, Mastanabale et Gulussa fratribus morbo absumtis. Is Adherbalem et Hiempsalem ex sese genuit; Iugurthamque, Mastanabalis fratris filium, quem Masinissa, quod ortus ex concubina erat, privatum reliquerat, eodem cultu, quo liberos suos, domi habuit.

Bellum Iugurthinum atrox et varia fortuna.

Masinissa in amicitiam Romanorum receptus. U. c. 546. a. C. 207.

VI. Qui ubi primum adolevit: pollens viribus, decora facie, sed multo maxume

Iugurthae mores et ingenium.

ingenio validus, non se luxu neque inertiae corrumpendum dedit, sed, uti mos gentis illius est, equitare, iaculari, cursu cum aequalibus certare, et quum omnes gloria anteiret, omnibus tamen carus esse; ad hoc pleraque tempora in venando agere; leonem atque alias feras primus aut in primis ferire; plurimum facere, minumum ipse de se loqui. Quibus rebus Micipsa tametsi initio laetus fuerat, existumans virtutem Iugurthae regno suo gloriae fore: tamen, postquam hominem adolescentem exacta sua aetate, parvis liberis, magis magisque crescere intellegit, vehementer eo negotio permotus, multa cum animo suo volvebat. Terrebat eum natura mortalium avida imperii et praeceps ad explendam animi cupidinem; praeterea opportunitas suaeque et liberorum aetatis, quae etiam mediocres viros spe praedae transvorsos agit; ad hoc studia Numidarum in Iugurtham accensa; ex quibus, si talem virum dolis interfecisset, ne qua seditio aut bellum oriretur, anxius erat.

Iugurtha auxiliis praefectus.

VII. His difficultatibus circumventus ubi videt, neque per vim neque insidiis opprimi posse hominem tam acceptum popularibus: quod erat Iugurtha manu promtus et adpetens gloriae militaris, statuit eum objectare periculis, et eo modo fortunam tentare. Igitur bello Numantino Micipsa quum populo Romano equitum atque peditum auxilia mitteret, sperans vel ostentando virtutem, vel hostium saevitia facile eum occasurum, praefecit Numidis, quos in Hispaniam mittebat. Sed ea res longe aliter, ac ratus erat, evenit. Nam Iugurtha, ut erat inpigro atque acri ingenio, ubi natu-

ram P. Scipionis, qui tum Romanis imperator erat, et morem hostium cognovit: multo labore multaque cura, praeterea modestissume parendo et saepe obviam eundo periculis, in tantam claritudinem brevi pervenerat, ut nostris vehementer carus, Numantinis maxumo terrori esset. Ac sane, quod difficillumum in primis est, et praelio strenuus erat, et bonus consilio, quorum alterum ex providentia timorem, alterum ex audacia temeritatem adferre plerumque solet. Igitur imperator omnes fere res asperas per Iugurtham agere, in amicis habere, magis magisque in dies amplecti: quippe cujus neque consilium neque inceptum ullum frustra erat. Huc accedebat munificentia animi et ingenii sollertia, quibus rebus sibi multos ex Romanis familiari amicitia conjunxerat.

Probatur Scipioni.

VIII. Ea tempestate in exercitu nostro fuere complures novi atque nobiles, quibus divitiae bono honestoque potiores erant, factiosi, domi potentes, apud socios clari magis quam honesti; qui Iugurthae non mediocrem animum pollicitando accendebant, SI MICIPSA REX OCCIDISSET, FORE, UTI SOLUS IMPERII NUMIDIAE POTIRETUR: IN IPSO MAXUMAM VIRTUTEM, ROMAE OMNIA VENALIA ESSE. Sed postquam, Numantia deleta, P. Scipio dimittere auxilia, ipse revorti domum decrevit: donatum atque laudatum magnifice pro concione Iugurtham in praetorium abduxit, ibique secreto monuit, uti potius publice quam privatim amicitiam populi R. coleret, neu quibus largiri insuesceret: periculose a paucis emi, quod multorum esset. Si permanere vellet in suis artibus: ultro illi et gloriam et regnum ven-

Promissa Iugurthae facta.

J: 109 turum; sin properantius pergeret: suamet
J: 21 ipsum pecunia praecipitem casurum.

Iugurtha a Scipione laudatus. U. c 606. a. C. 147.

IX. Sic loquutus cum litteris eum, quas Micipsae redderet, dimisit; earum sententia haec erat: „Iugurthae tui bello Numantino longe maxuma virtus fuit; quam rem tibi certo scio gaudio esse. Nobis ob merita sua carus est; uti idem senatui sit et populo Romano, summa ope nitemur. Tibi quidem pro nostra amicitia gratulor: en habes virum dignum te atque avo suo Masinissa.“ Igitur rex, ubi ea, quae fama acceperat, ex litteris imperatoris ita esse cognovit, quum virtute viri, tum gratia permotus, flexit animum suum, et Iugurtham beneficiis vincere adgressus est; statimque eum adoptavit, et testamento pariter cum filiis heredem instituit. Sed ipse paucos post annos, morbo atque aetate confectus, quum sibi finem vitae adesse intellegeret, coram amicis et cognatis, item Adherbale et Hiempsale filiis, dicitur hujuscemodi verba cum Iugurtha habuisse.

A Micipsa adoptatur. J: 22

Micipsae ultima verba ad filios.

X. „Parvum ego, Iugurtha, te, amisso patre, sine spe, sine opibus, in meum regnum accepi, existumans, non minus me tibi, quam liberis, si genuissem, ob beneficia carum fore; neque ea res falsum me habuit. Nam ut alia magna et egregia facinora tua omittam, novissume rediens Numantia meque regnumque meum gloria honoravisti; tua virtute nobis Romanos ex amicis amicissumos fecisti; in Hispania nomen familiae renovatum est; postremo, quod difficillumum inter mortalis, gloria invidiam vicisti. Nunc, quoniam mihi natura vitae finem facit, per hanc dextram, per regni

fidem moneo obtestorque, uti hos, qui tibi genere propinqui, beneficio meo fratres sunt, caros habeas; neu malis alienos adjungere, quam sanguine conjunctos, retinere. Non exercitus neque thesauri praesidia regni sunt, verum amici, quos neque armis cogere, neque auro parare queas: officio et fide pariuntur. Quis autem amicior, quam frater fratri? aut quem alienum fidum invenies, si tuis hostis fueris? Equidem ego vobis regnum trado firmum, si boni eritis; sin mali, imbecillum. Nam concordia parvae res crescunt, discordia maxumae dilabuntur. Ceterum ante hos te, Iugurtha, qui aetate et sapientia prior es, ne aliter quid eveniat, providere decet: nam in omni certamine, qui opulentior est, etiam si accipit injuriam, quia plus potest, facere videtur. Vos autem, Adherbal et Hiempsal, colite, observate talem hunc virum, imitamini virtutem, et enitimini, ne ego meliores liberos sumsisse videar, quam genuisse."

XI. Ad ea Iugurtha, tametsi regem ficta loquutum intellegebat, et ipse longe aliter animo agitabat: tamen pro tempore benigne respondit. Micipsa paucis diebus moritur. Postquam illi, more regio, justa magnifice fecerant: reguli in unum convenere, uti inter se de cunctis negotiis disceptarent. Sed Hiempsal, qui minumus ex illis erat, natura ferox, etiam antea ignobilitatem Iugurthae, quia materno genere impar erat, despiciens, dextera Adherbalem adsedit: ne medius ex tribus, quod apud Numidas honori ducitur, Iugurtha foret; dein tamen, uti aetati concederet, fatigatus a fratre, vix in partem alteram transductus est. Ibi quum

Micipsae mors.

Hiempsal ferox responso offendit Iugurtham.

multa de administrando imperio disserer.ent, Iugurtha inter alias res jacit: OPORTERE QUINQUENNII CONSULTA OMNIA ET DECRETA RESCINDI: NAM PER EA TEMPORA CONFECTUM ANNIS MICIPSAM PARUM ANIMO VALUISSE. Tum, IDEM, Hiempsal, PLACERE SIBI, respondit: NAM IPSUM ILLUM TRIBUS HIS PROXUMIS ANNIS ADOPTATIONE IN REGNUM PERVENISSE. Quod verbum in pectus Iugurthae altius, quam quisquam ratus, descendit. Itaque ex eo tempore ira et metu anxius moliri, parare, atque ea modo cum animo habere, quibus Hiempsal per dolum caperetur. Quae ubi tardius procedunt, neque lenitur animus ferox: statuit quovis modo inceptum perficere.

Hiempsal ex insidiis Iugurthae interficitur.

XII. Primo conventu, quem ab regulis factum supra memoravi, propter dissensionem placuerat dividi thesauros, finisque imperii singulis constitui. Itaque tempus ad utramque rem decernitur, sed maturius ad pecuniam distribuendam. Reguli interea in loca propinqua thesauris alius alio concessere. Sed Hiempsal in oppido Thirmida forte ejus domo utebatur, qui proxumus lictor Iugurthae, carus acceptusque semper fuerat; quem ille casu ministrum oblatum promissis onerat inpellitque, uti, tamquam suam visens domum eat, portarum clavis adulterinas paret: nam verae ad Hiempsalem referebantur; ceterum, ubi res postularet, se ipsum cum magna manu venturum. Numida mandata brevi confecit, atque, ut doctus erat, noctu Iugurthae milites introducit. Qui postquam in aedis inrupere: diversi regem quaerere; dormientes alios, alios occursantes interficere; scrutari loca abdita, clausa

effringere; strepitu et tumultu omnia miscere: quum Hiempsal interim reperitur, occultans sese tugurio mulieris ancillae, quo initio pavidus et ignarus loci perfugerat. Numidae caput ejus, ut jussi erant, ad Iugurtham referunt.

Duae Numidarum partes.

XIII. Ceterum fama tanti facinoris per omnem Africam brevi divulgatur; Adherbalem omnisque, qui sub imperio Micipsae fuerant, metus invadit; in duas partes discedunt: plures Adherbalem sequuntur, sed illum alterum bello meliores. Igitur Iugurtha quam maxumas potest copias armat; urbes partim vi, alias voluntate, imperio suo adjungit; omni Numidiae imperare parat. Adherbal, tametsi Romam legatos miserat, qui Senatum docerent de caede fratris et fortunis suis: tamen, fretus multitudine militum, parabat armis contendere. Sed ubi res ad certamen venit: victus ex praelio profugit in provinciam, ac deinde Romam contendit.

Adherbal, praelio victus, Romam contendit.

Tum Iugurtha, patratis consiliis, postquam omni Numidia potiebatur, in otio facinus suum cum animo reputans, timere populum Romanum, neque advorsus iram ejus usquam nisi in avaritia nobilitatis et pecunia sua spem habere. Itaque paucis diebus cum auro et argento multo legatos Romam mittit, quis praecipit, uti primum veteres amicos muneribus expleant; deinde novos adquirant; postremo quemcumque possint largiundo parare, ne cunctentur. Sed ubi Romam legati venere, et, ex praecepto regis, hospitibus aliisque, quorum ea tempestate in Senatu auctoritas pollebat, magna munera misere: tanta conmutatio incessit, uti ex maxuma invidia in gratiam et favorem

Iugurtha Romanos muneribus corrumpit.

nobilitatis Iugurtha veniret, quorum pars spe, alii praemio inducti, singulos ex Senatu ambiundo, nitebantur, ne gravius in eum consuleretur. Igitur, legati ubi satis confidunt, die constituto, Senatus utrisque datur. Tum Adherbalem hoc modo loquutum accepimus.

Adherbalis oratio in Senatu.

XIV. „Patres conscripti, Micipsa pater meus moriens praecepit, uti regni Numidiae tantummodo procurationem existumarem meam, ceterum jus et imperium penes vos esse; simul eniterer domi militiaeque quam maxumo usui esse populo Romano, vos mihi cognatorum, vos in adfinium locum ducerem: si ea fecissem, in vestra amicitia exercitum, divitias, munimenta regni me habiturum. Quae quum praecepta parentis mei agitarem: Iugurtha, homo omnium, quos terra sustinet, sceleratissumus, contemto imperio vestro, Masinissae me nepotem et jam ab stirpe socium et amicum populi Romani, regno fortunisque omnibus expulit. Atque ego, P. C., quoniam eo miseriarum venturus eram, vellem, potius ob mea quam ob majorum meorum beneficia posse me a vobis auxilium petere, ac maxume deberi mihi beneficia a populo Romano, quibus non egerem; secundum, ea, si desideranda erant, uti debitis uterer. Sed quoniam parum tuta per se ipsa probitas, neque mihi in manu fuit, Iugurtha qualis foret: ad vos confugi, P. C., quibus, quod miserrumum, cogor prius oneri quam usui esse. Ceteri reges aut bello victi in amicitiam a vobis recepti sunt, aut in suis dubiis rebus societatem vestram adpetiverunt; familia nostra cum populo Romano bello Car-

thaginiensi amicitiam instituit, quo tempore magis fides ejus quam fortuna petenda erat. Quorum progeniem vos, P. C., nolite pati me, nepotem Masinissae, frustra a vobis auxilium petere. Si ad impetrandum nihil caussae haberem praeter miserandam fortunam, quod, paullo ante rex, genere, fama atque copiis potens, nunc deformatus aerumnis, inops, alienas opes exspecto: tamen erat majestatis Romani populi prohibere injuriam, neque pati cujusquam regnum per scelus crescere. Verum ego his finibus ejectus sum, quos majoribus meis populus Romanus dedit, unde pater et avus una vobiscum expulere Syphacem et Carthaginienses. Vestra beneficia mihi erepta sunt, P. C.; vos in mea injuria despecti estis. Eheu me miserum! huccine, Micipsa pater, beneficia tua evasere, uti, quem tu parem cum liberis regnique participem fecisti, is potissumum stirpis tuae exstinctor sit? Numquamne ergo familia nostra quieta erit? semperne in sanguine, ferro, fuga versabimur? Dum Carthaginienses incolumes fuere, jure omnia saeva patiebamur: hostes ab latere, vos amici procul, spes omnis in armis erat. Postquam illa pestis ex Africa ejecta est, laeti pacem agitabamus: quippe quis hostis nullus, nisi forte quem jusissetis. Ecce autem ex improviso Iugurtha intoleranda audacia, scelere atque superbia sese efferens, fratre meo atque eodem propinquo suo interfecto, primum regnum ejus sceleris sui praedam fecit; post, ubi me iisdem dolis nequit capere, nihil minus quam vim aut bellum exspectantem in imperio vestro, sicuti videtis, extorrem patria, domo, inopem et coo-

Adherbalis oratio in Senatu.

Adherbalis oratio in Senatu.

pertum miseriis effecit, ut ubivis tutius quam in meo regno essem. Ego sic existumabam, P. C., ut praedicantem audiveram patrem meum: qui vestram amicitiam diligenter colerent, eos multum laborem suscipere; ceterum ex omnibus maxume tutos esse. Quod in familia nostra fuit, praestitit, uti in omnibus bellis vobis adesset; nos uti per otium tuti simus, in manu vestra est, P. C. Pater nos duos fratres reliquit; tertium, Iugurtham, beneficiis suis ratus est nobis conjunctum fore. Alter eorum necatus est, alterius ipse ego manus inpias vix effugi. Quid agam? quo potissumum infelix accedam? Generis praesidia omnia exstincta sunt: pater, uti necesse erat, naturae concessit; fratri, quem minume decuit, propinquus per scelus vitam eripuit; adfines, amicos, propinquos ceteros, alium alia clades oppressit: capti ab Iugurtha, pars in crucem acti, pars bestiis objecti; pauci, quibus relicta anima, clausi in tenebris, cum moerore et luctu, morte graviorem vitam exigunt. Si omnia, quae aut amisi, aut ex necessariis advorsa facta sunt, incolumia manerent: tamen, si quid ex inproviso accidisset, vos inplorarem, P. C., quibus, pro magnitudine imperii, jus et injurias omnis curae esse decet. Nunc vero exsul patria, domo, solus et omnium honestarum rerum egens, quo accedam, aut quos adpellem? nationesne an reges, qui omnes familiae nostrae ob vestram amicitiam infesti sunt? an quoquam adire licet, ubi non majorum meorum hostilia monumenta plurima sint? aut quisquam nostri misereri potest, qui aliquando vobis hostis fuit? Postremo

stremo Masinissa nos ita instituit, P C., ne quem coleremus nisi populum Romanum; ne societates, ne foedera nova acciperemus: abunde magna praesidia nobis in vestra amicitia fore; si huic imperio fortuna mutaretur, una nobis occidendum esse. Virtute ac diis volentibus magni estis et opulenti; omnia secunda et obedientia sunt: quo facilius sociorum injurias curare licet. Tantum illud vereor, ne quos privata amicitia Iugurthae, parum cognita, transvorsos agat: quos ego audio maxuma ope niti, ambire, fatigare vos singulos, ne quid de absente, incognita caussa, statuatis; fingere me verba, fugam simulare, cui licuerit in regno manere. Quod utinam illum, cujus impio facinore in has miserias projectus sum, eadem haec simulantem videam, et aliquando aut apud vos, aut apud deos inmortalis rerum humanarum cura oriatur; ut ille, qui nunc sceleribus suis ferox atque praeclarus est, omnibus malis excruciatus, impietatis in parentem nostrum, fratris mei necis, mearumque miseriarum gravis poenas reddat. Iamjam, frater, animo meo carissume, quamquam tibi inmaturo, et unde minume decuit, vita erepta est: tamen laetandum magis quam dolendum puto casum tuum: non enim regnum, sed fugam, exsilium, egestatem et omnis has, quae me premunt, aerumnas cum anima simul amisisti. At ego infelix, in tanta mala praecipitatus ex patrio regno, rerum humanarum spectaculum praebeo: incertus quid agam, tuasne injurias persequar, ipse auxilii egens; an regno consulam, cujus vitae necisque potestas ex opibus alienis pendet. Utinam emori fortunis

Adherbalis oratio in Senatu.

meis honestus exitus esset, ne vivere contemtus viderer, si defessus malis injuriae concessissem. Nunc neque vivere lubet, neque mori licet sine dedecore. Patres conscripti, per vos, per liberos atque parentes vestros, per majestatem populi R., subvenite misero mihi; ite obviam injuriae; nolite pati, regnum Numidiae, quod vestrum est, per scelus et sanguinem familiae nostrae tabescere."

Iugurthae legati largitionibus Senatum vincunt.

XV. Postquam rex finem loquendi fecit, legati Iugurthae, largitione magis quam caussa freti, paucis respondent: „Hiempsalem ob saevitiam suam ab Numidis interfectum; Adherbalem ultro bellum inferentem, postquam superatus sit, queri, quod injuriam facere nequivisset. Iugurtham ab Senatu petere, ne alium putarent ac Numantiae cognitus esset, neu verba inimici ante facta sua ponerent." Deinde utrique curia egrediuntur. Senatus statim consulitur. Fautores legatorum, praeterea magna pars gratia depravata, Adherbalis dicta contemnere, Iugurthae virtutem extollere laudibus; gratia, voce, denique omnibus modis pro alieno scelere et flagitio, sua quasi pro gloria, nitebantur. At contra pauci, quibus bonum et aequum divitiis carius, subveniundum Adherbali et Hiempsalis mortem severe vindicandam censebant; sed ex omnibus maxume Aemilius Scaurus, homo nobilis, impiger, factiosus, avidus potentiae, honoris, divitiarum; ceterum vitia sua callide occultans. Is postquam videt regis largitionem famosam impudentemque, veritus, quod in tali re solet, ne polluta licentia in-

vidiam accenderet, animum a consueta lubidine continuit.

Regnum Numidiae dividitur.

XVI. Vicit tamen in Senatu pars illa, qui vero pretium aut gratiam anteferebat. Decretum fit, UTI DECEM LEGATI REGNUM, QUOD MICIPSA OBTINUERAT, INTER IUGURTHAM ET ADHERBALEM DIVIDERENT; cujus legationis princeps fuit L. Opimius, homo clarus, et tum in Senatu potens: quia consul, C. Graccho et M. Fulvio Flacco interfectis, acerrume victoriam nobilitatis in plebem exercuerat. Eum Iugurtha tametsi Romae in inimicis habuerat, tamen adcuratissimo recepit; dando et pollicendo multa perfecit, uti famae, fidei, postremo omnibus suis rebus, commodum regis anteferret. Reliquos legatos eadem via adgressus, plerosque capit; paucis carior fides quam pecunia fuit. In divisione, quae pars Numidiae Mauretaniam adtingit, agro, viris opulentior, Iugurthae traditur; illam alteram specie quam usu potiorem, quae portuosior et aedificiis magis exornata erat, Adherbal possedit.

Meliorem partem Iugurtha sortitur.

Africae descriptio.

XVII. Res postulare videtur Africae situm paucis exponere, et eas gentis, quibuscum nobis bellum aut amicitia fuit, adtingere. Sed quae loca et nationes ob calorem, aut asperitatem, item solitudines, minus frequentata sunt, de his haud facile compertum narraverim; cetera quam paucissumis absolvam.

In divisione orbis terrae plerique in parte tertia Africam posuere; pauci, tantummodo Asiam et Europam esse, sed Africam in Europa. Ea fines habet ab Occidente fretum nostri maris et Oceani; ab ortu solis

declivem latitudinem, quem locum Catabathmon incolae adpellant. Mare saevum, importuosum; ager frugum fertilis, bonus pecori, arbori infoecundus; coelo terraque penuria aquarum. Genus hominum salubri corpore, velox, patiens laborum; plerosque senectus dissolvit, nisi qui ferro aut bestiis interiere: nam morbus haud saepe quemquam superat. Ad hoc malefici generis plurima animalia. Sed qui mortales initio Africam habuerint, quique postea accesserint, aut quomodo inter se permixti sint: quamquam ab ea fama, quae plerosque obtinet, diversum est, tamen, uti ex libris Punicis, qui regis Hiempsalis dicebantur, interpretatum nobis est, utique rem sese habere cultores ejus terrae putant, quam paucissumis dicam. Ceterum fides ejus rei penes auctores erit.

XVIII. Africam initio habuere Gaetuli et Libyes, asperi incultique, quis cibus erat caro ferina atque humi pabulum, ut pecoribus. Hi neque moribus, neque lege, neque imperio cujusquam regebantur; vagi, palantes, qua nox coëgerat, sedes habebant. Sed postquam in Hispania Hercules, sicuti Afri putant, interiit: exercitus ejus, compositus ex variis gentibus, amisso duce ac passim multis, sibi quisque imperium petentibus, brevi dilabitur. Ex eo numero Medi, Persae et Armenii navibus in Africam transvecti, proxumos nostro mari locos occupavere; sed Persae intra Oceanum magis; iique alveos navium inversos pro tuguriis habuere, quia neque materia in agris, neque ab Hispanis emundi aut mutandi copia erat: mare magnum et ignara lingua commercia pro-

hibebant. Hi paullatim per connubia Gaetulos secum miscuere; et quia, saepe tentantes agros, alia, deinde alia loca petiverant, semet ipsi Numidas adpellavere. Ceterum adhuc aedificia Numidarum agrestium, quae mapalia illi vocant, oblonga, incurvis lateribus tecta, quasi navium carinae sunt. Medis autem et Armeniis accessere Libyes (nam hi propius mare Africum agitabant; Gaetuli sub sole magis, haud procul ab ardoribus); hique mature oppida habuere: nam freto divisi ab Hispania mutare res inter se instituerant. Nomen eorum paullatim Libyes corrupere, barbara lingua Mauros pro Medis *Mauri.* adpellantes. Sed res Persarum brevi adolevit; ac postea, nomine Numidae, propter multitudinem a parentibus digressi possedere ea loca, quae proxume Carthaginem Numi- *Numidae.* dia adpellatur. Dein utrique, alteris freti finitumos armis aut metu sub imperium cogere, nomen gloriamque sibi addidere; magis hi, qui ad nostrum mare processerant: quia Libyes quam Gaetuli minus bellicosi. Denique Africae pars inferior pleraque ab Numidis possessa est; victi omnes in gentem nomenque imperantium concessere.

XIX. Postea Phoenices, alii multitudi- *Phoenices.* nis domi minuendae gratia, pars imperii cupidine, sollicitata plebe et aliis novarum rerum avidis, Hipponem, Hadrumetum, Leptim aliasque urbis in ora maritima condidere; haeque brevi multum auctae, pars originibus praesidio, aliae decori fuere: nam de Carthagine silere melius puto quam parum dicere, quoniam alio properare tempus monet. Igitur ad Catabathmon, qui locus Aegyptum ab Africa dividit, secundo mari prima

Cyrene est, colonia Theraeon, ac deinceps duae Syrtes, interque eas Leptis; dein Philenon arae, quem locum Aegyptum versus, finem imperii habuere Carthaginienses; post aliae Punicae urbes. Cetera loca usque ad Mauretaniam Numidae tenent; proxume Hispaniam Mauri sunt; super Numidiam Gaetulos accepimus partim in tuguriis, alios incultius vagos agitare; post eos Aethiopas (*Aethiopes.*) esse; dein loca exusta solis ardoribus. Igitur bello Iugurthino pleraque ex Punicis oppida et finis Carthaginiensium, quos novissume habuerant, populus Romanus per magistratus administrabat; Gaetulorum magna pars et Numidia usque ad flumen Mulucham sub Iugurtha erant; Mauris omnibus rex (*Bocchus Maurorum Rex.*) Bocchus imperitabat, praeter nomen cetera ignarus populi Romani itemque nobis neque pace antea cognitus. De Africa et ejus incolis ad necessitudinem rei satis dictum.

(*Iugurtha Adherbalis regnum invadit.*) XX. Postquam, regno diviso, legati Africa discessere, et Iugurtha contra timorem animi praemia sceleris adeptum sese videt: certum ratus, quod ex amicis apud Numantiam acceperat, omnia Romae venalia esse; simul et illorum pollicitationibuss accensus, quos paullo ante muneribus expleverat, in regnum Adherbalis animum intendit. Ipse acer, bellicosus; at is, quem petebat, quietus, imbellis, placido ingenio, opportunus injuriae, metuens magis quam metuendus. Igitur ex inproviso finis ejus cum magna manu invasit; multos mortalis cum pecore atque alia praeda capit, aedificia incendit, pleraque loca hostiliter cum equitatu accedit, dein cum omni multitudine in regnum suum convertit, existumans, dolore

permotum Adherbalem injurias suas manu vindicaturum, eamque rem belli caussam fore. At ille quod neque se parem armis existumabat, et amicitia populi Romani magis quam Numidis fretus erat, legatos ad Iugurtham de injuriis questum misit; qui tametsi contumeliosa dicta retulerant, prius tamen omnia pati decrevit, quam bellum sumere: quia tentatum antea secus cesserat. Neque tamen eo magis cupido Iugurthae minuebatur: quippe qui totum ejus regnum animo jam invaserat. Itaque non, ut antea, cum praedatoria manu, sed magno exercitu comparato bellum gerere coepit, et aperte totius Numidiae imperium petere. Ceterum, qua pergebat, urbis, agros vastare, praedas agere; suis animum, terrorem hostibus augere.

Adherbal, a Iugurtha victus, Cirtam profugit.

XXI. Adherbal ubi intellegit, eo processum, uti regnum aut relinquendum esset, aut armis retinendum: necessario copias parat, et Iugurthae obvius procedit. Interim haud longe a mari, prope Cirtam oppidum, utriusque consedit exercitus; et quia diei extremum erat, praelium non inceptum; ubi plerumque noctis processit, obscuro etiam tum lumine, milites Iugurthini signo dato castra hostium invadunt; semisomnos partim, alios arma sumentes fugant funduntque; Adherbal cum paucis equitibus Cirtam profugit, et ni multitudo togatorum fuisset, quae Numidas insequentes moenibus prohibuit, uno die inter duos reges coeptum atque patratum bellum foret. Igitur Iugurtha oppidum circumsedit, vineis turribusque et machinis omnium generum expugnare adgreditur: maxume festinans tempus legato-

Iugurtha Cirtam obsidet.

rum antecapere, quos ante praelium factum Romam ab Adherbale missos audiverat. Sed postquam Senatus de bello eorum accepit: tres adolescentes in Africam legantur, qui ambo reges adeant, Senatûs populique Romani verbis nuncient: „Velle et censere, eos ab armis discedere; de controversiis suis jure potius quam bello disceptare: ita seque illisque dignum fore.“

Legati Rom. Africa discedunt, nullo Adherbali praestito auxilio.

XXII. Legati in Africam maturantes veniunt, eo magis, quod Romae, dum proficisci parant, de proelio facto et oppugnatione Cirtae audiebatur; sed is rumor clemens erat. Quorum Iugurtha accepta oratione respondit: „Sibi neque majus quidquam neque carius auctoritate Senati; ab adolescentia sua ita se enisum, uti ab optumo quoque probaretur; virtute, non malitia, P. Scipioni, summo viro, placuisse; ob easdem artis a Micipsa, non penuria liberorum, in regnum adoptatum esse. Ceterum quo plura bene atque strenue fecisset, eo animum suum injuriam minus tolerare. Adherbalem dolis vitae suae insidiatum; quod ubi comperisset, ejus sceleri obviam isse. Populum Romanum neque recte neque pro bono facturum, si ab jure gentium sese prohibuerint. Postremo de omnibus rebus legatos Romam brevi missurum.“ Ita utrique digrediuntur. Adherbalis adpellandi copia non fuit.

Iugurtha Cirtam urget.

XXIII. Iugurtha ubi eos Africa decessisse ratus est, neque propter loci naturam Cirtam armis expugnare potest: vallo atque fossa moenia circumdat, turris exstruit, easque praesidiis firmat; praeterea dies noctisque aut per vim, aut dolis tentare, defensoribus moenium praemia modo, modo for-

midinem ostentare; suos hortando ad virtutem erigere; prorsus intentus cuncta parare. Adherbal ubi intellegit, omnis suas fortunas in extremo sitas, hostem infestum, auxilii spem nullam, penuria rerum necessariarum bellum trahi non posse: ex his, qui una Cirtam profugerant, duo maxume impigros delegit; eos multa pollicendo, ac miserando casum suum confirmat, uti per hostium munitiones noctu ad proxumum mare, dein Romam pergerent.

Adherbalis ad Senatum litterae.

XXIV. Numidae paucis diebus jussa efficiunt; litterae Adherbalis in Senatu recitatae, quarum sententia haec fuit:

„Non mea culpa saepe ad vos oratum mitto, Patres conscripti, sed vis Iugurthae subigit, quem tanta lubido exstinguendi me invasit, uti neque vos neque deos inmortales in animo habeat; sanguinem meum quam omnia malit. Itaque quintum jam mensem socius et amicus populi Romani armis obsessus teneor; neque mihi Micipsae patris mei beneficia, neque vestra decreta auxiliantur; ferro an fame acrius urgear, incertus sum. Plura de Iugurtha scribere, dehortatur me fortuna mea: etiam antea expertus sum, parum fidei miseris esse; nisi tamen intelligo, illum supra quam ego sum petere, neque simul amicitiam vestram et regnum meum sperare. Utrum gravius existumet, nemini occultum est. Nam initio occidit Hiempsalem fratrem meum; dein patrio regno me expulit; quae sane fuerint nostrae injuriae, nihil ad vos. Verum nunc vestrum regnum armis tenet; me, quem vos imperatorem Numidis posuistis, clausum obsidet; legatorum verba quanti fece-

rit, pericula mea declarant. Quid reliquum nisi vis vestra, quo moveri possit? Nam ego quidem vellem, et haec, quae scribo, et quae antea in Senatu questus sum, vana forent potius quam miseria mea fidem verbis faceret. Sed quoniam eo natus sum, ut Iugurthae scelerum ostentui essem: non jam mortem neque aerumnas, tantum modo inimici imperium et cruciatus corporis deprecor. Regno Numidiae, quod vestrum est, uti lubet, consulite; me ex manibus impiis eripite, per majestatem imperii, per amicitiae fidem, si ulla apud vos memoria remanet avi mei Masinissae."

Quas Iugurtha in Senatu gratia eludit,

XXV. His litteris recitatis fuere, qui exercitum in Africam mittendum censerent, et quam primum Adherbali subveniundum; de Iugurtha interim uti consuleretur, quoniam non paruisset legatis. Sed ab iisdem regis fautoribus summa ope enisum, ne decretum fieret. Ita bonum publicum, ut in plerisque negotiis solet, privata gratia devictum. Legantur tamen in Africam majores natu, nobiles, amplis honoribus; in quis fuit M. Scaurus, de quo supra memoravimus, consularis, et tum Senati princeps.

Alii Legati in Africam missi,

Hi, quod in invidia res erat simul, et ab Numidis obsecrati, triduo navim escendere; dein brevi Uticam adpulsi litteras ad Iugurtham mittunt, QUAM OCISSUME AD PROVINCIAM ACCEDAT, SEQUE AD EUM AB SENATU MISSOS. Ille ubi accepit, homines claros, quorum auctoritatem Romae pollere audiverat, contra inceptum suum venisse: primo commotus, metu atque lubidine divorsus agitabatur. Timebat iram Senati, ni paruisset legatis; porro animus cupidine

caecus ad inceptum scelus rapiebat. Vicit tamen in avido ingenio pravum consilium. Igitur, exercitu circumdato, summa vi Cirtam irrumpere nititur, maxume sperans, diducta manu hostium, aut vi, aut dolis, sese casum victoriae inventurum. Quod ubi secus procedit, neque, quod intenderat, efficere potest, uti prius, quam legatos conveniret, Adherbalis potiretur: ne amplius morando Scaurum, quem plurimum metuebat, incenderet, cum paucis equitibus in provinciam venit. Ac tametsi Senati verbis minae graves nunciabantur, quod oppugnatione non desisteret: multa tamen oratione consumta legati frustra discessere.

a Iugurtha iterum corrumpuntur.

XXVI. Ea postquam Cirtae audita sunt: Italici, quorum virtute moenia defensabantur, confisi, deditione facta, propter magnitudinem populi Romani inviolatos sese fore, Adherbali suadent, uti seque et oppidum Iugurthae tradat; tantum ab eo vitam paciscatur; de ceteris Senatui curae fore. At ille, tametsi omnia potiora fide Iugurthae rebatur, tamen quia penes eosdem, si advorsaretur, cogendi potestas erat, ita, uti censuerant Italici, deditionem facit. Iugurtha in primis Adherbalem excruciatum necat; deinde omnis puberes Numidas et negotiatores promiscue, uti quisque armatis obvius fuerat, interfecit.

Cirta Iugurthae traditur.

Iugurtha Adherbalem ejusque amicos interficit.

XXVII. Quod postquam Romae cognitum, et res in Senatu agitari coepta: iidem illi ministri regis interpellando, ac saepe gratia, interdum jurgiis trahendo tempus, atrocitatem facti leniebant. Ac ni C. Memmius, tribunus plebis designatus, vir acer et infestus potentiae nobilitatis, populum

Variae de Iugurthae crudelitate in Senatu sententiae.

Romanum edocuisset, ID AGI, UTI PER PAUCOS FACTIOSOS IUGURTHAE SCELUS CONDONARETUR: profecto omnis invidia prolatandis consultationibus dilapsa erat: tanta vis gratiae atque pecuniae regis. Sed ubi Senatus delicti conscientia populum timet: lege Sempronia provinciae futuris Consulibus Numidia atque Italia decretae; Consules declarantur P. Scipio Nasica, L. Bestia Calpurnius; Calpurnio Numidia, Scipioni Italia obvenit; deinde exercitus, qui in Africam portaretur, scribitur; stipendium, alia, quae bello usui forent, decernuntur.

P. Scipio Nasica, L. Bestia Calpurnius, Coss. U. c. 642. a. C. 111.

Iugurthae Legati Italia decedere iussi.

XXVIII. At Iugurtha, contra spem nuncio accepto, quippe cui, Romae omnia venum ire, in animo haeserat, filium et cum eo duos familiaris ad Senatum legatos mittit; hisque, ut illis, quos Hiempsale interfecto miserat, praecipit, omnis mortalis pecunia adgrediantur. Qui postquam Romam adventabant: Senatus a Bestia consultus est, PLACERETNE LEGATOS IUGURTHAE RECIPI MOENIBUS; iique decrevere: nisi regnum ipsumque deditum venissent, uti in diebus proxumis decem Italia decederent. Consul Numidis ex Senati decreto nunciari iubet; ita infectis rebus illi domum discedunt. Interim Calpurnius, parato exercitu, legat sibi homines nobilis, factiosos, quorum auctoritate, quae deliquisset, munita fore sperabat; in quis fuit Scaurus, cujus de natura et habitu supra memoravimus. Nam in Consule nostro multae bonaeque artes animi et corporis erant, quas omnis avaritia praepediebat; patiens laborum, acri ingenio, satis providens, belli haud ignarus, firmissumus contra pericula et insidias. Sed legiones

Calpurnius Numidiam acriter invadit.

per Italiam Rhegium atque inde Siciliam, porro ex Sicilia in Africam transvectae; igitur Calpurnius initio, paratis conmeatibus, acriter Numidiam ingressus est, multos mortalis et urbes aliquot pugnando capit.

Sed a Iugurtha corrumpitur.

XXIX. Sed ubi Iugurtha per legatos pecunia tentare, bellique, quod administrabat, asperitatem ostendere coepit: animus aeger avaritia facile conversus est. Ceterum socius et administer omnium consiliorum adsumitur Scaurus; qui tametsi a principio, plerisque ex factione ejus corruptis, acerrume regem inpugnaverat, tamen magnitudine pecuniae a bono honestoque in pravum abstractus est. Sed Iugurtha primum tantum modo belli moram redimebat, existumans, sese aliquid interim Romae pretio aut gratia effecturum; postea vero quam participem negotii Scaurum acceperat, in maxumam spem adductus recuperandae pacis, statuit cum eis de omnibus pactionibus praesens agere. Ceterum interea, fidei caussa, mittitur a Consule Sextius Quaestor in oppidum Iugurthae Vagam; cujus rei species erat acceptio frumenti, quod Calpurnius palam legatis imperaverat; quoniam deditionis mora induciae agitabantur. Igitur rex, uti constituerat, in castra venit, ac pauca praesenti consilio locutus de invidia facti, atque in deditionem uti acciperetur, reliqua cum Bestia et Scauro secreta transigit; dein postero die, quasi per saturam exquisitis sententiis, in deditionem accipitur. Sed, uti pro consilio imperatum erat, elephanti triginta, pecus atque equi multi, cum parvo argenti pondere Quaestori traduntur. Calpurnius Romam ad

Iugurtha in castra Rom. venit.

magistratus rogandos proficiscitur. In Numidia et exercitu nostro pax agitabatur.

Variae sententiae de Calpurnii facto.

XXX. Postquam res in Africa gestas, quoque modo actae forent, fama divolgavit: Romae per omnis locos et conventus de facto Consulis agitari: apud plebem gravis invidia; Patres solliciti erant: probarentne tantum flagitium, an decretum Consulis subverterent, parum constabat. Ac maxume eos potentia Scauri, quod is auctor et socius Bestiae ferebatur, a vero bonoque impediebat. At C. Memmius, cujus de libertate ingenii et odio potentiae nobilitatis supra diximus, inter dubitationem et moras Senati, concionibus populum ad vindicandum hortari; monere, ne rem publicam, ne libertatem suam desererent; multa superba et crudelia facinora nobilitatis ostendere; prorsus intentus omni modo plebis animum accendebat. Sed quoniam ea tempestate Romae Memmii facundia clara pollensque fuit: decere existumavi, unam ex tam multis orationem perscribere; ac potissumum ea dicam, quae in concione post reditum Bestiae hujuscemodi verbis disseruit.

C. Memmii oratio ad populum.

XXXI. „Multa dehortantur a vobis, Quirites, ni studium rei publicae omnia superet: opes factionis, vestra patientia, jus nullum; ac maxume, quod innocentiae plus periculi quam honoris est. Nam illa quidem piget dicere, his annis XX. quam ludibrio fueritis superbiae paucorum; quam foede quamque inulti perierint vestri defensores; ut vobis animus ab ignavia atque secordia corruptus sit: qui ne nunc quidem, obnoxiis inimicis, exsurgitis, atque etiam nunc timetis eos, quibus vos decet terrori esse.

Sed quamquam haec talia sunt: tamen obviam ire factionis potentiae animus subigit. Certe ego libertatem, quae mihi a parente meo tradita est, experiar; verum id frustra an ob rem faciam, in vestra manu situm est, Quirites. Neque ego vos hortor, quod saepe majores vestri fecere, uti contra injurias armati eatis. Nihil vi, nihil secessione opus est; necesse est, suomet ipsi more praecipites eant. Occiso Tiberio Graccho, quem regnum parare aiebant, in plebem Romanam quaestiones graves habitae sunt. Post C. Gracchi et M. Fulvii caedem item vestri ordinis multi mortales in carcere necati sunt. Utriusque cladis non lex, verum lubido eorum finem fecit. Sed sane fuerit regni paratio plebi sua restituere; quidquid sine sanguine civium ulcisci nequitur, jure factum sit. Superioribus annis taciti indignabamini, aerarium expilari; reges et populos liberos paucis nobilibus vectigal pendere; penes eosdem et summam gloriam et maxumas divitias esse: tamen haec talia facinera impune suscepisse, parum habuere; itaque postremo leges, majestas vestra, divina et humana omnia hostibus tradita sunt. Neque eos, qui ea fecere, pudet aut poenitet; sed incedunt per ora vestra magnifici, sacerdotia et consulatus, pars triumphos suos ostentantes, perinde quasi honori, non praedae, habeant. Servi aere parati imperia injusta dominorum non perferunt; vos, Quirites, imperio nati, aequo animo servitutem toleratis. At qui sunt hi, qui rem publicam occupavere? Homines sceleratissumi, cruentis manibus, immani avaritia, nocentissumi, iidemque superbissumi, quîs fides, decus,

C. Memmii oratio ad populum.

C. Memmii oratio ad populum.

pietas, postremo honesta atque inhonesta omnia quaestui sunt. Pars eorum occidisse tribunos plebis, alii quaestiones injustas, plerique caedem in vos fecisse, pro munimento habent. Ita quam quisque pessume fecit, tam maxùme tutus est; metum a scelere suo ad ignaviam vestram transtulere; quos omnis eadem odisse, eadem metuere in unum coegit. Sed haec inter bonos amicitia est, inter malos factio. Quod si tam vos libertatis curam haberetis, quam illi ad dominationem accensi sunt: profecto neque res publica, sicuti nunc, vastaretur, et beneficia vestra penes optumos, non audacissumos, forent. Majores vestri parandi juris et majestatis constituendae gratia bis per secessionem armati Aventinum occupavere; vos pro libertate, quam ab illis accepistis, non summa ope nitemini? atque eo vehementius, quod majus dedecus est, parta amittere, quam omnino non paravisse? Dicet aliquis: Quid igitur censes? Vindicandum in eos, qui hosti prodidere rem publicam; non manu neque vi, quod magis vos fecisse quam illis accidisse indignum est; verum quaestionibus et indicio ipsius Iugurthae, qui si deditiсius est: profecto jussis vestris obediens erit; sin ea contemnit; scilicet aestumabitis, qualis illa pax aut deditio sit, ex qua ad Iugurtham scelerum impunitas, ad paucos potentes maxumae divitiae, in rem publicam damna atque dedecora pervenerint. Nisi forte nondum etiam vos dominationis eorum satietas tenet, et illa quam haec tempora magis placent, quum regna, provinciae, leges, jura, judicia, bella

atque

C. Memmii oratio ad populum.

atque paces, postremo divina et humana omnia, penes paucos erant; vos autem, hoc est populus Romanus, invicti ab hostibus, imperatores omnium gentium, satis habebatis animam retinere; nam servitutem quidem quis vestrum recusare audebat? Atqui ego tametsi viro flagitiosissumum existumo impune injuriam accepisse: tamen vos hominibus sceleratissumis ignoscere, quoniam cives sunt, aequo animo paterer, nisi misericordia in perniciem casura esset. Nam et illis (quantum importunitatis habent) parum est, impune male fecisse, nisi deinde faciundi licentia eripitur; et vobis aeterna sollicitudo remanebit, quum intellegetis, aut serviundum esse, aut per manus libertatem retinendam. Nam fidei quidem, aut concordiae, quae spes est? Dominari illi volunt, vos liberi esse; facere illi injurias, vos prohibere: postremo sociis vestris veluti hostibus, hostibus pro sociis utuntur. Potestne in tam divorsis mentibus pax aut amicitia esse? Quare moneo hortorque, ne tantum scelus inpunitum omittatis. Non peculatus aerarii factus est, neque per vim sociis ereptae pecuniae, quae, quamquam gravia, tamen consuetudine jam pro nihilo habentur; hosti acerrumo prodita Senati auctoritas, proditum imperium vestrum; domi militiaeque res publica venalis fuit. Quae nisi quaesita erunt, ni vindicatum in noxios: quid reliquum, nisi ut illis, qui ea fecere, obedientes vivamus? nam impune quaelibet facere, id est regem esse. Neque ego vos, Quirites, hortor. Ut malitis civis vestros perperam quam recte fecisse; sed ne ignoscendo malis bonos perditum eatis. Ad hoc in re

publica multo praestat beneficii quam maleficii inmemorem esse: bonus tantum modo segnior fit, ubi neglegas; at malus improbior. Ad hoc, si injuriae non sint, haud saepe auxilii egeas."

Exercitus Rom in Numidia corrumpitur.

XXXII. Haec atque alia hujuscemodi saepe dicundo Memmius populo Romano persuadet, uti L. Cassius, qui tum Praetor erat, ad Iugurtham mitteretur, eumque, interposita fide publica, Romam duceret: quo facilius, indicio regis, Scauri et reliquorum, quos pecuniae captae arcessebant, delicta patefierent. Dum haec Romae geruntur: qui in Numidia relicti a Bestia exercitui praeerant, sequuti morem imperatoris sui, plurima et flagitiosissuma facinora fecere. Fuere, qui auro corrupti elephantos Iugurthae traderent; alii perfugas vendere; pars ex pacatis praedas agebant: tanta vis avaritiae in animos eorum, veluti tabes, invaserat.

L. Cassius Praetor ad Iugurtham mittitur.

At Cassius Praetor perlata rogatione a C. Memmio, ac perculsa omni nobilitate, ad Iugurtham proficiscitur. Ei timido et ex conscientia diffidenti rebus suis persuadet: quoniam se populo Romano dedidisset, ne vim quam misericordiam ejus experiri mallet. Privatim praeterea fidem suam interponit, quam non minoris quam publicam ducebat: talis ea tempestate fama de Cassio erat.

Iugurtha cum Cassio Romam venit.

XXXIII. Igitur Iugurtha, contra decus regium, cultu quam maxume miserabili cum Cassio Romam venit, ac, tametsi in ipso magna vis animi erat, confirmatus ab omnibus, quorum potentia aut scelere cuncta ea gesserat, quae supra diximus, C. Baebium tribunum plebis magna mercede parat, cujus impudentia contra jus et injurias omnis munitus foret.

C. Baebium Trib. pleb. corrumpit. A. Memmio accusatur.

At C. Memmius, advocata

concione, quamquam regi infesta plebes erat, et pars in vincula duci jubebat, pars, ni socios sceleris sui aperiret, more majorum, de hoste supplicium sumi: dignitati quam irae magis consulens, sedare motus et animos eorum mollire; postremo confirmare, fidem publicam per sese inviolatam fore. Post, ubi silentium coepit, producto Iugurtha, verba facit: Romae Numidiaeque facinora ejus memorat; scelera in patrem fratresque ostendit. Quibus juvantibus, quibusque ministris ea egerit, quamquam intellegat populus Romanus, tamen velle manifesta magis ex illo habere. Si vera aperiret: in fide et clementia populi Romani magnam spem illi sitam; sin reticeat: non sociis saluti fore; se suasque spes corrupturum.

XXXIV. Dein, ubi Memmius dicundi finem fecit, et Iugurtha respondere jussus est: C. Baebius tribunus plebis, quem pecunia corruptum supra diximus, regem tacere jubet, ac, tametsi multitudo, quae in concione aderat, vehementer accensa, terrebat eum clamore, voltu, saepe impetu atque aliis omnibus, quae ira fieri amat: vicit tamen impudentia. Ita populus ludibrio habitus ex concione discessit; Iugurthae Bestiaeque et ceteris, quos illa quaestio exagitabat, animi augescunt.

C. Baebii impudentia.

XXXV. Ea erat tempestate Romae Numida quidam, nomine Massiva, Gulussae filius, Masinissae nepos; qui, quia in dissensione regum Iugurthae advorsus fuerat, dedita Cirta et Adherbale interfecto, profugus ex Africa abierat. Huic Sp. Albinus, qui proxumo anno post Bestiam cum Q. Minucio Rufo consulatum gerebat, persuadet,

Massiva Iugurthae regnum adfectat.

quoniam ex stirpe Masinissae sit, Iugurtham ob scelera invidia cum metu urgeat, regnum Numidiae ab Senatu petat. Avidus Consul belli gerundi movere quam senescere omnia malebat; ipsi provincia Numidia, Minucio Macedonia evenerat. Quae postquam Massiva agitare coepit, neque Iugurthae in amicis satis praesidii est, quod eorum alium conscientia, alium mala fama et timor impediebat: Bomilcari, proxumo ac maxume fido sibi, imperat, pretio, sicuti multa confecerat, insidiatores Massivae paret, ac maxume occulte; sin id parum procedat, quovis modo Numidam interficiat. Bomilcar mature regis mandata exsequitur, et per homines talis negotii artifices itinera egressusque ejus, postremo loca atque tempora cuncta, explorat; deinde, ubi res postulabat, insidias tendit. Igitur unus ex eo numero, qui ad caedem parati erant, paulo inconsultius Massivam adgreditur, illum obtruncat; sed ipse deprehensus, multis hortantibus et in primis Albino consule, indicium profitetur. Fit reus magis ex aequo bonoque quam ex iure gentium Bomilcar, comes ejus, qui Romam fide publica venerat. At Iugurtha, manifestus tanti sceleris, non prius omisit contra verum niti, quam animum advortit, supra gratiam atque pecuniam suam invidiam facti esse. Igitur, quamquam in priore actione ex amicis quinquaginta vades dederat, regno magis quam vadibus consulens, clam in Numidiam Bomilcarem dimittit, veritus, ne reliquos popularis metus invaderet parendi sibi, si de illo supplicium sumtum foret. Et ipse paucis diebus profectus est, jussus ab Senatu Italia decedere.

Bomilcar Massivam obtruncandum curat.

Sed postquam Roma egressus est: fertur, saepe eo tacitus respiciens, postremo dixisse: O URBEM VENALEM ET MATURE PERITURAM, SI EMTOREM INVENERIT!

Albinus Cos. ad bellum contra Iugurtham proficiscitur.

XXXVI. Interim Albinus renovato bello, conmeatum, stipendium, aliaque, quae militibus usui forent, maturat in Africam portare; ac statim ipse profectus est, uti ante comitia, quod tempus haud longe aberat, armis, aut deditione, aut quovis modo, bellum conficeret. At contra Iugurtha trahere omnia, et alias deinde alias morae caussas facere; polliceri deditionem, ac deinde metum simulare; instanti cedere, et paullo post, ne sui diffiderent, instare: ita belli modo, modo pacis mora Consulem ludificare. Ac fuere, qui tum Albinum haud ignarum consilii regis existumarent, neque ex tanta properantia tam facile tractum bellum secordia magis quam dolo crederent. Sed postquam, dilapso tempore, comitiorum dies adventabat: Albinus, Aulo fratre in castris pro Praetore relicto, Romam decessit.

Aulus oppidum Suthul importuno tempore obsidet.

XXXVII. Ea tempestate Romae seditionibus tribuniciis atrociter res publica agitabatur. P. Lucullus et L. Annius, tribuni plebis, resistentibus collegis, continuare magistratum nitebantur; quae dissensio totius anni comitia impediebat. Ea mora in spem adductus Aulus, quem pro Praetore in castris relictum supra diximus, aut conficiundi belli, aut terrore exercitus ab rege pecuniae capiundae, milites mense Ianuario ex hibernis in expeditionem evocat. Magnis itineribus, hieme aspera, pervenit ad oppidum Suthul, ubi regis thesauri erant.

Quod quamquam et saevitia temporis et opportunitate loci neque capi neque obsideri poterat (nam circum murum, situm in praerupti montis extremo, planicies limosa hiemalibus aquis paludem fecerat): tamen aut simulandi gratia, quo regi formidinem adderet, aut cupidine caecus ob thesauros oppidi potiundi, vineas agere, aggerem jacere, aliaque, quae incepto usui forent, properare.

Iugurtha Aulum ludificat,

XXXVIII. At Iugurtha, cognita vanitate atque imperitia legati, subdolus ejus augere amentiam: missitare supplicantes legatos; ipse, quasi vitabundus, per saltuosa loca et tramites exercitum ductare; denique Aulum spe pactionis perpulit, uti, relicto Suthule, in abditas regiones sese, veluti cedentem, insequeretur: ita delicta occultiora fore. Interea per homines callidos die noctuque exercitum tentabat: centuriones ducesque turmarum, partim uti transfugerent, corrumpere; alii, signo dato locum uti desererent. Quae postquam ex sententia instruxit: intempesta nocte de improviso multitudine Numidarum Auli castra circumvenit.

Castra Romana capit,

Milites Romani, perculsi tumultu insolito, arma capere alii, alii se abdere, pars territos confirmare, trepidare omnibus locis; vis magna hostium, coelum nocte atque nubibus obscuratum, periculum anceps; postremo, fugere an manere tutius foret, in incerto erat. Sed ex eo numero, quos paullo ante corruptos diximus, cohors una Ligurum cum duabus turmis Thracum et paucis gregariis militibus transiere ad regem, et centurio primi pili tertiae legionis per munitionem, quam,

uti defenderet, acceperat, locum hostibus introeundi dedit; eaque Numidae cuncti irrupere. Nostri foeda fuga, plerique abiectis armis, proxumum collem occupavere. Nox atque praeda castrorum hostes, quo minus victoria uterentur, remorata sunt. Dein Iugurtha postero die cum Aulo in colloquio verba facit: tametsi ipsum cum exercitu fame, ferro clausum teneat, tamen se, humanarum rerum memorem, si secum foedus faceret, incolumis omnis sub jugum missurum; praeterea, uti diebus decem Numidia decederet. Quae quamquam gravia et flagitii plena erant: tamen, quia mortis metu mutabant, sicuti regi libuerat, pax convenit.

Foedam pacem Aulo concedit.

XXXIX. Sed ubi ea Romae comperta sunt: metus atque moeror civitatem invasere. Pars dolere pro gloria imperii; pars insolita rerum bellicarum timere libertati; Aulo omnes infesti, ac maxume, qui bello saepe praeclari fuerant, quod armatus dedecore potius quam manu salutem quaesiverat. Ob ea Consul Albinus ex delicto fratris invidiam ac deinde periculum timens, Senatum de foedere consulebat; et tamen interim exercitui supplementum scribere, ab sociis et nomine latino auxilia arcessere, denique modis omnibus festinare. Senatus ita, uti par fuerat, decernit, SUO ATQUE POPULI INIUSSU NULLUM POTUISSE FOEDUS FIERI. Consul inpeditus a tribunis plebis, ne, quas paraverat copias, secum portaret, paucis diebus in Africam proficiscitur: nam omnis exercitus, uti convenerat, Numidia deductus in provincia hiemabat. Postquam eo venit: quamquam persequi

Senatus decretum, foedus populi injussu fieri non posse.

Iugurtham et mederi fraternae invidiae animus ardebat, cognitis militibus, quos praeter fugam soluto imperio licentia atque lascivia corruperat, ex copia rerum statuit nihil sibi agitandum.

C. Mamilii rogatio de fautoribus Iugurthae.

XL. Interea Romae C. Mamilius Limetanus, tribunus plebis rogationem ad populum promulgat, uti quaereretur in eos, quorum consilio Iugurtha Senati decreta neglegisset, quique ab eo in legationibus, aut imperiis, pecunias accepissent; qui elephantos, quique perfugas tradidissent; item qui de pace aut bello cum hostibus pactiones fecissent. Huic rogationi partim conscii sibi, alii ex partium invidia pericula metuentes, quoniam aperte resistere non poterant, quin illa et alia talia placere sibi faterentur, occulte per amicos, ac maxume per homines nominis Latini et socios Italicos, impedimenta parabant. Sed plebes incredibile memoratu est quam intenta fuerit, quantaque vi rogationem jusserit, decreverit, voluerit, magis odio nobilitatis, cui mala illa parabantur, quam cura rei publicae: tanta lubido in partibus erat. Igitur ceteris metu perculsis M. Scaurus, quem legatum Bestiae fuisse supra docuimus, inter laetitiam plebis et suorum fugam, trepida etiam tum civitate, quum ex Mamilia rogatione tres quaesitores rogarentur, effecerat, uti ipse in eo numero crearetur. Sed quaestio exercita aspere violenterque ex rumore et lubidine plebis: ut saepe nobilitatem, sic ea tempestate plebem ex secundis rebus insolentia ceperat.

Res publ Rom. ante Carthaginem deletam placide tractata.

XLI. Ceterum mos partium popularium et Senati factionum, ac deinde omnium malarum artium, paucis ante annis Romae or-

tus est, otio et abundantia earum rerum, quae prima mortales ducunt. Nam ante Carthaginem deletam populus et Senatus Romanus placide modesteque inter se rem publicam tractabant, neque gloriae neque dominationis certamen inter civis erat; metus hostilis in bonis artibus civitatem retinebat. Sed ubi illa formido mentibus discessit; scilicet ea, quae secundae res amant, lascivia atque superbia incessere. Ita, quod in advorsis rebus optaverant, otium, postquam adepti sunt, asperius acerbiusque fuit. Namque coepere nobilitas dignitatem, populus libertatem in libidinem vertere; sibi quisque ducere, trahere, rapere. Ita omnia in duas partis abstracta sunt; res publica, quae media fuerat, dilacerata. Ceterum nobilitas factione magis pollebat; plebis vis soluta atque dispersa in multitudine minus poterat: paucorum arbitrio belli domique res publica agitabatur; penes eosdem aerarium, provinciae, magistratus, gloriae triumphique erant; populus militia atque inopia urgebatur; praedas bellicas imperatores cum paucis diripiebant; interea parentes aut parui liberi militum, ut quisque potentiori confinis erat, sedibus pellebantur. Ita cum potentia avaritia sine modo modestiaque invadere, polluere et vastare omnia; nihil pensi neque sancti habere, quoad semet ipsa praecipitavit. Nam ubi primum ex nobilitate reperti sunt, qui veram gloriam injustae potentiae anteponerent; moveri civitas, et discessio civilis, quasi permixtio terrae oriri coepit.

Postea variis vitiis agitata.

XLII. Nam postquam Tiberius et C. Gracchus, quorum majores Punico atque

Gracchi, libertatis assertores, occisi.

aliis bellis multum rei publicae addiderant, vindicare plebem in libertatem et paucorum scelera patefacere coepere: nobilitas noxia, atque eo perculsa, modo per socios ac nomen Latinum, interdum per equites Romanos, quos spes societatis a plebe dimoverat, Gracchorum actionibus obviam ierat, et primo Tiberium, dein paucos post annos eadem ingredientem Caium, Tribunum alterum, alterum Triumvirum coloniis deducendis, cum M. Fulvio Flacco ferro necaverant. Et sane Gracchis, cupidine victoriae haud satis moderatus animus fuit; sed bono vinci satius est, quam malo more injuriam vincere. Igitur ea victoria nobilitas ex lubidine sua usa multos mortalis ferro aut fuga exstinxit, plusque in reliquum sibi timoris, quam potentiae addidit. Quae res plerumque magnas civitates pessum dedit, dum alteri alteros vincere quovis modo et victos acerbius ulcisci volunt. Sed de studiis partium et omnibus civitatis moribus si singulatim, aut pro magnitudine, parem disserere: tempus quam res maturius me deserat. Quamobrem ad inceptum redeo.

Metellus et Silanus Coss. U. c. 644. a. C. 109.

XLIII. Post Auli foedus exercitûsque nostri foedam fugam, Q. Metellus et M. Silanus Consules designati provincias inter se partiverunt, Metelloque Numidia evenerat, acri viro et, quamquam adverso populi partium, fama tamen aequabili et inviolata. Is ubi primum magistratum ingressus est: alia omnia sibi cum collega ratus, ad bellum, quod gesturus erat, animum intendit. Igitur, diffidens veteri exercitui, milites scribere; praesidia undique arcessere; arma, tela, equos, cetera instrumenta militiae, pa-

Metellus bellum adversus Iugurtham parat.

rare; ad hoc conmeatum adfatim; denique omnia, quae bello vario et multarum rerum egenti usui esse solent. Ceterum ad ea patranda Senatûs auctoritate, socii nomenque Latinum, et reges ultro auxilia mittendo, postremo omnis civitas summo studio adnitebatur. Itaque, ex sententia omnibus rebus paratis compositisque, in Numidiam proficiscitur, magna spe civium quum propter bonas artis, tum maxume, quod advorsum divitias animum invictum gerebat, et avaritia magistratuum ante id tempus in Numidia nostrae opes contusae, hostiumque auctae erant.

Exercitum ad disciplinam revocat.

XLIV. Sed ubi in Africam venit: exercitus ei traditur Sp. Albini Proconsulis iners, imbellis, neque periculi neque laboris patiens, lingua quam manu promtior, praedator ex sociis, et ipse praeda hostium, sine imperio et modestia habitus. Ita imperatori novo plus ex malis moribus sollicitudinis quam ex copia militum auxilii aut spei bonae accedebat. Statuit tamen Metellus, quamquam et aestivorum tempus comitiorum mora imminuerat, et exspectatione eventi civium animos intentos putabat, non prius bellum adtingere, quam majorum disciplina milites laborare coëgisset. Nam Albinus, Auli fratris exercitûsque clade perculsus, postquam decreverat non egredi provincia, quantum temporis aestivorum in imperio fuit, plerumque milites stativis castris habebat, nisi quum odos aut pabuli egestas locum mutare subegerat. Sed neque more militari vigiliae deducebantur; uti cuique lubebat, ab signis aberat; lixae permixti cum militibus die noctuque vagabantur, et palantes agros

publica multo praestat beneficii quam maleficii inmemorem esse: bonus tantum modo segnior fit, ubi neglegas; at malus improbior. Ad hoc, si injuriae non sint, haud saepe auxilii egeas."

Exercitus Rom in Numidia corrumpitur.

XXXII. Haec atque alia hujuscemodi saepe dicundo Memmius populo Romano persuadet, uti L. Cassius, qui tum Praetor erat, ad Iugurtham mitteretur, eumque, interposita fide publica, Romam duceret: quo facilius, indicio regis, Scauri et reliquorum, quos pecuniae captae arcessebant, delicta patefierent. Dum haec Romae geruntur: qui in Numidia relicti a Bestia exercitui praeerant, sequuti morem imperatoris sui, plurima et flagitiosissuma facinora fecere. Fuere, qui auro corrupti elephantos Iugurthae traderent; alii perfugas vendere; pars ex pacatis praedas agebant: tanta vis avaritiae in animos eorum, veluti tabes, invaserat. At Cassius Praetor perlata rogatione a C. Memmio, ac perculsa omni nobilitate, ad Iugurtham proficiscitur. Ei timido et ex conscientia diffidenti rebus suis persuadet: quoniam se populo Romano dedidisset, ne vim quam misericordiam ejus experiri mallet. Priva[illegible] praeterea fidem suam interponit, quam [illegible] non minoris quam publicam ducebat: talis ea tempestate fama de Cassio erat.

L. Cassius Praetor ad Iugurtham mittitur.

Iugurtha cum Cassio Romam ve[illegible] C. Baebium Trib. pleb. corrumpit. A. Memmio accusatur.

XXXIII. Igitur Iugurtha, contra decus regium, cultu quam maxume miserabi'i cum Cassio Romam venit, ac, tametsi in ipso magna vis animi erat, confirmatus ab omnibus, quorum potentia aut scelere cuncta ea gesserat, quae supra diximus, C. Baebium tribunum plebis magna mercede parat, cujus impudentia contra jus et injurias omnis munitus foret. At C. Memmius, advocata

concione, quamquam regi infesta plebes erat, et pars in vincula duci jubebat, pars, ni socios sceleris sui aperiret, more majorum, de hoste supplicium sumi: dignitati quam irae magis consulens, sedare motus et animos eorum mollire; postremo confirmare, fidem publicam per sese inviolatam fore. Post, ubi silentium coepit, producto Iugurtha, verba facit: Romae Numidiaeque facinora ejus memorat; scelera in patrem fratresque ostendit. Quibus juvantibus, quibusque ministris ea egerit, quamquam intellegat populus Romanus, tamen velle manifesta magis ex illo habere. Si vera aperiret: in fide et clementia populi Romani magnam spem illi sitam; sin reticeat; non sociis saluti fore; se suasque spes corrupturum.

XXXIV. Dein, ubi Memmius dicundi finem fecit, et Iugurtha respondere jussus est: C. Baebius tribunus plebis, quem pecunia corruptum supra diximus, regem tacere jubet, ac, tametsi multitudo, quae in concione aderat, vehementer accensa, terrebat eum clamore, voltu, saepe impetu atque aliis omnibus, quae ira fieri amat: vicit tamen impudentia. Ita populus ludibrio habitus ex concione discessit; Iugurthae Bestiaeque et ceteris, quos illa quaestio exagitabat, animi augescunt. *C. Baebii impudentia.*

XXXV. Ea erat tempestate Romae Numida quidam, nomine Massiva, Gulussae filius, Masinissae nepos; qui, quia in dissensione regum Iugurthae advorsus fuerat, dedita Cirta et Adherbale interfecto, profugus ex Africa abierat. Huic Sp. Albinus, qui proxumo anno post Bestiam cum Q. Minucio Rufo consulatum gerebat, persuadet, *Massiva Iugurthae regnum affectat.*

quoniam ex stirpe Masinissae sit, Iugurtham ob scelera invidia cum metu urgeat, regnum Numidiae ab Senatu petat. Avidus Consul belli gerundi movere quam senescere omnia malebat; ipsi provincia Numidia, Minucio Macedonia evenerat. Quae postquam Massiva agitare coepit, neque Iugurthae in amicis satis praesidii est, quod eorum alium conscientia, alium mala fama et timor impediebat: Bomilcari, proxumo ac maxume fido sibi, imperat, pretio, sicuti multa confecerat, insidiatores Massivae paret, ac maxume occulte; sin id parum procedat, quovis modo Numidam interficiat.

Bomilcar Massivam obtruncandum curat.

Bomilcar mature regis mandata exsequitur, et per homines talis negotii artifices itinera egressusque ejus, postremo loca atque tempora cuncta, explorat; deinde, ubi res postulabat, insidias tendit. Igitur unus ex eo numero, qui ad caedem parati erant, paulo inconsultius Massivam adgreditur, illum obtruncat; sed ipse deprehensus, multis hortantibus et in primis Albino consule, indicium profitetur. Fit reus magis ex aequo bonoque quam ex jure gentium Bomilcar, comes ejus, qui Romam fide publica venerat. At Iugurtha manifestus tanti sceleris, non prius omisit contra verum niti, quam animum advortit supra gratiam atque pecuniam suam invidiam facti esse. Igitur, quamquam in priore actione ex amicis quinquaginta vades dederat, regno magis quam vadibus consulens, clam in Numidiam Bomilcarem dimittit, veritus, ne reliquos popularis metus invaderet parendi sibi, si de illo supplicium sumtum foret. Et ipse paucis diebus profectus est, jussus ab Senatu Italia decedere.

Sed postquam Roma egressus est: fertur, saepe eo tacitus respiciens, postremo dixisse: O URBEM VENALEM ET MATURE PERITURAM, SI EMTOREM INVENERIT!

Albinus Cos. ad bellum contra Iugurtham proficiscitur.

XXXVI. Interim Albinus renovato bello, conmeatum, stipendium, aliaque, quae militibus usui forent, maturat in Africam portare; ac statim ipse profectus est, uti ante comitia, quod tempus haud longe aberat, armis aut deditione, aut quovis modo, bellum conficeret. At contra Iugurtha trahere omnia, et alias, deinde alias morae caussas facere: polliceri deditionem, ac deinde metum simulare: instanti cedere, et paullo post, ne sui diffiderent, instare: ita belli modo, modo pacis mora Consulem ludificare. Ac fuere, qui tum Albinum haud ignarum consilii regis existumarent, neque ex tanta properantia tam facile tractum bellum secordia magis quam dolo crederent. Sed postquam, dilapso tempore, comitiorum dies adventabat: Albinus, Aulo fratre in castris pro Praetore relicto, Romam decessit.

Aulus oppidum Suthul importuno tempore obsidet.

XXXVII. Ea tempestate Romae seditionibus tribuniciis atrociter res publica agitabatur. P. Lucullus et L. Annius, tribuni plebis, resistentibus collegis, continuare magistratum nitebantur; quae dissensio totius anni comitia impediebat. Ea mora in spem adductus Aulus, quem pro Praetore in castris relictum supra diximus, aut conficiundi belli, aut terrore exercitus ab rege pecuniae capiundae, milites mense Ianuario ex hibernis in expeditionem evocat. Magnis itineribus, hieme aspera, pervenit ad oppidum Suthul, ubi regis thesauri erant.

Quod quamquam et saevitia temporis et opportunitate loci neque capi neque obsideri poterat (nam circum murum, situm in praerupti montis extremo, planicies limosa hiemalibus aquis paludem fecerat): tamen aut simulandi gratia, quo regi formidinem adderet, aut cupidine caecus, ob thesauros oppidi potiundi, vineas agere, aggerem jacere, aliaque, quae incepto usui forent, properare.

Iugurtha Aulum ludificat,

XXXVIII. At Iugurtha, cognita vanitate atque imperitia legati, subdolus ejus augere amentiam: missitare supplicantes legatos; ipse, quasi vitabundus, per saltuosa loca et tramites exercitum ductare; denique Aulum spe pactionis perpulit, uti, relicto Suthule, in abditas regiones sese, veluti cedentem, insequeretur: ita delicta occultiora fore. Interea per homines callidos die noctuque exercitum tentabat: centuriones ducesque turmarum, partim uti transfugerent, corrumpere; alii, signo dato locum uti desererent. Quae postquam ex sententia instruxit: intempesta nocte de improviso multitudine Numidarum

Castra Romana capit,

Auli castra circumvenit. Milites Romani, perculsi tumultu insolito, arma capere alii, alii se abdere, pars territos confirmare, trepidare omnibus locis; vis magna hostium, coelum nocte atque nubibus obscuratum, periculum anceps; postremo, fugere an manere tutius foret, in incerto erat. Sed ex eo numero, quos paullo ante corruptos diximus, cohors una Ligurum cum duabus turmis Thracum et paucis gregariis militibus transiere ad regem, et centurio primi pili tertiae legionis per munitionem, quam,

uti defenderet, acceperat, locum hostibus introeundi dedit; eaque Numidae cuncti irrupere. Nostri foeda fuga, plerique abiectis armis, proxumum collem occupavere. Nox atque praeda castrorum hostes, quo minus victoria uterentur, remorata sunt. Dein Iugurtha postero die cum Aulo in colloquio verba facit: tametsi ipsum cum exercitu fame, ferro clausum teneat, tamen se, humanarum rerum memorem, si secum foedus faceret, incolumis omnis sub jugum missurum; praeterea, uti diebus decem Numidia decederet. Quae quamquam gravia et flagitii plena erant: tamen, quia mortis metu mutabant, sicuti regi libuerat, pax convenit.

Foedam pacem Aulo concedit.

XXXIX. Sed ubi ea Romae comperta sunt: metus atque moeror civitatem invasere. Pars dolere pro gloria imperii; pars insolita rerum bellicarum timere libertati; Aulo omnes infesti, ac maxume, qui bello saepe praeclari fuerant, quod armatus dedecore potius quam manu salutem quaesiverat. Ob ea Consul Albinus ex delicto fratris invidiam ac deinde periculum timens, Senatum de foedere consulebat; et tamen interim exercitui supplementum scribere, ab sociis et nomine latino auxilia arcessere, denique modis omnibus festinare. Senatus ita, uti par fuerat, decernit, SUO ATQUE POPULI INJUSSU NULLUM POTUISSE FOEDUS FIERI. Consul inpeditus a tribunis plebis, ne, quas paraverat copias, secum portaret, paucis diebus in Africam proficiscitur: nam omnis exercitus, uti convenerat, Numidia deductus in provincia hiemabat. Postquam eo venit: quamquam persequi

Senatus decretum, foedus populi injussu fieri non posse.

Iugurtham et mederi fraternae invidiae animus ardebat, cognitis militibus, quos praeter fugam soluto imperio licentia atque lascivia corruperat, ex copia rerum statuit nihil sibi agitandum.

C. Mamilii rogatio de fautoribus Iugurthae.

XL. Interea Romae C. Mamilius Limetanus, tribunus plebis rogationem ad populum promulgat, uti quaereretur in eos, quorum consilio Iugurtha Senati decreta neglegisset, quique ab eo in legationibus, aut imperiis, pecunias accepissent; qui elephantos, quique perfugas tradidissent; item qui de pace aut bello cum hostibus pactiones fecissent. Huic rogationi partim conscii sibi, alii ex partium invidia pericula metuentes, quoniam aperte resistere non poterant, quin illa et alia talia placere sibi faterentur, occulte per amicos, ac maxume per homines nominis Latini et socios Italicos, impedimenta parabant. Sed plebes incredibile memoratu est quam intenta fuerit, quantaque vi rogationem jusserit, decreverit, voluerit, magis odio nobilitatis, cui mala illa parabantur, quam cura rei publicae: tanta lubido in partibus erat. Igitur ceteris metu perculsis M. Scaurus, quem legatum Bestiae fuisse supra docuimus, inter laetitiam plebis et suorum fugam, trepida etiam tum civitate, quum ex Mamilia rogatione tres quaesitores rogarentur, effecerat, uti ipse in eo numero crearetur. Sed quaestio exercita aspere violenterque ex rumore et lubidine plebis: ut saepe nobilitatem, sic ea tempestate plebem ex secundis rebus insolentia ceperat.

Res publ Rom. ante Carthaginem deletam placide tractata,

XLI. Ceterum mos partium popularium et Senati factionum, ac deinde omnium malarum artium, paucis ante annis Romae or-

tus est, otio et abundantia earum rerum, quae prima mortales ducunt. Nam ante Carthaginem deletam populus et Senatus Romanus placide modesteque inter se rem publicam tractabant, neque gloriae neque dominationis certamen inter civis erat: metus hostilis in bonis artibus civitatem retinebat. Sed ubi illa formido mentibus discessit, scilicet ea, quae secundae res amant, lascivia atque superbia incessere. Ita, quod in advorsis rebus optaverant, otium, postquam adepti sunt, asperius acerbiusque fuit. Namque coepere nobilitas dignitatem, populus libertatem in lubidinem vertere; sibi quisque ducere, trahere, rapere. Ita omnia in duas partis abstracta sunt; res publica, quae media fuerat, dilacerata. Ceterum nobilitas factione magis pollebat; plebis vis soluta atque dispersa in multitudine minus poterat: paucorum arbitrio belli domique res publica agitabatur; penes eosdem aerarium, provinciae, magistratus, gloriae triumphique erant; populus militia atque inopia urgebatur; praedas bellicas imperatores cum paucis diripiebant; interea parentes aut parui liberi militum, ut quisque potentiori confinis erat, sedibus pellebantur. Ita cum potentia avaritia sine modo modestiaque invadere, polluere et vastare omnia; nihil pensi neque sancti habere, quoad semet ipsa praecipitavit. Nam ubi primum ex nobilitate reperti sunt, qui veram gloriam iniustae potentiae anteponerent; moveri civitas, et discessio civilis, quasi permixtio terrae oriri coepit.

Postea variis vitiis agitata.

XLII. Nam postquam Tiberius et C. Gracchus, quorum majores Punico atque

Gracchi, libertatis assertores, occisi.

aliis bellis multum rei publicae addiderant, vindicare plebem in libertatem et paucorum scelera patefacere coepere: nobilitas noxia, atque eo perculsa, modo per socios ac nomen Latinum, interdum per equites Romanos, quos spes societatis a plebe dimoverat, Gracchorum actionibus obviam ierat, et primo Tiberium, dein paucos post annos eadem ingredientem Caium, Tribunum alterum, alterum Triumvirum coloniis deducendis, cum M. Fulvio Flacco ferro necaverant. Et sane Gracchis, cupidine victoriae haud satis moderatus animus fuit; sed bono vinci satius est, quam malo more injuriam vincere. Igitur ea victoria nobilitas ex lubidine sua usa multos mortalis ferro aut fuga exstinxit, plusque in reliquum sibi timoris, quam potentiae addidit. Quae res plerumque magnas civitates pessum dedit, dum alteri alteros vincere quovis modo et victos acerbius ulcisci volunt. Sed de studiis partium et omnibus civitatis moribus si singulatim, aut pro magnitudine, parem disserere: tempus quam res maturius me deserat. Quamobrem ad inceptum redeo.

Metellus et Silanus Coss. U. c. 644 a. C. 109.

XLIII. Post Auli foedus exercitûsque nostri foedam fugam, Q. Metellus et M. Silanus Consules designati provincias inter se partiverunt, Metelloque Numidia evenerat, acri viro et, quamquam adverso populi partium, fama tamen aequabili et inviolata. Is ubi primum magistratum ingressus est: alia omnia sibi cum collega ratus, ad bellum, quod gesturus erat, animum intendit. Igitur, diffidens veteri exercitui, milites scribere; praesidia undique arcessere; arma, tela, equos, cetera instrumenta militiae, pa-

Metellus bellum adversus Iugurtham parat.

rare; ad hoc commeatum adfatim; denique omnia, quae bello vario et multarum rerum egenti usui esse solent. Ceterum ad ea patranda Senatûs auctoritate, socii nomenque Latinum, et reges ultro auxilia mittendo, postremo omnis civitas summo studio adnitebatur. Itaque, ex sententia omnibus rebus paratis compositisque, in Numidiam proficiscitur, magna spe civium quum propter bonas artis, tum maxume, quod advorsum divitias animum invictum gerebat, et avaritia magistratuum ante id tempus in Numidia nostrae opes contusae, hostiumque auctae erant.

Exercitum ad disciplinam revocat.

XLIV. Sed ubi in Africam venit: exercitus ei traditur Sp. Albini Proconsulis iners, imbellis, neque periculi neque laboris patiens, lingua quam manu promtior, praedator ex sociis, et ipse praeda hostium, sine imperio et modestia habitus. Ita imperatori novo plus ex malis moribus sollicitudinis quam ex copia militum auxilii aut spei bonae accedebat. Statuit tamen Metellus, quamquam et aestivorum tempus comitiorum mora imminuerat, et exspectatione eventi civium animos intentos putabat, non prius bellum adtingere, quam majorum disciplina milites laborare coëgisset. Nam Albinus, Auli fratris exercitûsque clade perculsus, postquam decreverat non egredi provincia, quantum temporis aestivorum in imperio fuit, plerumque milites stativis castris habebat, nisi quum odos aut pabuli egestas locum mutare subegerat. Sed neque more militari vigiliae deducebantur; uti cuique lubebat, ab signis aberat; lixae permixti cum militibus die noctuque vagabantur, et palantes agros

vastare, villas expugnare, pecoris et mancipiorum praedas certantes agere, eaque mutare cum mercatoribus vino advectitio et aliis talibus; praeterea frumentum publice datum vendere, panem in dies mercari; postremo, quaecumque dici aut fingi queunt ignaviae luxuriaeque probra, in illo exercitu cuncta fuere, et alia amplius.

Moderatus Metelli animus.

XLV. Sed in ea difficultate Metellum non minus quam in rebus hostilibus magnum et sapientem virum fuisse comperior: tanta temperantia inter ambitionem saevitiamque moderatum. Namque edicto primum adjumenta ignaviae sustulisse: ne quisquam in castris panem aut quem alium coctum cibum venderet; ne lixae exercitum sequerentur; ne miles gregarius in castris, neve in agmine servum aut jumentum haberet; ceteris arte modum statuisse; praeterea transversis itineribus quotidie castra movere; juxta ac si hostes adessent, vallo atque fossa munire; vigilias crebras ponere, et eas ipse cum legatis circumire; item in agmine in primis modo, modo in postremis, saepe in medio adesse, ne quisquam ordine egrederetur, uti cum signis frequentes incederent, miles cibum et arma portaret. Ita prohibendo a delictis magis quam vindicando exercitum brevi confirmavit.

Metelli innocentia.

XLVI. Interea Iugurtha, ubi, quae Metellus agebat, ex nunciis accepit, simul de innocentia ejus certior Romae factus, diffidere suis rebus, ac tum demum veram deditionem facere conatus est. Igitur legatos ad consulem cum suppliciis mittit, qui tantum modo ipsi liberisque vitam peterent, alia omnia dederent populo Romano. Sed Me-

Iugurtha rebus suis diffidens legatos ad Metellum mittit.

tello jam antea experimentis cognitum erat genus Numidarum infidum, ingenio mobili, novarum rerum avidum esse. Itaque legatos alium ab alio diversos adgreditur, ac paullatim tentando, postquam opportunos sibi cognovit, multa pollicendo persuadet, uti Iugurtham maxume vivum, sin id parum procedat, necatum sibi traderent; ceterum palam, quae ex voluntate forent, regi nunciari jubet. Deinde ipse, paucis diebus, intento atque infesto exercitu, in Numidiam procedit, ubi, contra belli faciem, tuguria plena hominum, pecora, cultoresque in agris erant; ex oppidis et mapalibus praefecti Regis obvii procedebant, parati frumentum dare, conmeatum portare, postremo omnia, quae imperarentur, facere. Neque Metellus idcirco minus, sed pariter, ac si hostes adessent, munito agmine incedere, late explorare omnia, illa deditionis signa ostentui credere, et insidiis locum tentare. Itaque ipse cum expeditis cohortibus, item funditorum et sagittariorum dilecta manu apud primos erat; in postremo C. Marius legatus cum equitibus curabat; in utrumque latus auxiliarios equites tribunis legionum et praefectis cohortium dispertiverat, uti cum his permixti velites, quocumque accederent, equitatus hostium propulsarent. Nam in Iugurtha tantus dolus tantaque peritia locorum et militiae erat, ut, absens an praesens, pacem an bellum gerens, perniciosior esset, in incerto haberetur.

Metelli prudentia militaris.

XLVII. Erat haud longe ab eo itinere, quo Metellus pergebat, oppidum Numidarum, nomine Vaga, forum rerum venalium totius regni maxume celebratum, ubi et incolere

Vagae urbi Metellus praesidium imponit.

et mercari consueverant Italici generis multi mortales. Huc Consul, simul tentandi gratia, et, si paterentur, opportunitate loci, praesidium inposuit; praeterea imperavit frumentum et alia, quae bello usui forent: ratus, id quod res monebat, frequentiam negotiatorum et conmeatu iuvaturum exercitum, etiam pacatis rebus munimento fore. Inter haec negotia Iugurtha inpensius modo legatos supplices mittere, pacem orare; praeter suam liberorumque vitam omnia Metello dedere. Quos item, uti priores, Consul inlectos ad proditionem domum dimmittebat; regi pacem, quam postulabat, neque abnuere neque polliceri, et inter eas moras promissa legatorum exspectare.

Iugurtha, coactus, cum Metello confligere statuit.

XLVIII. Iugurtha ubi Metelli dicta cum factis composuit, ac se suis artibus tentari animadvortit, quippe cui verbis pax nunciabatur, ceterum re bellum asperrumum erat, urbs maxuma alienata, ager hostibus cognitus, animi popularium tentati: coactus rerum necessitudine statuit armis certare. Igitur, explorato hostium itinere, in spem victoriae adductus ex opportunitate loci, quam maxumas copias potest omnium generum parat, ac per tramites occultos exercitum Metelli antevenit. Erat in ea parte Numidiae, quam Adherbal in divisione possederat, flumen oriens a meridie, nomine Muthul; a quo aberat mons ferme millia passuum XX. tractu pari, vastus ab natura et humano cultu; sed ex eo medio quasi collis oriebatur in inmensum pertinens, vestitus oleastro ac mirtetis aliisque generibus arborum, quae humi arido atque arenoso gignuntur. Media autem planicies deserta penuria aquae

praeter flumini propinqua loca; ea consita arbustis pecore atque cultoribus frequentabantur.

XLIX. Igitur in eo colle, quem transverso itinere porrectum docuimus, Iugurtha, extenuata suorum acie, consedit; elephantis et parti copiarum pedestrium Bomilcarem praefecit, eumque edocet, quae ageret; ipse propior montem cum omni equitatu et pedites delectos suos conlocat; dein singulas turmas atque manipulos circumiens monet atque obtestatur, uti memores pristinae virtutis et victoriae seque regnumque suum ab Romanorum avaritia defendant: cum his certamen fore, quos antea victos sub jugum miserint; ducem illis, non animum mutatum; quae ab imperatore decuerint, omnia suis provisa: locum superiorem, uti prudentes cum imperitis, ne pauciores cum pluribus aut rudes cum bello melioribus manum consererent: proinde parati intentique essent, signo dato Romanos invadere: illum diem aut omnes labores et victorias confirmaturum, aut maxumarum aerumnarum initium fore. Ad hoc viritim, uti quemque ob militare facinus pecunia aut honore extulerat, commonefacere beneficii sui, et eum ipsum aliis ostentare; postremo, pro cujusque ingenio pollicendo, minitando, obtestando, alium alio modo excitare: cum interim Metellus, ignarus hostium, monte degrediens cum exercitu conspicitur, primo dubius, quidnam insolita facies ostenderet, (nam inter virgulta equi Numidaeque consederant, neque plane occultati humilitate arborum, et tamen incerti, quidnam esset: quum natura loci, tum dolo ipsi atque signa militaria obscura-

Iugurthae acies.

Ejus adhortatio ad milites.

Metelli acies.

ti); dein, brevi cognitis insidiis, paullisper agmen constitit; ibi commutatis ordinibus, in dextero latere, quod proxumum hostis erat, triplicibus subsidiis aciem instruxit; inter manipulos funditores et sagittarios dispertit; equitatum omnem in cornibus locat, ac, pauca pro tempore milites hortatus, aciem, sicuti instruxerat, transvorsis principiis in planum deducit.

Praelium committitur.

L. Sed ubi Numidas quietos neque colle degredi animadvortit: veritus ex anni tempore et inopia aquae, ne siti conficeretur exercitus, Rutilium legatum cum expeditis cohortibus et parte equitum praemisit ad flumen, uti locum castris antecaperet: existumans, hostis crebro impetu et transvorsis praeliis iter suum remoraturos, et quoniam armis diffiderent, lassitudinem et sitim militum tentaturos. Dein ipse pro re atque loco, sicuti monte descenderat, paullatim procedere; Marium post principia habere; ipse cum sinistrae alae equitibus esse, qui in agmine principes facti erant. At Iugurtha, ubi extremum agmen Metelli primos suos praetergressum videt, praesidio quasi duum millium peditum montem occupat, qua Metellus descenderat: ne forte cedentibus advorsariis receptui ac post munimento foret; dein, repente signo dato, hostes invadit. Numidae alii postremos caedere; pars a sinistra ac dextera tentare; infensi adesse atque instare; omnibus locis Romanorum ordines conturbare; quorum etiam qui firmioribus animis obvii hostibus fuerant, ludificati incerto praelio, ipsi modo eminus sauciabantur, neque contra feriundi aut manum conserendi copia erat: ante jam docti ab Iugurtha equites, ubicumque

que Romanorum turba insequi coeperat, non confertim, neque in unum sese recipiebant, sed alius alio quam maxume divorsi. Ita numero priores, si ab persequendo hostis deterrere nequiverant, disjectos ab tergo aut lateribus circumveniebant; sin opportunior fugae collis quam campi fuerat: ea vero consueti Numidarum equi facile inter virgulta evadere, nostros asperitas et insolentia loci retinebat.

LI. Ceterum facies totius negotii varia, incerta, foeda atque miserabilis: dispersi a suis pars cedere, alii insequi; neque signa neque ordines observare; ubi quemque periculum ceperat, ibi resistere ac propulsare; arma, tela, equi, viri, hostes, cives permixti; nihil consilio neque imperio agi; fors omnia regere. Itaque multum diei processerat, quum etiam tum eventus in incerto erat. Denique, omnibus labore et aestu languidis, Metellus ubi videt Numidas minus instare: paullatim milites in unum conducit, ordines restituit, et cohortes legionarias IV. advorsum pedites hostium conlocat (eorum magna pars superioribus locis fessa consederat); simul orare, hortari milites, ne deficerent, neu paterentur hostis fugientes vincere: neque illis castra esse, neque munimentum ullum, quo cedentes tenderent; in armis omnia sita. Sed ne Iugurtha quidem interea quietus erat: circumire, hortari, renovare praelium, et ipse cum dilectis tentare omnia: subvenire suis; hostibus dubiis instare; quos firmos cognoverat, eminus pugnando retinere.

Pugna anceps.

LII. Eo modo inter se duo imperatores, summi viri, certabant, ipsi pares, ceterum

Iugurthae exercitus funditur.

opibus disparibus. Nam Metello virtus militum erat, locus advorsus; Iugurthae alia omnia praeter milites opportuna. Denique Romani, ubi intellegunt, neque sibi perfugium esse, neque ab hoste copiam pugnandi fieri, et jam diei vesper erat: advorso colle, sicuti praeceptum fuerat, evadunt. Amisso loco Numidae fusi fugatique; pauci interiere, plerosque velocitas et regio hostibus ignara tutata sunt. Interea Bomilcar, quem elephantis et parti copiarum pedestrium praefectum ab Iugurtha supra diximus, ubi eum Rutilius praetergressus est, paullatim suos in aequum locum deducit, ac, dum legatus ad flumen, quo praemissus erat, festinans pergit, quietus, uti res postulabat, aciem exornat, neque remittit, quid ubique hostis ageret, explorare. Postquam Rutilium consedisse jam et animo vacuum accepit, simulque ex Iugurthae praelio clamorem augeri: veritus, ne legatus cognita re laborantibus suis auxilio foret, aciem, quam diffidens virtuti militum arte statuerat, quo hostium itineri obficeret, latius porrigit, eoque modo ad Rutilii castra procedit.

Bomilcaris quoque copiae fugantur.

LIII. Romani ex inproviso pulveris vim magnam animadvortunt: nam prospectum ager arbustis consitus prohibebat. Et primo rati humum aridam vento agitari, post ubi aequabilem manere, et, sicuti acies movebatur, magis magisque adpropinquare vident, cognita re properantes arma capiunt, ac pro castris, sicuti imperabatur, consistunt. Deinde, ubi propius ventum est, utrimque magno clamore concurrunt. Numidae tantum modo remorati, dum in elephantis auxilium putant, postquam eos inpeditos ramis

arborum atque ita disjectos circumveniri vident, fugam faciunt; ac plerique abjectis armis collis aut noctis, quae jam aderat, auxilio integri abeunt. Elephanti quatuor capti; reliqui omnes, numero quadraginta, interfecti. At Romani, quamquam itinere atque opere castrorum et praelio fessi laetique erant: tamen, quod Metellus amplius opinione morabatur, instructi intentique obviam procedunt: nam dolus Numidarum nihil langui di neque remissi patiebatur. Ac primo, obscura nocte, postquam haud procul inter se erant, strepitu, velut hostes adventare, alteri apud alteros formidinem simul et tumultum facere; et paene inprudentia admissum facinus miserabile, ni utrimque praemissi equites rem exploravissent. Igitur pro metu repente gaudium exortum, milites alius alium laeti adpellant, acta edocent atque audiunt, sua quisque fortia facta ad coelum fert. Quippe res humanae ita sese habent: in victoria vel ignavis gloriari licet; advorsae res etiam bonos detractant.

LIV. Metellus, in iisdem castris quatriduo moratus, saucios cum cura reficit, meritos in praeliis more militiae donat, universos in concione laudat, atque agit gratias; hortatur, ad cetera, quae levia sint, parem animum gerant: pro victoria satis jam pugnatum, reliquos labores pro praeda fore; tamen interim transfugas et alios opportunos, Iugurtha ubi gentium, aut quid agitaret; cum paucisne esset, an exercitum haberet; ut sese victus gereret, exploratum misit. At ille sese in loca saltuosa et natura munita receperat, ibique cogebat exercitum numero hominum ampliorem, sed hebetem infirmumque,

Metellus exercitum suum recreat.

Iugurtha novum exercitum colligit.

agri ac pecoris magis quam belli cultorem. Id ea gratia eveniebat, quod praeter regios equites nemo omnium Numidarum ex fuga regem sequitur: quo cujusque animus fert, eo discedunt; neque id flagitium militiae ducitur: ita se mores habent. Igitur Metellus ubi videt regis etiam tum animum ferocem esse; bellum renovari, quod nisi ex illius libidine geri non posset; praeterea iniquum certamen sibi cum hostibus: minore detrimento illos vinci, quam suos vincere: statuit non praeliis neque acie, sed alio more bellum gerundum. Itaque in Numidiae loca opulentissima pergit, agros vastat, multa castella et oppida, temere munita aut sine praesidio, capit incenditque, puberes interficit, jubet alia omnia militum praedam esse. Ea formidine multi mortales Romanis dediti obsides; frumentum et alia, quae usui forent, adfatim praebita; ubicumque res postulabat, praesidium inpositum. Quae negotia multo magis quam praelium male pugnatum ab suis regem terrebant: quippe cujus spes omnia in fuga sita erat. Sequi cogebatur, et, qui sua loca defendere nequiverat, in alienis bellum gerere. Tamen ex inopia, quod optumum videbatur, consilium capit: exercitum plerumque in iisdem locis opperiri jubet; ipse cum dilectis equitibus Metellum sequitur, nocturnis et aviis itineribus ignoratus Romanos palantes repente adgreditur; eorum plerique inermes cadunt, multi capiuntur; nemo omnium intactus profugit, et Numidae, priusquam ex castris subveniretur, sicuti jussi erant, in proxumos collis discedunt.

Metellus Numidiam depraedatur.

Iugurtha Romanos vexat.

Gaudium Romae ob Metelli bene gesta.

LV. Interim Romae gaudium ingens ortum cognitis Metelli rebus: ut seque et exercitum more majorum gereret; in advorso loco victor tamen virtute fuisset; hostium agro potiretur; Iugurtham, magnificum ex Auli secordia, spem salutis in solitudine aut fuga coegisset habere. Itaque Senatus OB EA FELICITER ACTA DIIS INMORTALIBUS SUPPLICIA DECERNERE; civitas trepida antea et sollicita de belli eventu laeta agere; fama de Metello praeclara esse. Igitur eo intentior ad victoriam niti; omnibus modis festinare; cavere tamen, necubi hosti opportunus fieret: meminisse, post gloriam invidiam sequi. Ita quo clarior, eo magis animi anxius erat; neque post insidias Iugurthae effuso exercitu praedari: ubi frumento aut pabulo opus erat, cohortes cum omni equitatu praesidium agitabant; exercitus partim ipse, reliquos Marius ducebat. Sed igni magis quam praeda ager vastabatur. Duobus locis, haud longe inter se, castra faciebant; ubi vi opus erat, cuncti aderant; ceterum, quo fuga atque formido latius crescerent, divorsi agebant. Eo tempore Iugurtha per collis sequi; tempus aut locum pugnae quaerere; qua venturum hostem audierat, pabulum et aquarum fontes, quorum penuria erat, corrumpere; modo se Metello, interdum Mario ostendere; postremos in agmine tentare, ac statim in collis regredi; rursus aliis post aliis minitari; neque praelium facere, neque otium pati; tantummodo hostem ab incepto retinere.

Supplicatio decreta.

Iugurtha Metellum dolis persequitur.

Metellus Zamam oppugnat.

LVI. Romanus imperator, ubi se dolis fatigari videt, neque ab hoste copiam pugnandi fieri: urbem magnam et in ea parte,

qua sita erat, arcem regni, nomine Zamam, statuit oppugnare: ratus, id quod negotium poscebat, Iugurtham laborantibus suis auxilio venturum, ibique praelium fore. At ille, quae parabantur, a perfugis edoctus, magnis itineribus Metellum antevenit; oppidanos hortatur, moenia defendant, additis auxilio perfugis, quod genus ex copiis regis, quia fallere nequibat, firmissumum erat; praeterea pollicetur, in tempore semet cum exercitu adfore. Ita compositis rebus, in loca quam maxume occulta discedit, ac post paullo cognoscit, Marium ex itinere frumentatum cum paucis cohortibus Siccam missum, quod oppidum primum omnium post malam pugnam ab rege defecerat. Eo cum dilectis equitibus noctu pergit, et jam egredientibus Romanis in porta pugnam facit; simul magna voce Siccenses hortatur, uti cohortes ab tergo circumveniant: fortunam illis praeclari facinoris casum dare; si id fecerint, postea sese in regno, illos in libertate sine metu aetatem acturos. Ac ni Marius signa inferre atque evadere oppido properavisset; profecto cuncti aut magna pars Siccensium fidem mutavissent: tanta mobilitate sese Numidae agunt. Sed milites Iugurthini, paullisper ab rege sustentati, postquam majore vi hostes urgent, paucis amissis, profugi discedunt.

Sicca oppidum a Iugurtha defecit.

Metellus Zamam urget.

LVII. Marius ad Zamam pervenit. Id oppidum, in campo situm, magis opere quam natura munitum erat, nullius idoneae rei egens, armis virisque opulentum. Igitur Metellus, pro tempore atque loco paratis rebus, cuncta moenia exercitu circumvenit; legatis imperat, ubi quisque curaret; deinde,

signo dato, undique simul clamor ingens oritur; neque ea res Numidas terret; infensi intentique sine tumultu manent: praelium incipitur. Romani, pro ingenio quisque, pars eminus glande aut lapidibus pugnare; alii succedere, ac murum modo subfodere, modo scalis adgredi: cupere praelium in manibus facere. Contra ea oppidani in proxumos saxa volvere; sudes, pila, praeterea picem et sulphure et taeda mixtam ardentia mittere. Sed ne illos quidem, qui procul manserant, timor animi satis muniverat: nam plerosque jacula tormentis aut manu emissa volnerabant, parique periculo, sed fama impari, boni atque ignavi erant.

LVIII. Dum apud Zamam sic certatur: Iugurtha ex inproviso castra hostium cum magna manu invadit; remissis, qui in praesidio erant, et omnia magis quam praelium exspectantibus, portam inrumpit. At nostri, repentino metu perculsi, sibi quisque pro moribus consulunt: alii fugere, alii arma capere; magna pars volnerati, aut occisi. Ceterum ex omni multitudine non amplius quadraginta, memores nominis Romani, grege facto locum cepere paullo quam alii editiorem; neque inde maxuma vi depelli quiverunt, sed tela eminus missa remittere, pauci in pluribus minus frustrati; sin Numidae propius accessissent: ibi vero virtutem ostendere et eos maxuma vi caedere, fundere atque fugare. Interim Metellus quum acerrume rem gereret; clamorem hostilem ab tergo accepit; dein, converso equo, animadvortit, fugam ad se vorsum fieri; quae res indicabat, popularis esse. Igitur equitatum omnem ad castra propere mittit, ac

Iugurtha castra Romanorum ex improviso invadit.

statim C. Marium cum cohortibus sociorum; eumque lacrumans per amicitiam perque rempublicam obsecrat, ne quam contumeliam remanere in exercitu victore, neve hostis inultos abire sinat. Ille brevi mandata efficit; at Iugurtha, munimento castrorum inpeditus, quum alii super vallum praecipitarentur, alii in angustiis ipsi sibi properantes officerent, multis amissis, in loca munita sese recepit. Metellus infecto negotio, postquam nox aderat, in castra cum exercitu revortitur.

Altera die denuo Romanos adgreditur.

LIX. Igitur postero die, prius quam ad oppugnandum egrederetur, equitatum omnem in ea parte, qua regis adventus erat, pro castris agitare jubet; portas et proxuma loca tribunis dispertit: deinde ipse pergit ad oppidum, atque, ut superiore die, murum adgreditur. Interim Iugurtha ex occulto repente nostros invadit. Qui in proxumo locati fuerant, paullisper territi perturbantur; reliqui cito subveniunt; neque diutius Numidae resistere quivissent, ni pedites cum equitibus permixti magnam cladem in congressu facerent, quibus illi freti, non, ut equestri praelio solet, sequi, dein cedere, sed advorsis equis concurrere, inplicare ac perturbare aciem: ita expeditis peditibus suis, hostis paene victos dare.

Pugna ad Zamam.

LX. Eodem tempore apud Zamam magna vi certabatur. Ubi quisque legatus aut tribunus curabat, eo accerrume niti; neque alius in alio magis quam in sese spem habere. Pariter oppidani agere: oppugnare aut parare omnibus locis; avidius alteri alteros sauciare, quam semet tegere; clamor permixtus hortatione, laetitia, gemitu; item strepitus armorum ad coelum ferri; tela

utrimque volare. Sed illi, qui moenia defensabant, ubi hostes paullulum modo pugnam remiserant, intenti praelium equestre prospectabant; eos, uti quaeque Iugurthae res erant, laetos modo, modo pavidos animadvorteres; ac, sicuti audire a suis aut cerni possent, monere alii, alii hortari, aut manu significare, aut niti corporibus, huc et illuc, quasi vitabundi aut jacientes tela, agitare. Quod ubi Mario cognitum est (nam is in ea parte curabat): consulto lenius agere, ac diffidentiam rei simulare; pati Numidas sine tumultu regis praelium visere. Ita illis studio suorum adstrictis, repente magna vi murum adgreditur; et jam scalis egressi milites prope summa ceperant, quum oppidani concurrunt; lapides, ignem, alia praeterea tela ingerunt. Nostri primo resistere; deinde, ubi unae atque alterae scalae conminutae, qui supersteterant, adflicti sunt; ceteri, quo quisque modo potuere, pauci integri, magna pars confecti volneribus, abeunt. Denique utrimque praelium nox diremit.

LXI. Metellus postquam videt frustra inceptum, neque oppidum capi, neque Iugurtham nisi ex insidiis aut suo loco pugnam facere, et jam aestatem exactam esse: ab Zama discedit, et in iis urbibus, quae ad se defecerant, satisque munitae loco aut moenibus erant, praesidia inponit; ceterum exercitum in provinciam (quae proxuma est Numidiae) hiemandi gratia conlocat. Neque id tempus, ex aliorum more, quieti aut luxuriae concedit; sed, quoniam armis bellum parum procedebat, insidias regi per amicos tendere, et eorum perfidia pro armis uti parat. Igitur Bomilcarem, qui Romae cum

Metellus ab Zama discedit. 54.J.

Iugurtha fuerat, et inde, vadibus datis, clam Massivae de nece judicium fugerat, quod ei per maxumam amicitiam maxuma copia fallendi erat, multis pollicitationibus adgreditur; ac primo efficit, uti ad se conloquendi gratia occultus veniat; dein fide data, si Iugurtham vivum aut necatum tradidisset, fore, ut illi Senatus inpunitatem et sua omnia concederet; facile Numidae persuadet, quum ingenio infido, tum metuendi, ne, si pax cum Romanis fieret, ipse per conditiones ad supplicium traderetur.

Bomilcaris consilio Iugurtha ad deditionem impellitur.

LXII. Is, ubi primum opportunum fuit, Iugurtham anxium ac miserantem fortunas suas accedit; monet atque lacrumans obtestatur, uti aliquando sibi liberisque et genti Numidarum, optume merenti, provideat: omnibus praeliis sese victos, agrum vastatum, multos mortalis captos aut occisos, regni opes conminutas esse; satis saepe jam et virtutem militum et fortunam tentatam; caveat, ne, illo cunctante, Numidae sibi consulant His atque talibus aliis ad deditionem regis animum inpellit. Mittuntur ad imperatorem legati, qui Iugurtham imperata facturum dicerent, ac sine ulla pactione sese regnumque suum in illius fidem tradere. Metellus propere cunctos Senatorii ordinis ex hibernis arcessiri jubet; eorum atque aliorum, quos idoneos ducebat, consilium habet. Ita, more majorum, ex consilii decreto, per legatos Iugurthae imperat argenti pondo ducenta millia, elephantos omnis, equorum et armorum aliquantum. Quae postquam sine mora facta sunt: jubet omnis perfugas vinctos adduci. Eorum magna pars, ut jussum erat, adducti; pauci, quum primum deditio coepit,

Qui imperata a Metello exsequitur.

ad regem Bocchum in Mauretaniam abierant. Igitur Iugurtha, ubi armis virisque et pecunia spoliatus est, quum ipse ad imperandum Tisidium vocaretur, rursus coepit flectere animum suum, et ex mala conscientia digna timere. Denique multis diebus per dubitationem consumtis, quum modo taedio rerum adversarum omnia bello potiora duceret, interdum secum ipse reputaret, quam gravis casus in servitium ex regno foret: multis magnisque praesidiis nequidquam perditis de integro bellum sumit. Romae Senatus de provinciis consultus Numidiam Metello decreverat.

Sed postea arma resumit.

LXIII. Per idem tempus, Uticae forte C. Mario per hostias diis supplicante, magna atque mirabilia portendi haruspex dixerat: proinde, quae animo agitabat, fretus diis ageret; fortunam quam saepissume experiretur: cuncta prospera eventura. At illum jam antea consulatus ingens cupido exagitabat, ad quem capiundum praeter vetustatem familiae alia omnia abunde erant: industria, probitas, militiae magna scientia, animus belli ingens, domi modicus, lubidinis et divitiarum victor, tantum modo gloriae avidus. Sed is, natus et omnem pueritiam Arpini altus, ubi primum aetas militiae patiens fuit, stipendiis faciundis, non Graeca facundia neque urbanis munditiis, sese exercuit: ita inter artis bonas integrum ingenium brevi adolevit. Ergo ubi primum tribunatum militarem a populo petit: plerisque faciem ejus ignorantibus, facile notus per omnis tribus declaratur. Deinde ab eo magistratu alium post alium sibi peperit; semperque in potestatibus eo modo agitabat, uti ampliore, quam gerebat, dignus

C. Mario haruspex fausta ominatur.

Marii mores et ingenium.

haberetur. Tamen is, ad id locorum talis vir (nam postea ambitione praeceps datus est), consulatum adpetere non audebat: etiam tum alios magistratus plebes, consulatum nobilitas inter se per manus tradebat; novus nemo tam clarus neque tam egregiis factis erat, quin is indignus illo honore et quasi pollutus haberetur.

Consulatus petundi gratia missionem a Metello petit.

LXIV. Igitur ubi Marius haruspicis dicta eodem intendere videt, quo cupido animi hortabatur, ab Metello petundi gratia missionem rogat, cui quamquam virtus gloria atque alia optanda bonis superabant, tamen inerat contemtor animus et superbia, commune nobilitatis malum. Itaque primum, conmotus insolita re, mirari ejus consilium, et quasi per amicitiam monere, ne tam prava inciperet, neu super fortunam animum gereret: non omnia omnibus cupiunda esse; debere illi res suas satis placere; postremo caveret id petere a populo Romano, quod illi jure negaretur. Postquam haec atque talia dixit, neque animus Marii flectitur: respondit, ubi primum potuisset per negotia publica, facturum sese, quae peteret. Ac postea saepius eadem postulanti fertur dixisse, ne festinaret abire: satis mature illum cum filio suo consulatum petiturum. Is eo tempore contubernio patris ibidem militabat, annos natus circiter XX.; quae res Marium quum pro honore, quem adfectabat, tum contra Metellum vehementer accenderat. Ita cupidine atque ira, pessumis consultoribus, grassari; neque facto ullo neque dicto abstinere, quod modo ambitiosum foret; milites, quibus in hibernis praeerat, laxiore imperio quam antea habere; apud negotiatores, quorum magna mul-

Marii et Metelli inimicitia.

titudo Uticae erat, criminose simul et magnifice de bello loqui: dimidia pars exercitus sibi permitteretur, paucis diebus Iugurtham in catenis habiturum; ab imperatore consulto trahi, quod homo inanis et regiae superbiae imperio nimis gauderet. Quae omnia illis eo firmiora videbantur, quod diuturnitate belli res familiaris corruperant, et animo cupienti nihil satis festinatur.

Gauda Marius adversus Metellum incendit.

LXV. Erat praeterea in exercitu nostro Numida quidam, nomine Gauda, Mastanabilis filius, Masinissae nepos, quem Micipsa testamento secundum heredem scripserat, morbis confectus, et ob eam caussam mente paullum inminuta. Cui Metellus petenti, more regum uti sellam juxta poneret, item postea custodiae caussa turmam equitum Romanorum, utrumque negaverat: honorem, quod eorum modo foret, quos populus Romanus reges adpellavisset; praesidium, quod contumeliosum in eos foret, si equites Romani satellites Numidae traderentur. Hunc Marius anxium adgreditur atque hortatur, uti contumeliarum imperatoris cum suo auxilio poenas petat; hominem ob morbos animo parum valido secunda oratione extollit: illum regem, ingentem virum, Masinissae nepotem esse; si Iugurtha captus aut occisus foret, imperium Numidiae sine mora habiturum; id adeo mature posse evenire, si ipse consul ad id bellum missus foret. Itaque et illum et equites Romanos, milites et negotiatores, alios ipse, plerosque spes pacis inpellit, uti Romam ad suos necessarios aspere in Metellum de bello scribant, Marium imperatorem poscant. Sic illi a multis mortalibus honestissuma suffragatione consulatus petebatur; simul

ea tempestate plebes, nobilitate fusa per legem Mamiliam, novos extollebat. Ita Mario cuncta procedere.

Ad Iugurtham Vagenses ab Metello deficiunt,

LXVI. Interim Iugurtha postquam, omissa deditione, bellum incipit; cum magna cura parare omnia, festinare, cogere exercitum; civitates, quae ab se defecerant, formidine aut ostentando praemia adfectare; conmunire suos locos; arma, tela, alia, quae spe pacis amiserat, reficere aut conmercari; servitia Romanorum adlicere, et eos ipsos, qui in praesidiis erant, pecunia tentare; prorsus nihil intactum neque quietum pati: cuncta agitare. Igitur Vagenses, quo Metellus initio, Iugurtha pacificante, praesidium inposuerat, fatigati regis suppliciis, neque antea voluntate alienati, principes civitatis inter se conjurant (nam volgus, uti plerumque solet, et maxume Numidarum, ingenio mobili, seditiosum atque discordiosum erat, cupidum novarum rerum, quieti et otio advorsum): dein, conpositis inter se rebus, in diem tertium constituunt, quod is festus celebratusque per omnem Africam ludum et lasciviam magis quam formidinem ostentabat. Sed ubi tempus fuit: centuriones tribunosque militares, et ipsum praefectum oppidi T. Turpilium Silanum, alius alium domos suas invitant; eos omnis praeter Turpilium inter epulas obtruncant; postea milites palantes, inermos, quippe in tali die ac sine imperio, adgrediuntur. Idem plebes facit, pars edocti ab nobilitate, alii studio talium rerum incitati, quîs, acta consiliumque ignorantibus, tumultus ipse et res novae satis placebant.

Romanorumque praesidium obtruncant.

Unus Turpilius caedi evadit.

LXVII. Romani milites, inproviso metu, incerti ignarique, quid potissumum facerent,

trepidare ad arcem oppidi, ubi signa et scuta erant; praesidium hostium, portae ante clausae, fugam prohibebant; ad hoc mulieres puerique pro tectis aedificiorum saxa et alia, quae locus praebebat, certatim mittere. Ita neque caveri anceps malum, neque a fortissumis infirmissumo generi resisti posse: juxta boni malique, strenui et inbelles, inulti obtruncati. In ea tanta asperitate, saevissumis Numidis et oppido undique clauso, Turpilius unus ex omnibus Italicis profugit intactus. Id misericordiane hospitis, an pactione, an casu ita evenerit, parum comperimus; nisi, quia illi in tanto malo turpis vita fama integra potior fuit, inprobus intestabilisque videtur.

Metellus Vagam festinat, ulturus injurias.

LXVIII. Metellus postquam de rebus Vagae actis comperit: paullisper moestus e conspectu abit; deinde, ubi ira et aegritudo permixta sunt, cum maxuma cura ultum ire injurias festinat. Legionem, cum qua hiemabat, et, quam plurimos potest, Numidas equites pariter cum occasu solis expeditos educit, et postera die circiter horam tertiam pervenit in quamdam planitiem, locis paullo superioribus circumventam. Ibi milites, fessos itineris magnitudine et jam abnuentes omnia, docet, oppidum Vagam non amplius mille passuum abesse: decere illos reliquum laborem aequo animo pati, dum pro civibus suis, viris fortissumis atque miserrumis, poenas caperent; praeterea praedam benigne ostentat. Sic animis eorum arrectis, equites in primo late, pedites quam artissume ire, signa occultare jubet.

Vagenses perfidiae poenas luunt.

LXIX. Vagenses ubi animum advortere, ad se vorsum exercitum pergere: primo, uti erat res, Metellum esse rati, portas clausere;

deinde, ubi neque agros vastari, et eos, qui primi aderant, Numidas equites vident, rursum Iugurtham arbitrati, cum magno gaudio obvii procedunt. Equites peditesque, repente signo dato, alii volgum effusum oppido caedere; alii ad portas festinare; pars turris capere; ira atque praedae spes amplius quam lassitudo posse. Ita Vagenses biduum modo ex perfidia laetati; civitas magna et opulens poenae cuncta aut praedae fuit.

Turpilius capite plexus.

Turpilius, quem praefectum oppidi unum ex omnibus profugisse supra ostendimus, jussus a Metello caussam dicere, postquam sese parum expurgat, condemnatus verberatusque capite poenas solvit; nam is civis ex Latio erat.

Bomilcar Iugurthae insidias struit.

LXX. Per idem tempus Bomilcar, cujus impulsu Iugurtha deditionem, quam metu deseruit, inceperat, suspectus regi, et ipse eum suspiciens, novas res cupere; ad perniciem ejus dolum quaerere; diu noctuque fatigare animum; denique, omnia tentando, socium sibi adjungit Nabdalsam, hominem nobilem, magnis opibus clarum, acceptumque popularibus suis, qui plerumque seorsum ab rege exercitum ductare, et omnes res exsequi solitus erat, quae Iugurthae fesso aut majoribus adstricto superaverant; ex quo illi gloria opesque inventae. Igitur utriusque consilio dies insidiis statuitur; cetera, uti res posceret, ex tempore parari placuit.

Nabdalsa Bomilcaris socius.

Nabdalsa ad exercitum profectus, quem inter hiberna Romanorum jussus habebat, ne ager inultis hostibus vastaretur. Is postquam, magnitudine facinoris perculsus, ad tempus non venit, metusque rem inpediebat: Bomilcar, simul cupidus incepta patrandi, et timore socii anxius, ne, omisso vetere consilio, novum

novum quaereret, litteras ad eum per homines fidelis mittit, in quîs mollitiem secordiamque viri accusare; testari deos, per quos iuravisset; monere, praemia Metelli in pestem ne converteret; Iugurthae exitium adesse; ceterum, suane an virtute Metelli periret, id modo agitari: proinde reputaret cum animo suo, praemia an cruciatum mallet.

Proditis iam insidiis, Nabdalsa suspicionem amovere conatur.

LXXI. Sed quum hae litterae adlatae: forte Nabdalsa, exercito corpore fessus, in lecto quiescebat, ubi, cognitis Bomilcaris verbis, primo cura, deinde, uti aegrum animum solet, somnus cepit. Erat ei Numida quidam, negotiorum curator, fidus acceptusque et omnium consiliorum nisi novissumi particeps. Qui postquam adlatas litteras audivit: ex consuetudine ratus opera aut ingenio suo opus esse, in tabernaculum introivit; dormiente illo epistolam, super caput in pulvino temere positam, sumit ac perlegit; dein propere, cognitis insidiis, ad regem pergit. Nabdalsa, post paullo experrectus, ubi neque epistolam reperit, et rem omnem, uti acta erat, cognovit: primo indicem persequi conatus, postquam id frustra fuit, Iugurtham placandi gratia accedit, dicitque, quae ipse paravisset, perfidia clientis sui praeventa; lacrumans obtestatur per amicitiam, perque sua antea fideliter acta, ne super tali scelere suspectum sese haberet.

Iugurtha Bomilcarem cum sociis interficit.

LXXII. Ad ea rex, aliter atque animo gerebat, placide respondit. Bomilcare aliisque multis, quos socios insidiarum cognoverat, interfectis iram oppresserat: ne qua ex eo negotio seditio oriretur. Neque post id locorum Iugurthae dies aut nox ulla quieta fuit; neque loco neque mortali cuiquam aut

tempori satis credere: civis, hostis juxta metuere; circumspectare omnia, et omni strepitu pavescere: alio atque alio loco, saepe contra decus regium, noctu requiescere; interdum somno excitus arreptis armis tumultum facere: ita formidine, quasi vecordia, exagitari.

Metellus Marium dimittit.

LXXIII. Igitur Metellus, ubi de casu Bomilcaris et indicio patefacto ex perfugis cognovit, rursus, tamquam ad integrum bellum, cuncta parat festinatque. Marium, fatigantem de profectione, simul et invitum et offensum sibi, parum idoneum ratus, domum dimittit. Et Romae plebes, litteris, quae de Metello ac Mario missae erant, cognitis, volenti animo de ambobus acceperant. Imperatori nobilitas, quae antea decori fuerat, invidiae esse; at illi alteri generis humilitas favorem addiderat; ceterum in utroque magis studia partium quam bona aut mala sua moderata. Praeterea seditiosi magistratus volgum exagitare, Metellum omnibus concionibus capitis arcessere, Marii virtutem in majus celebrare. Denique plebes sic accensa, uti opifices agrestesque omnes, quorum res fidesque in manibus sitae erant, relictis operibus frequentarent Marium, et sua necessaria post illius honorem ducerent.

Mario, novo homini, consulatus datur. U. c. 646. a. C. 107.

Ita, perculsa nobilitate, post multas tempestates novo homini consulatus mandatur; et postea populus, a Tribuno plebis Manilio Mancino rogatus, QUEM VELLET CUM IUGURTHA BELLUM GERERE, frequens Marium jussit. Sed Senatus paullo ante Metello Numidiam decreverat; ea res frustra fuit.

Iugurthae inquietus animus.

LXXIV. Eodem tempore Iugurtha, amissis amicis, quorum plerosque ipse necaverat,

ceteri formidine pars, ad Romanos, alii ad regem Bocchum profugerant, quum neque bellum geri sine administris posset, et novorum fidem in tanta perfidia veterum experiri periculosum duceret, varius incertusque agitabatur; neque illi res neque consilium aut quisquam hominum satis placebat; itinera praefectosque in dies mutare; modo advorsum hostis, interdum in solitudines pergere; saepe in fuga, ac post paullo spem in armis habere; dubitare, virtuti popularium an fidei minus crederet: ita, quocumque intenderat, res advorsae erant. Sed inter eas moras repente sese Metellus cum exercitu ostendit; Numidae ab Iugurtha pro tempore parati instructique; dein praelium incipitur. Qua in parte rex pugnae adfuit, ibi aliquamdiu certatum; ceteri omnes ejus milites primo concursu pulsi fugatique. Romani signorum et armorum aliquanto numero, hostium paucorum potiti: nam ferme Numidas in omnibus praeliis pedes magis quam arma tuta sunt.

Iugurtha a Romanis vincitur.

LXXV. Ea fuga Iugurtha, impensius modo rebus suis diffidens, cum perfugis et parte equitatûs in solitudines, dein Thalam pervenit, in oppidum magnum et opulentum, ubi plerique thesauri, filiorumque ejus multus pueritiae cultus erat. Quae postquam Metello comperta sunt: quamquam inter Thalam flumenque proximum millium quinquaginta loca arida atque vasta esse cognoverat, tamen spe patrandi belli, si ejus oppidi potitus foret, omnis asperitates supervadere, ac naturam etiam vincere adgreditur. Igitur omnia jumenta sarcinis levari jubet, nisi frumento dierum decem; ceterum utres

Iugurthae fuga.

modo et alia aquae idonea portari. Praeterea conquirit ex agris, quam plurimum potest, domiti pecoris; eoque inponit vasa cujusque modi, pleraque lignea, collecta ex tuguriis Numidarum. Ad hoc finitumis imperat, qui se post regis fugam Metello dederant, quam plurimum quisque aquae portaret; diem locumque, ubi praesto fuerint, praedicit; ipse ex flumine, quam proxumam oppido aquam supra diximus, jumenta onerat; eo modo instructus ad Thalam proficiscitur. Deinde ubi ad id loci ventum, quo Numidis praeceperat, et castra posita munitaque sunt: tanta repente coelo missa vis aquae dicitur, ut ea modo exercitui satis superque foret. Praeterea conmeatus spe amplior: quia Numidae, sicuti plerique in nova deditione, officia intenderant. Ceterum milites religione pluvia magis usi; eaque res multum animis eorum addidit: nam rati sese diis inmortalibus curae esse. Deinde postero die, contra opinionem Iugurthae, ad Thalam perveniunt. Oppidani, qui se locorum asperitate munitos crediderant, magna atque insolita re perculsi, nihilo segnius bellum parare; idem nostri facere.

Metellus Thalam proficiscitur.

LXXVI. Sed rex, nihil jam infectum Metello credens, quippe qui omnia, arma, tela, locos, tempora, denique naturam ipsam, ceteris imperitantem, industria vicerat, cum liberis et magna parte pecuniae ex oppido noctu profugit; neque postea in ullo loco amplius una die aut una nocte moratus simulabat sese negotii gratia properare; ceterum proditionem timebat, quam vitare posse celeritate putabat: nam talia consilia per otium et ex opportunitate capi. At Metellus,

Iugurtha ex Thala profugit.

Metellus Thalam obsidet.

ubi oppidanos praelio intentos, simul oppidum et operibus et loco munitum videt, vallo fossaque moenia circumvenit. Deinde jubet locis ex copia maxume idoneis vineas agere, superque eas aggerem jacere, et super aggerem inpositis turribus opus et administros tutari. Contra haec oppidani festinare, parare; prorsus ab utrisque nihil reliquum fieri. Denique Romani, multo ante labore praeliisque fatigati, post dies quadraginta, quam eo ventum erat, oppido modo potiti; praeda omnis ab perfugis corrupta. Ii postquam murum arietibus feriri, resque suas adflictas vident: aurum atque argentum et alia, quae prima ducuntur, domum regiam conportant; ibi vino et epulis onerati illaque et domum et semet igni corrumpunt, et quas victi ab hostibus poenas metuerant, eas ipsi volentes pependere.

Et capit.

LXXVII. Sed pariter cum capta Thala legati ex oppido Lepti ad Metellum venerant, orantes, uti praesidium praefectumque eo mitteret: Hamilcarem quemdam, hominem nobilem, factiosum, novis rebus studere; advorsum quem neque imperia magistratuum neque leges valerent. Ni id festinaret: in summo periculo suam salutem et illorum socios fore. Nam Leptitani jam inde a principio belli Iugurthini ad Bestiam consulem et postea Romam miserant, amicitiam societatemque rogatum; deinde, ubi ea impetrata, semper boni fidelesque mansere, et cuncta a Bestia, Albino, Metelloque imperata nave fecerant. Itaque ab imperatore facile, quae petebant, adepti: emissae eo cohortes Ligurum quatuor, et C. Annius praefectus.

Leptitani Romanorum semper amici.

Leptis oppidi descriptio.

LXXVIII. Id oppidum ab Sidoniis conditum est, quos accepimus, profugos ob discordias civilis, navibus in eos locos venisse; ceterum situm inter duas Syrtis, quibus nomen ex re inditum. Nam duo sunt sinus prope in extrema Africa, inpares magnitudine, pari natura; quorum proxuma terrae praealta sunt, uti fors tulit, alta, alia in tempestate vadosa: nam ubi mare magnum esse et saevire ventis coepit, limum arenamque et saxa ingentia fluctus trahunt: ita facies locorum cum ventis simul mutatur. Ejus civitatis lingua modo conversa connubio Numidarum; legum, cultûsque pleraque Sidonica, quae eo facilius retinebant, quod procul ab imperio regis aetatem agebant. Inter illos et frequentem Numidiam multi vastique loci erant.

Excursio de contentione Carthaginiensium et Cyrenensium.

LXXIX. Sed quoniam in has regiones per Leptitanorum negotia venimus: non indignum videtur, egregium atque mirabile facinus duorum Carthaginiensium memorare; eam rem locus nos admonuit. Qua tempestate Carthaginienses pleraeque Africae imperitabant, Cyrenenses quoque magni atque opulenti fuere. Ager in medio arenosus, una specie; neque flumen neque mons erat, qui finis eorum discerneret; quae res eos in magno diuturno bello inter se habuit. Postquam utrimque legiones, item classes, fusae fugataeque, et alteri alteros aliquantum adtriverant: veriti, ne mox victos victoresque defessos alius adgrederetur, per inducias sponsionem faciunt, uti certo die legati domo proficiscerentur; quo in loco inter se obvii fuissent, is communis utriusque populi finis haberetur. Igitur Carthagine

duo fratres missi, quibus nomen Philaenis erat, maturavere iter pergere; Cyrenenses tardius iere Id secordiane an casu acciderit, parum cognovi. Ceterum solet in illis locis tempestas haud secus atque in mari retinere: nam ubi per loca aequalia et nuda gignentium ventus coortus arenam humo excitavit, ea, magna vi agitata, ora oculosque inplere solet; ita prospectu inpedito morari iter. Postquam Cyrenenses aliquanto posteriores se esse vident, et ob rem corruptam domi poenas metuunt: criminari, Carthaginienses ante tempus domo digressos; conturbare rem; denique omnia malle quam victi abire. Sed quum Poeni aliam conditionem, tantum modo aequam, peterent: Graeci optionem Carthageniensium faciunt, vel illi, quos finis populo suo peterent, ibi vivi obruerentur; vel eadem conditione sese, quem in locum vellent, processuros. Philaeni, conditione probata, seque vitamque rei publicae condonavere; ita vivi obruti. Carthagenienses in eo loco Philaenis fratribus aras consecravere, aliique illis domi honores instituti. Nunc ad rem redeo.

LXXX. Iugurtha postquam, amissa Thala, nihil satis firmum contra Metellum putat: per magnas solitudines cum paucis profectus, pervenit ad Gaetulos, genus hominum ferum incultumque, et eo tempore ignarum nominis Romani. Eorum multitudinem in unum cogit, ac paullatim consuefacit ordines habere, signa sequi, imperium observare, item alia militaria facere. Praeterea regis Bocchi proxumos magnis muneribus et maioribus promissis ad studium sui perducit; quis adiutoribus regem adgressus in- *Iugurtha Gaetulorum exercitum colligit.*

pellit, uti advorsum Romanos bellum suscipiat. Id ea gratia facilius proniusque fuit, quod Bocchus initio huiusce belli legatos Romam miserat, foedus et amicitiam petitum; quam rem opportunissimam incepto bello pauci inpediverant, caeci avaritia, quis omnia honesta atque inhonesta vendere mos erat. Etiam antea Iugurthae filia Bocchi nupserat. Verum ea necessitudo apud Numidas Maurosque levis ducitur: quod singuli, pro opibus quisque, quam plurimas uxores, denas alii, alii plures habent; sed reges eo amplius. Ita animus multitudine distrahitur; nulla pro socia obtinet; pariter omnes viles sunt.

Bocchum ad bellum contra Romanos compellit.

LXXXI. Igitur in locum ambobus placitum exercitus conveniunt; ibi, fide data et accepta, Iugurtha Bocchi animum oratione accendit: Romanos iniustos, profunda avaritia, communes omnium hostis esse; eamdem illos caussam belli cum Boccho habere, quam secum et cum aliis gentibus, lubidinem imperitandi; quis omnia regna adversa sint: tum sese, paullo ante Carthaginienses, item regem Persen, post uti quisque opulentissumus videatur, ita Romanis hostem fore. His atque aliis talibus dictis ad Cirtam oppidum iter constituunt, quod ibi Metellus praedam captivosque et inpedimenta locaverat. Ita Iugurtha ratus: aut capta urbe operae pretium fore; aut si Romanus auxilio suis venisset, praelio sese certaturos. Nam callidus id modo festinabat, Bocchi pacem inminuere: ne moras agitando aliud quam bellum mallet.

LXXXII. Imperator postquam de regum societate cognovit: non temere, neque, uti

saepe iam victo Iugurtha consueverat, omnibus locis pugnandi copiam facit; ceterum haud procul ab Cirta castris munitis reges opperitur: melius esse ratus, cognitis Mauris, quoniam is novus hostis accesserat, ex commodo pugnam facere. Interim Roma per litteras certior fit, provinciam Numidiam Mario datam: nam consulem factum iam ante acceperat. Quibus rebus supra bonum atque honestum perculsus neque lacrumas tenere, neque moderari linguam: vir egregius in aliis artibus nimis molliter aegritudinem pati. Quam rem alii in superbiam vortebant; alii bonum ingenium contumelia accensum esse; multi, quod jam parta victoria ex manibus eriperetur; nobis satis cognitum, illum magis honore Marii quam iniuria sua excruciatum, neque tam anxie laturum fuisse, si ademta provincia alii quam Mario traderetur,

Metellus aegre fert, Mario Numidiam datam esse provinciam.

LXXXIII. Igitur eo dolore inpeditus, et quia stultitiae videbatur alienam rem periculo suo curare, legatos ad Bocchum mittit, postulatum, ne sine caussa hostis populo Romano fieret: habere eum magnam copiam societatis amicitiaeque coniungendae, quae potior bello esset; quamquam opibus confideret, tamen non debere incerta pro certis mutare; omne bellum sumi facile, ceterum aegerrume desinere: non in eiusdem potestate initium eius et finem esse: incipere cuivis, etiam ignavo, licere; deponi, quum victores velint. Proinde sibi regnoque consuleret, neu florentes res suas cum Iugurthae perditis misceret. Ad ea rex satis placide verba facit: sese pacem cupere, sed Iugurthae fortunarum misereri; si eadem illi

Metelli legati Boccho bellum dissuadent.

copia fieret, omnia conventura. Rursus imperator contra postulata Bocchi nuncios mittit; ille probare, partim abnuere. Eo modo saepe ab utroque missis remissisque nunciis tempus procedere, et, ex Metelli voluntate, bellum intactum trahi.

Marius exercitum colligit.

LXXXIV. At Marius, ut supra diximus, cupientissuma plebe Consul factus, postquam ei provinciam Numidiam populus iussit, antea iam infestus nobilitati, tum vero multus atque ferox instare; singulos modo, modo universos laedere; dictitare, sese consulatum ex victis illis spolia cepisse; alia praeterea magnifica pro se, et illis dolentia. Interim, quae bello opus erant, prima habere: postulare legionibus supplementum; auxilia a populis et regibus sociisque arcessere; praeterea ex Latio fortissumum quemque, plerosque sibi militia, paucos fama cognitos accire, et ambiendo cogere homines emeritis stipendiis secum proficisci. Neque illi Senatus, quamquam adversus erat, de ullo negotio abnuere audebat; ceterum supplementum etiam laetus decreverat: quia neque plebi militia volenti putabatur, et Marius aut belli usum aut studia volgi amissurus. Sed ea res frustra sperata: tanta lubido cum Mario eundi plerosque invaserat. Sese quisque praeda locupletem victorem domum rediturum, alia huiuscemodi animis trahebant; et eos non paullum oratione sua Marius arrexerat. Nam postquam, omnibus, quae postulaverat, decretis, milites scribere volt: hortandi caussa simul, et nobilitatem, uti consueverat, exagitandi, concionem populi advocavit; deinde hoc modo disseruit.

Marii oratio adversus nobilitatem.

LXXXV. „Scio ego, Quirites, plerosque non iisdem artibus imperium a vobis petere, et, postquam adepti sunt, gerere: primo industrios, supplices, modicos esse; dehinc per ignaviam et superbiam aetatem agere. Sed mihi contra videtur: nam quo universa res publica pluris est quam consulatus aut praetura, eo maiore cura illam administrari quam haec peti debere. Neque me fallit, quantum cum maxumo beneficio vestro negotii sustineam. Bellum parare simul, et aerario parcere; cogere ad militiam eos, quos nolis offendere; domi forisque omnia curare; et ea agere inter invidos, occursantes, factiosos, opinione, Quirites, asperius est. Ad hoc, alii si deliquere, vetus nobilitas, maiorum facta fortia, cognatorum et adfinium opes, multae clientelae, omnia haec praesidio adsunt; mihi spes omnes in memet sitae, quas necesse est et virtute et innocentia tutari: nam alia infirma sunt. Et illud intelligo, Quirites, omnium ora in me conversa esse; aequos bonosque favere (quippe benefacta mea rei publicae procedunt), nobilitatem locum invadendi quaerere. Quo mihi acrius adnitendum est, ut neque vos capiamini, et illi frustra sint. Ita ad hoc aetatis a pueritia fui, ut omnis labores, pericula consueta habeam. Quae ante vestra beneficia gratuito faciebam, ea uti accepta mercede deseram, non est consilium, Quirites. Illis difficile est in potestatibus temperare, qui per ambitionem sese probos simulavere; mihi, qui omnem aetatem in optimis artibus egi, benefacere iam ex consuetudine in naturam vertit. Bellum me gerere cum Iugurtha iussistis; quam rem no-

Marii oratio adversus nobilitatem.

bilitas aegerrume tulit. Quaeso, reputate cum animis vestris, num id mutare melius sit, si quem ex illo globo nobilitatis ad hoc aut aliud tale negotium mittatis, hominem veteris prosapiae ac multarum imaginum et nullius stipendii: scilicet ut in tanta re, ignarus omnium, trepidet, festinet, sumat aliquem ex populo monitorem officii. Ita plerumque evenit, ut quem vos imperare iussistis, is imperatorem alium quaerat. Atque ego scio, Quirites, qui, postquam Consules facti sunt, acta maiorum et Graecorum militaria praecepta legere coeperint; homines praeposteri: nam gerere, quam fieri, tempore posterius, re atque usu prius est. Comparate nunc, Quirites, cum illorum superbia me hominem novum. Quae illi audire et legere solent, eorum partim vidi, alia egomet gessi; quae illi litteris, ea ego militando didici. Nunc vos existumate, facta an dicta pluris sint. Contemnunt novitatem meam; ego illorum ignaviam. Mihi fortuna, illis probra obiectantur. Quamquam ego naturam unam et communem omnium existumo, sed fortissumum quemque generosissumum. Ac, si iam ex patribus Albini aut Bestiae quaeri posset, mene an illos ex se gigni maluerint, quid responsuros creditis, nisi, sese liberos quam optumos voluisse? Quod si iure me despiciunt, faciant idem maioribus suis, quibus, uti mihi, ex virtute nobilitas coepit. Invident honori meo: ergo invideant et labori, innocentiae, periculis etiam meis, quoniam per haec illum cepi. Verum homines corrupti superbia ita aetatem agunt, quasi vestros honores contemnant; ita hos petunt, quasi honeste vixerint. Nae

illi falsi sunt, qui divorsissumas res pariter exspectant, ignaviae voluptatem et praemia virtutis. Atque etiam quum apud vos aut in senatu verba faciunt, pleraque oratione maiores suos extollunt; eorum fortia facta memorando clariores sese putant. Quod contra est: nam quanto vita illorum praeclarior, tanto horum socordia flagitiosior. Et profecto ita se res habet: maiorum gloria posteris quasi lumen est, neque bona eorum neque mala in occulto patitur. Huiusce rei ego inopiam patior, Quirites; verum, id quod multo praeclarius est, meamet facta mihi dicere licet. Nunc videte, quam iniqui sint. Quod ex aliena virtute sibi adrogant, id mihi ex mea non concedunt: scilicet quia imagines non habeo, et quia mihi nova nobilitas est, quam certe peperisse quam acceptam corrupisse melius est. Equidem ego non ignoro, si iam mihi respondere velint, abunde illis facundam et compositam orationem fore. Sed in maxumo vestro beneficio quum omnibus locis me vosque maledictis lacerent, non placuit reticere: ne quis modestiam in conscientiam duceret. Nam me quidem, ex animi mei sententia, nulla oratio laedere potest: quippe vera necesse est bene praedicet, falsam vita moresque mei superant; sed quoniam vestra consilia accusantur, qui mihi summum honorem et maxumum negotium inposuistis: etiam atque etiam reputate, num id poenitundum sit. Non possum fidei caussa imagines, neque triumphos, aut consulatus maiorum meorum ostentare: at, si res postulet, hastas, vexillum, phaleras, alia militaria dona; praeterea cicatrices adverso corpore. Hae sunt meae

Marii oratio adversus nobilitatem.

Marii oratio adversus nobilitatem. imagines, haec nobilitas, non haereditate relicta, ut illa illis, sed quae ego meis plurimis laboribus et periculis quaesivi. Non sunt conposita verba mea; parvi id facio: ipsa se virtus satis ostendit; illis artificio opus est, uti turpia facta oratione tegant. Neque litteras Graecas didici: parum placebat eas discere, quippe quae ad virtutem doctoribus nihil profuerunt. At illa multo optuma rei publicae doctus sum: hostem ferire; praesidia agitare; nihil metuere nisi turpem famam; hiemem et aestatem iuxta pati; humi requiescere; eodem tempore inopiam et laborem tolerare. His ego praeceptis milites hortabor; neque illos arte colam, me opulenter; neque gloriam meam laborem illorum faciam. Hoc est utile, hoc civile imperium. Namque, quum tute per mollitiem agas, exercitum supplicio cogere, id est dominum, non imperatorem, esse. Haec atque talia maiores vestri faciundo seque remque publicam celebravere. Quis nobilitas freta, ipsa dissimilis moribus, nos illorum aemulos contemnit, et omnis honores non ex merito, sed quasi debitos, a vobis repetit. Ceterum homines superbissumi procul errant. Maiores eorum omnia, quae licebat, illis reliquere, divitias, imagines, memoriam sui praeclaram; virtutem non reliquere, neque poterant: ea sola neque datur dono, neque accipitur. Sordidum me et incultis moribus aiunt, quia parum scite convivium exorno, neque histrionem ullum, neque pluris pretii coquum quam villicum habeo; quae mihi lubet confiteri, Quirites: nam ex parente meo et ex aliis sanctis viris ita accepi, munditias mulieribus, viris laborem convenire,

Marii oratio adversus nobilitatem.

omnibusque bonis oportere plus gloriae quam divitiarum esse; arma, non supellectilem, decori esse. Quin ergo, quod iuvat, quod carum aestumant, id semper faciant: ament, potent; ubi adolescentiam habuere, ibi senectutem agant, in conviviis, dediti ventri et turpissumae parti corporis; sudorem, pulverem et alia talia relinquant nobis, quibus illa epulis iucundiora sunt. Verum non est ita: nam ubi se omnibus flagitiis dedecoravere turpissumi viri, bonorum praemia ereptum eunt. Ita iniustissume luxuria et ignavia, pessumae artes, illis, qui coluere eas, nihil obficiunt, rei publicae innoxiae cladi sunt. Nunc, quoniam illis, quantum mores mei, non illorum flagitia, poscebant, respondi, pauca de re publica loquar. Primum omnium de Numidia bonum habetote animum, Quirites: nam quae ad hoc tempus Iugurtham tutata sunt, omnia removistis, avaritiam, imperitiam, superbiam. Deinde exercitus ibi est locorum sciens, sed mehercule magis strenuus quam felix: nam magna pars eius avaritia aut temeritate ducum adtrita est. Quamobrem vos, quibus militaris est aetas, adnitimini mecum et capessite rem publicam; neque quemquam ex calamitate aliorum aut imperatorum superbia metus ceperit. Egomet in agmine, in praelio consultor idem et socius periculi vobiscum adero, meque vosque in omnibus rebus iuxta geram. Et profecto, diis iuvantibus, omnia matura sunt, victoria, praeda, laus; quae si dubia aut procul essent, tamen omnis bonos rei publicae subvenire decebat. Etenim ignavia nemo inmortalis factus; neque quisquam parens liberis, uti aeterni forent, op-

lavit; magis, uti boni honestique vitam exigerent. Plura dicerem, Quirites, si timidis virtutem verba adderent. nam strenuis abunde dictum puto."

Paratis ad bellum, Marius in Africam proficiscitur.

LXXXVI. Huiuscemodi oratione habita Marius postquam plebis animos arrectos videt, propere commeatu, stipendio, armis aliis utilibus navis onerat; cum his A. Manlium legatum proficisci iubet. Ipse interea milites scribere non more maiorum, neque ex classibus, sed uti cuiusque lubido erat, capite censos plerosque. Id factum alii inopia bonorum, alii per ambitionem consulis memorabant, quod ab eo genere celebratus auctusque erat; et homini potentiam quaerenti egentissumus quisque opportunissumus, cui neque sua cara, quippe quae nulla sunt, et omnia cum pretio honesta videntur. Igitur Marius, cum aliquanto maiore numero, quam decretum erat, in Africam profectus, paucis diebus Uticam advehitur. Exercitus ei traditur a P. Rutilio legato: nam Metellus conspectum Marii fugerat, ne videret ea, quae audita animus tolerare nequiverat.

Expeditionem adgreditur Marius.

LXXXVII. Sed Consul, expletis legionibus cohortibusque auxiliariis, in agrum fertilem et praeda onustum proficiscitur; omnia ibi capta militibus donat; dein castella et oppida natura et viris parum munita adgreditur; praelia multa, ceterum levia, alia aliis locis, facere. Interim novi milites sine metu pugnae adesse; videre fugientes capi aut occidi; fortissumum quemque tutissumum; armis libertatem, patriam parentesque et alia omnia tegi, gloriam atque divitias quaeri. Sic brevi spatio novi veteresque coaluere, et virtus omnium aequalis facta. At reges, ubi

de

de adventu Marii cognoverunt, divorsi in locos difficilis abeunt. Ita Iugurthae placuerat, speranti, mox effusos hostis invadi posse; Romanos, sicuti plerosque, remoto metu laxius licentiusque futuros.

LXXXVIII. Metellus, interea Romam profectus, contra spem suam laetissumis animis excipitur, plebi patribusque, postquam invidia decesserat, iuxta carus. Sed Marius inpigre prudenterque suorum et hostium res pariter adtendere; cognoscere, quid boni utrisque, aut contra, esset; explorare itinera regum; consilia et insidias eorum antevenire; nihil apud se remissum, neque apud illos tutum pati. Itaque et Gaetulos et Iugurtham, ex sociis nostris praedam agentes, saepe adgressus itinere fuderat, ipsumque regem haud procul ab oppido Cirta armis exuerat. Quae postquam gloriosa modo, neque belli patrandi cognovit: statuit urbes, quae viris aut loco pro hostibus et advorsum se opportunissumae erant, singulas circumvenire: ita Iugurtham aut praesidiis nudatum fore, si ea pateretur, aut praelio certaturum. Nam Bocchus nuncios ad eum saepe miserat, velle populi Romani amicitiam, ne quid ab se hostile timeret. Id simulaveritne, quo inprovisus gravius accederet, an mobilitate ingenii pacem atque bellum mutare solitus, parum exploratum est.

Metellus Romae laetissume excipitur.

Marius Iugurtham armis exuit.

LXXXIX. Sed Consul, ut statuerat, oppida castellaque munita adire; partim vi, alia metu aut praemia ostentando, avortere ab hostibus. Ac primo mediocria gerebat, existumans, Iugurtham ob suos tutandos in manus venturum. Sed ubi illum procul abesse et aliis negotiis intentum accepit; maiora

Castella Iugurthae variis modis tentat.

et magis aspera adgredi tempus visum est. Erat inter ingentes solitudines oppidum magnum atque valens, nomine Capsa, cuius conditor Hercules Libys memorabatur. Eius cives apud Iugurtham inmunes, levi imperio, et ob ea fidelissumi habebantur, muniti advorsum hostis non moenibus modo et armis atque viris, verum etiam multo magis locorum asperitate. Nam praeter oppido propinqua alia omnia vasta, inculta, egentia aquae, infesta serpentibus, quarum vis, sicuti omnium ferarum, inopia cibi acrior; ad hoc natura serpentium ipsa perniciosa siti magis, quam alia re, accenditur. Eius potiundi Marium maxuma cupido invaserat, quum propter usum belli, tum quia res aspera videbatur; et Metellus oppidum Thalam magna gloria ceperat, haud dissimiliter situm munitumque, nisi quod apud Thalam haud longe a moenibus aliquot fontes erant, Capsenses una modo, atque ea intra oppidum, iugi aqua, cetera pluvia utebantur. Id ibique et in omni Africa, quae procul a mari incultius agebat, eo facilius tolerabatur, quia Numidae plerumque lacte et ferina carne vescebantur, neque salem neque alia inritamenta gulae quaerebant: cibus illis advorsum famem atque sitim, non lubidini neque luxuriae, erat.

Capsae et Thalae oppidorum descriptio.

XC. Igitur Consul, omnibus exploratis, credo, dis fretus (nam contra tantas difficultates consilio satis providere non poterat: quippe etiam frumenti inopia tentabatur, quod Numidae pabulo pecoris magis quam arvo student, et, quodcumque natum fuerat, iussu regis in loca munita contulerant, ager autem aridus et frugum vacuus ea tempestate: nam

Capsam adgreditur Marius.

aestatis extremum erat), tamen pro rei copia satis providenter exornat: pecus omne, quod superioribus diebus praedae fuerat, equitibus auxiliariis agendum adtribuit; A. Manlium legatum cum cohortibus expeditis ad oppidum Laris, ubi stipendium et commeatum locaverat, ire iubet, dicitque se praedabundum post paucos dies eodem venturum. Sic incepto suo occulto pergit ad flumen Tanam.

XCI. Ceterum in itinere quotidie pecus exercitui per centurias, item turmas, aequaliter distribuerat, et, ex coriis utres uti fierent, curabat; simul et inopiam frumenti lenire, et, ignaris omnibus, parare, quae mox usui forent; denique sexto die, quum ad flumen ventum est, maxima vis utrium effecta. Ibi castris levi munimento positis, milites cibum capere, atque, uti simul cum occasu solis egrederentur, paratos esse iubet; omnibus sarcinis abiectis, aqua modo seque et iumenta onerare. Dein, postquam tempus visum, castris egreditur, noctemque totam itinere facto consedit; idem proxuma facit; dein tertia multo ante lucis adventum pervenit in locum tumulosum, ab Capsa non amplius duum millium intervallo; ibique, quam occultissume potest, cum omnibus copiis opperitur. Sed ubi dies coepit, et Numidae, nihil hostile metuentes, multi oppido egressi: repente omnem equitatum, et cum his velocissumos pedites cursu tendere ad Capsam et portas obsidere iubet; deinde ipse intentus propere sequi, neque milites praedari sinere. Quae postquam oppidani cognovere: res trepidae, metus ingens, malum inprovisum, ad hoc pars civium extra moenia in hostium potestate, coëgere, uti dedi-

Capsae oppugnatio.

Expugnatio.

tionem facerent. Ceterum oppidum incensum, Numidae puberes interfecti, alii omnes venum dati, praeda militibus divisa. Id facinus contra ius belli non avaritia neque scelere Consulis admissum; sed quia locus Iugurthae opportunus, nobis aditu difficilis; genus hominum mobile, infidum, neque beneficio neque metu coërcitum.

Et incendium.

Marii auctoritas et fama.

XCII. Postquam tantam rem Marius, sine ullo suorum incommodo patravit: magnus et clarus antea, maior et clarior haberi coepit. Omnia non bene consulta in virtutem trahebantur; milites modesto imperio habiti simul et locupletes ad coelum ferre; Numidae magis quam mortalem timere; postremo omnes socii atque hostes credere, illi aut mentem divinam esse, aut deorum nutu cuncta portendi. Sed Consul, ubi ea res bene evenit, ad alia oppida pergit; pauca repugnantibus Numidis capit; plura deserta propter Capsensium miserias igni corrumpit; luctu atque caede omnia complentur. Denique multis locis potitus, ac plerisque exercitu incruento, ad aliam rem adgreditur non eadem asperitate, qua Capsensium, ceterum haud secus difficilem. Namque haud longe a flumine Mulucha, quod Iugurthae Bocchique regnum disiungebat, erat inter ceteram planitiem mons saxeus, mediocri castello satis patens, in inmensum editus, uno perangusto aditu relicto: nam omnis natura, velut opere atque consulto, praeceps. Quem locum Marius, quod ibi regis thesauri erant, summa vi capere intendit. Sed ea res forte, quam consilio, melius gesta: nam castello virorum atque armorum satis, magna vis frumenti et fons aquae; aggeribus turribus-

Alia oppida capit.

Castellum ad Maluchan summo periculo adgreditur.

que et aliis machinationibus locus importunus; iter castellanorum angustum admodum, utrimque praecisum. Vineae cum ingenti periculo frustra agebantur: nam quum eae paullum processerant, igni aut lapidibus corrumpebantur; milites neque pro opere consistere propter iniquitatem loci, neque inter vineas sine periculo administrare; optumus quisque cadere, aut sauciari; ceteris metus augeri.

Viam Castelli potiundi invenit.

XCIII. At Marius, multis diebus et laboribus consumtis, anxius trahere cum animo suo, omitteretne inceptum, quoniam frustra erat, an fortunam opperiretur, qua saepe prospere usus fuerat. Quae quum multos dies noctesque aestuans agitaret: forte quidam Ligus ex cohortibus auxiliariis, miles gregarius, castris aquatum egressus, haud procul ab latere castelli, quod avorsum praeliantibus erat, animum advortit inter saxa repentes cochleas, quarum quum unam atque alteram, dein plures peteret, studio legundi paullatim prope ad summum montis egressus est. Ubi postquam solitudinem intellexit, more humani ingenii, cupido ignara visundi invadit. Et forte in eo loco grandis ilex coaluerat inter saxa, paullum modo prona, dein flexa atque aucta in altitudinem, quo cuncta gignentium natura fert; cuius ramis modo, modo eminentibus saxis nisus, Ligus castelli planitiem perscribit: quod cuncti Numidae intenti praeliantibus aderant. Exploratis omnibus, quae mox usui fore ducebat, eadem regreditur, non temere, uti escenderat, sed tentans omnia et circumspiciens. Itaque Marium propere adit; acta edocet; hortatur, ab ea parte, qua ipse escenderat,

castellum tentet; pollicetur sese itineris periculique ducem. Marius cum Ligure, promissa cognitum eius, ex praesentibus misit, quorum uti cuiusque ingenium erat, ita rem difficilem aut facilem nunciavere. Consulis animus tamen paullum arrectus. Itaque ex copia tubicinum et cornicinum numero quinque quam velocissumos delegit, et cum his, praesidio qui forent, quatuor centuriones; omnisque Liguri parere iubet, et ei negotio proxumum diem constituit.

Castelli expugnatio.

XCIV. Sed ubi ex praecepto tempus visum: paratis conpositisque omnibus ad locum pergit. Ceterum illi, qui centuriis praeerant, praedocti ab duce, arma ornatumque mutaverant, capite atque pedibus nudis, uti prospectus nisusque per saxa facilius foret; super terga gladii et scuta, verum ea Numidica ex coriis, ponderis gratia simul, et, offensa quo levius streperent. Igitur praegrediens Ligus saxa, et si quae vetustate radices eminebant, laqueis vinciebat, quibus adlevati milites facilius escenderent; interdum timidos insolentia itineris levare manu; ubi paullo asperior adscensus erat, singulos prae se inermos mittere, deinde ipse cum illorum armis sequi; quae dubia nisu videbantur, potissumum tentare, ac saepius eadem adscendens descendensque, dein statim digrediens, ceteris audaciam addere. Igitur diu multumque fatigati tandem in castellum perveniunt, desertum ab ea parte: quod omnes, sicuti aliis diebus, advorsum hostis aderant. Marius ubi ex nunciis, quae Ligus egerat, cognovit: quamquam toto die intentos praelio Numidas habuerat, tum vero, cohortatus milites et ipse extra vineas egressus, testudine

acta succedere, et simul hostem tormentis sagittariisque et funditoribus eminus terrere. At Numidae saepe antea vineis Romanorum subvorsis, item incensis, non castelli moenibus sese tutabantur; sed pro muro dies noctesque agitare; maledicere Romanis ac Mario vecordiam obiectare; militibus nostris Iugurthae servitium minari; secundis rebus feroces esse. Interim, omnibus Romanis hostibusque praelio intentis, magna utrimque vi pro gloria atque imperio his, illis pro salute certantibus, repente a tergo signa canere; ac primo mulieres et pueri, qui visum processerant, fugere; deinde, uti quisque muro proxumus erat; postremo cuncti armati inermesque. Quod ubi accidit: eo acrius Romani instare, fundere ac plerosque tantummodo sauciare; dein super occisorum corpora vadere, avidi gloriae certantes murum petere, neque quemquam omnium praeda morari. Sic forte correcta Marii temeritas gloriam ex culpa invenit.

L. Sullae adventus in castra

XCV. Ceterum dum ea res geritur, L. Sulla Quaestor cum magno equitatu in castra venit, qui, uti ex Latio et a sociis cogeret, Romae relictus erat. Sed quoniam nos tanti viri res admonuit: idoneum visum est, de natura cultuque eius paucis dicere: neque enim alio loco de Sullae rebus dicturi sumus, et L. Sisenna, optume et diligentissume omnium, qui eas res dixere, persecutus, parum mihi libero ore locutus videtur Igitur Sulla gentis patriciae nobilis fuit, familia prope iam exstincta maiorum ignavia, litteris Graecis atque Latinis iuxta, atque doctissume, eruditus, animo ingenti, cupidus voluptatum, sed gloriae cupidior; otio luxurioso

Sullae ingenium et mores.

esse; tamen ab negotiis numquam voluptas remorata, nisi quod de uxore potuit honestius consuli; facundus, callidus, et amicitia facilis; ad simulanda negotia altitudo ingenii incredibilis: multarum rerum ac maxume pecuniae largitor. Atque felicissumo omnium ante civilem victoriam numquam super industriam fortuna fuit; multique dubitavere, fortior an felicior esset: nam postea quae fecerit, incertum habeo, pudeat magis an pigeat disserere.

Sulla Mario et exercitui carus.

XCVI. Igitur Sulla, ut supra dictum est, postquam in Africam atque in castra Marii cum equitatu venit: rudis antea et ignarus belli, sollertissumus omnium in paucis tempestatibus factus est Ad hoc milites benigne adpellare; multis rogantibus, aliis per se ipse, dare beneficia, invitus accipere; sed ea properantius quam aes mutuum reddere, ipse ab nullo repetere; magis id laborare, ut illi quam plurimi deberent; ioca atque seria cum humillumis agere; in operibus, in agmine atque ad vigilias multus adesse; neque interim, quod prava ambitio solet, Consulis aut cuiusquam boni famam laedere; tantum modo neque consilio neque manu priorem alium pati, plerosque antevenire. Quis rebus brevi Mario militibusque carissumus factus.

Bocchus cum exercitu Iugurtham accedit.

XCVII. At Iugurtha, postquam oppidum Capsam aliosque locos munitos et sibi utilis, simul et magnam pecuniam, amiserat: ad Bocchum nuncios mittit, quam primum in Numidiam copias adduceret: praelii faciundi tempus adesse. Quem ubi cunctari accepit, dubium belli atque pacis rationes trahere, rursus, uti antea, proxumos donis corrum-

pit, ipsique Mauro pollicetur Numidiae partem tertiam, si aut Romani Africa expulsi, aut, integris suis finibus, bellum conpositum foret. Eo praemio inlectus Bocchus cum magna multitudine Iugurtham accedit. Ita amborum exercitu coniuncto Marium, iam in hiberna proficiscentem, vix decima parte diei reliqua, invadunt, rati, noctem, quae iam aderat, victis sibi munimento fore, et, si vicissent, nullo inpedimento, quia locorum scientes erant; contra Romanis utrumque casum in tenebris difficiliorem. Igitur simul Consul ex multis de hostium adventu cognovit: et ipsi hostes aderant, et priusquam exercitus aut instrui aut sarcinas colligere, denique antequam signum aut imperium ullum accipere quivit, equites Mauri atque Gaetuli, non acie neque ullo more praelii, sed catervatim, uti quosque fors conglobaverat, in nostros incurrunt; qui omnes trepidi inproviso metu, ac tamen virtutis memores, aut arma capiebant, aut capientes alios ab hostibus defensabant; pars equos ascendere, obviam ire hostibus: pugna latrocinio magis quam praelio similis fieri: sine signis, sine ordinibus, equites peditesque permixti caedere alios, alios obtruncare; multos, contra advorsos acerrume pugnantes, ab tergo circumvenire; neque virtus neque arma satis tegere, quod hostes numero plures et undique circumfusi erant; denique Romani veteres (novique), et ob ea scientes belli, si quos locus aut casus coniunxerat, orbis facere, atque ita ab omnibus partibus simul tecti et instructi hostium vim sustentabant.

Romanos ex improviso adgrediuntur.

XCVIII. Neque in eo tam aspero negotio Marius, territus aut magis quam antea de-

Romani fortiter resistunt.

misso animo fuit; sed cum turma sua, quam ex fortissumis magis quam familiarissumis paraverat, vagari passim; ac modo laborantibus suis succurrere, modo hostis, ubi confertissumi obstiterant, invadere; manu consulere militibus, quoniam imperare conturbatis omnibus non poterat. Iamque dies consumtus erat, quum tamen barbari nihil remittere, atque, uti reges praeceperant, noctem pro se rati, acrius instare. Tum Marius ex copia rerum consilium trahit, atque, uti suis receptui locus esset, collis duos propinquos inter se occupat; quorum in uno, castris parum amplo, fons aquae magnus erat; alter usui opportunus, quia magna parte editus et praeceps pauco munimento egebat. Ceterum apud aquam Sullam cum equitibus noctem agitare iubet. Ipse paullatim dispersos milites, neque minus hostibus conturbatis, in unum contrahit; dein cunctos pleno gradu in collem subducit. Ita reges, loci difficultate coacti, praelio deterrentur; neque tamen suos longius abire sinunt, sed, utroque colle multitudine circumdato, effusi consedere. Dein, crebris ignibus factis, plerumque noctis barbari suo more laetari, exsultare, strepere vocibus; ipsi duces feroces, quia non fugere, atque pro victoribus agere. Sed ea cuncta Romanis ex tenebris et editioribus locis facilia visu magnoque hortamento erant.

Uterque Rex funditur et fugatur.

XCIX. Plurimum vero Marius imperitia hostium confirmatus quam maxumum silentium haberi iubet: ne signa quidem, uti per vigilias solebant, canere; deinde, ubi lux adventabat, defessis iam hostibus et paullo ante somno captis, de inproviso vigiles, item

cohortium, turmarum, legionum tubicines simul omnes signa canere, milites clamorem tollere atque portis erumpere iubet. Mauri atque Gaetuli, ignoto et horribili sonitu repente exciti, neque fugere, neque arma capere, neque omnino facere aut providere quidquam poterant: ita cunctos strepitu, clamore, nullo subveniente, nostris instantibus, tumultu, terrore, formido, quasi vecordia, ceperat. Denique omnes fusi fugatique; arma et signa militaria pleraque capta; pluresque eo praelio quam omnibus superioribus interemti: nam somno et metu insolito impedita fuga.

Marius hiematum, adhibita omni cautione, abit.

C. Dein Marius, uti coeperat, in hiberna proficiscitur, quae propter commeatum in oppidis maritumis agere decreverat; neque tamen secors victoria aut insolens factus; sed pariter atque in conspectu hostium quadrato agmine incedere. Sulla cum equitatu apud dextumos, in sinistra A. Manlius cum funditoribus et sagittariis; praeterea cohortes Ligurum curabat; primos et extremos cum expeditis manipulis tribunos locaverat. Perfugae, minume cari et regionum scientissumi, hostium iter explorabant; simul Consul, quasi nullo inposito, omnia providere; apud omnis adesse: laudare, increpare merentes. Ipse armatus intentusque, item milites cogebat; neque secus, atque iter facere, castra munire, excubitum in portas cohortes ex legionibus, pro castris equites auxiliarios mittere; praeterea alios super vallum in munimentis locare, vigilias ipse circumire, non tam diffidens, ea futura, quae imperavisset, quam uti militibus exaequatus cum imperatore labos volentibus esset. Et sane Marius

illo et aliis temporibus belli pudore magis quam malo exercitum coercebat; quod multi per ambitionem fieri aiebant; pars quod a pueritia consuetam duritiam et alia, quae ceteri miserias vocant, voluptati habuisset. Nisi tamen res publica, pariter ac saevissumo imperio, bene atque decore gesta.

Novum praelium Mauros inter et Romanos.

CI. Igitur quarto denique die, haud longe ab oppido Cirta undique simul speculatores citi sese ostendunt; qua re hostis adesse intelligitur. Sed quia divorsi redeuntes, alius ab alia parte, atque omnes idem significabant: Consul incertus, quonam modo aciem instrueret, nullo ordine commutato, advorsum omnia paratus, ibidem operitur. Ita Iugurtham spes frustrata, qui copias in quatuor partes distribuerat, ratus, ex omnibus aeque aliquos ab tergo hostibus venturos. Interim Sulla, quem primum hostes adtigerant, cohortatus suos: turmatim et quam maxume confertis equis ipse aliique Mauros invadunt; ceteri in loco manentes ab iaculis eminus emissis corpora tegere, et, si qui in manus venerant, obtruncare. Dum eo modo equites praeliantur: Bocchus cum peditibus, quos Volux filius eius adduxerat, neque in priore pugna, in itinere morati, adfuerant, postremam Romanorum aciem invadunt. Tum Marius apud primos agebat, quod ibi Iugurtha cum plurimis erat. Dein Numida, cognito Bocchi adventu, clam cum paucis ad pedites convortit; ibi Latine (nam apud Numantiam loqui didicerat) exclamat: „nostros frustra pugnare: paullo ante Marium sua manu interfectum;“ simul gladium sanguine oblitum ostendere, quem in pugna, satis inpigre occiso pedite nostro, cruentaverat.

Quod ubi milites accepere: magis atrocitate rei quam fide nuncii terrentur; simulque barbari animos tollere, et in perculsos Romanos acrius incedere. Iamque paullum ab fuga aberant, quum Sulla, profligatis iis, quos advorsum ierat, Mauris rediens ab latere incurrit. Bocchus statim avortitur. At Iugurtha, dum sustentare suos et prope iam adeptam victoriam retinere cupit, circumventus ab equitibus, dextra, sinistra omnibus occisis, solus inter tela hostium vitabundus erumpit. Atque interim Marius, fugatis equitibus, occurrit auxilio suis, quos pelli iam acceperat. Denique hostes undique fusi. Tum spectaculum horribile in campis patentibus: sequi, fugere; occidi, capi; equi, viri adflicti; ac multi volneribus acceptis neque fugere posse, neque quietem pati; niti modo, ac statim concidere; postremo omnia, qua visus erat, constrata telis, armis, cadaveribus, et inter ea humus infecta sanguine. *Mauri fusi*

CII. Post ea loci Consul, haud dubie iam victor, pervenit in oppidum Cirtam, quo initio profectus intenderat. Eo post diem quintum, quam iterum barbari male pugnaverant, legati a Boccho veniunt, qui regis verbis ab Mario petivere, duo quam fidissumos ad eum mitteret: velle de suo et de populi Romani commodo cum iis disserere. Ille statim L. Sullam et A. Manlium ire iubet. Qui quamquam acciti ibant: tamen placuit verba apud regem facere, ingenium aut avorsum uti flecterent, aut cupidum pacis vehementius accenderent. Itaque Sulla, cuius facundiae, non aetati, a Manlio concessum, pauca verba huiuscemodi locutus: *Legati a Boccho ad Marium.*

Sullae ad Bocchum oratio.

„Rex Bocche, magna nobis laetitia est, quum te talem virum dii monuere, uti aliquando pacem quam bellum malles, neu te optumum cum pessumo omnium Iugurtha miscendo conmaculares; simul nobis demeres acerbam necessitudinem, pariter te errantem et illum sceleratissumum persequi. Ad hoc populo Romano iam a principio inopi melius visum, amicos quam servos quaerere: tutius rati, volentibus quam coactis imperitare. Tibi vero nulla opportunior nostra amicitia: primum, quod procul absumus, in quo offensae minimum, gratia par ac si prope adessemus; dein, quod parentes abunde habemus, amicorum neque nobis neque cuiquam omnium satis fuit. Atque hoc utinam a principio tibi placuisset! profecto ex populo Romano ad hoc tempus multo plura bona accepisses, quam mala perpessus esses. Sed quoniam humanarum rerum Fortuna pleraque regit, cui scilicet placuit te et vim et gratiam nostram experiri: nunc, quando per illam licet, festina atque, ut coepisti, perge. Multa atque opportuna habes, quo facilius errata officiis superes. Postremo hoc in pectus tuum demitte, numquam populum Romanum beneficiis victum esse; nam, bello quid valeat, tute scis.“

Bocchi responsio.

Ad ea Bocchus placide et benigne; simul pauca pro delicto suo verba facit: „se non hostili animo, sed regnum tutatum arma cepisse: nam Numidiae partem, unde vi Iugurtham expulerit, iure belli suam factam; eam vastari ab Mario pati nequivisse; praeterea, missis antea Romam legatis, repulsum ab amicitia. Ceterum vetera omittere, ac tum, si per Marium liceret, legatos ad

Senatum missurum." Dein, copia facta, animus barbari ab amicis flexus, quos Iugurtha, cognita legatione Sullae et Manlii, metuens id, quod parabatur, donis corruperat.

CIII. Marius interea, exercitu in hibernis conposito, cum expeditis cohortibus et parte equitatûs proficiscitur in loca sola, obsessum turrim regiam, quo Iugurtha perfugas omnis praesidium inposuerat. Tum rursus Bocchus, seu reputando, quae sibi duobus praeliis evenerant, seu admonitus ab aliis amicis, quos incorruptos Iugurtha reliquerat, ex omni copia necessariorum quinque delegit, quorum et fides cognita et ingenia validissuma erant. Eos ad Marium, ac dein, si placeat, Romam legatos ire iubet: agendarum rerum, et quocumque modo belli conponendi, licentiam permittit. Illi mature ad hiberna Romanorum proficiscuntur; deinde in itinere a Gaetulis latronibus circumventi spoliatique, pavidi, sine decore, ad Sullam perfugiunt, quem Consul in expeditionem proficiscens pro Praetore reliquerat. Eos ille non pro vanis hostibus, ut meriti erant, sed adcurate ac liberaliter habuit; qua re barbari et famam Romanorum avaritiae falsam, et Sullam ob munificentiam in sese amicum rati. Nam etiam tum largitio multis ignota erat; munificus nemo putabatur, nisi pariter volens; dona omnia in benignitate habebantur. Igitur Quaestori mandata Bocchi patefaciunt; simul ab eo petunt, uti fautor consultorque sibi adsit; copias, fidem, magnitudinem regis sui et alia, quae aut utilia, aut benevolentiae esse credebant, oratione extollunt; dein, Sulla omnia pollicito, docti, quo modo apud Marium, item apud Senatum,

Alii legati Bocchi ad Marium.

A. Sulla excipiuntur.

verba facerent, circiter dies XL. ibidem opperiuntur.

A Mario facultatem Romam petendi impetrant.

CIV. Marius postquam, confecto, quod intenderat, negotio Cirtam redit: de adventu legatorum certior factus, illosque et Sullam venire jubet, item L. Bellienum Praetorem Utica, praeterea omnis undique Senatorii ordinis, quibuscum mandata Bocchi cognoscit. Legatis potestas eundi Romam fit ab Consule; interea induciae postulabantur. Ea Sullae et plerisque placuere; pauci ferocius decernunt, scilicet ignari humanarum rerum, quae fluxae et mobiles semper in advorsa mutant. Ceterum Mauri, inpetratis omnibus rebus, tres Romam profecti cum Cn. Octavio Rufo, qui Quaestor stipendium in Africam portaverat; duo ad regem redeunt. Ex his Bocchus quum cetera, tum maxume benignitatem et studium Sullae, lubens accepit. Romae legatis ejus, postquam errasse regem et Iugurthae scelere lapsum deprecati sunt, amicitiam et foedus petentibus hoc modo respondetur:

Venia Romae ipsis datur.

„Senatus et populus Romanus beneficii et injuriae memor esse solet. Ceterum Boccho, quoniam poenitet, delicti gratiam facit; foedus et amicitia dabuntur, quum meruerit.“

Sulla a Mario ad Bocchum missus.

CV. Quibus rebus cognitis Bocchus per litteras a Mario petivit, uti Sullam ad se mitteret, cujus arbitratu de communibus negotiis consuleretur. Is missus cum praesidio equitum atque peditum, item funditorum Balearium; praeterea iere sagittarii et cohors Peligna cum velitaribus armis, itineris properandi caussa, neque his secus atque aliis armis advorsum tela hostium, quod ea levia sunt, muniti. Sed in itinere, quinto denique die,

die, Volux filius Bocchi repente in campis patentibus cum mille non amplius equitibus sese ostendit, qui temere et effuse euntes Sullae aliisque omnibus et numerum ampliorem vero et hostilem metum efficiebant. Igitur sese quisque expedire, arma atque tela tentare, intendere; timor aliquantus, sed spes amplior, quippe victoribus, et advorsum eos, quos saepe vicerant. Interim equites, exploratum praemissi, rem, uti erat, quietam nunciant.

CVI. Volux adveniens Quaestorem adpellat dicitque, se a patre Boccho obviam illis simul et praesidio missum. Deinde eum et proxumum diem sine metu conjuncti eunt. Post, ubi castra locata et diei vesper erat, repente Maurus incerto voltu ad Sullam adcurrit dicitque, sibi ex speculatoribus cognitum, Iugurtham haud procul abesse: simul, uti noctu clam secum profugeret, rogat atque hortatur. Ille animo feroci negat, se toties fusum Numidam pertimescere; virtuti suorum satis credere; etiam si certa pestis adesset, mansurum potius, quam proditis, quos ducebat, turpi fuga incertae ac forsitan post paullo morbo interiturae vitae parceret. Ceterum ab eodem monitus, uti noctu proficiscerentur, consilium adprobat: ac statim milites caenatos esse, in castris ignis quam creberrumos fieri, dein prima vigilia silentio egredi iubet. Iamque, nocturno itinere fessis omnibus, Sulla pariter cum ortu solis castra metabatur, quum equites Mauri nunciant, Iugurtham circiter duum millium intervallo ante eos consedisse. Quod postquam auditum: tum vero ingens metus nostros invadit: credere se proditos a Voluce et

Volux dubiae fidei apud Sullam.

insidiis circumventos. Ac fuere, qui dicerent, manu vindicandum, neque apud illum tantum scelus inultum relinquendum.

Magnus Sullae animus.

CVII. At Sulla, quamquam eadem existumabat, tamen ab injuria Maurum prohibet; suos hortatur, uti fortem animum gererent: saepe antea paucis strenuis advorsum multitudinem bene pugnatum; quanto sibi in praelio minus pepercissent, tanto tutiores fore; nec quemquam decere, qui manus armaverit, ab inermis pedibus auxilium petere, in maxumo metu nudum et caecum corpus ad hostis vortere. Deinde Volucem, quoniam hostilia faceret, maxumum Iovem obtestatus, ut sceleris atque perfidiae Bocchi testis adesset, ex castris abire jubet. Ille lacrumans orare, ne ea crederet: nihil dolo factum, magis calliditate Iugurthae, cui videlicet speculanti iter suum cognitum esset. Ceterum, quoniam neque ingentem multitudinem haberet, et spes opesque ejus ex patre suo penderent, credere, illum nihil palam ausurum, quum ipse filius testis adesset: quare optumum factum videri, per media ejus castra palam transire; sese, vel praemissis, vel ibidem relictis Mauris, solum cum Sulla iturum. Ea res, ut in tali negotio, probata, ac statim profecti. Quia de improviso acciderant, dubio atque haesitante Iugurtha, incolumes transeunt. Deinde paucis diebus, quo ire intenderant, perventum est.

Bocchi punica fides.

CVIII. Ibi cum Boccho Numida quidam, Aspar nomine, multum et familiariter agebat, praemissus ab Iugurtha, postquam Sullam accitum audierat, orator, et subdole speculatum Bocchi consilia; praeterea Dabar, Massugradae filius, ex gente Masinissae,

ceterum materno genere inpar: nam pater ejus ex concubina ortus erat; Mauro ob ingenii multa bona carus acceptusque; quem Bocchus, fidum esse multis antea tempestatibus expertus, illico ad Sullam nunciatum mittit, paratum sese facere, quae populus Romanus vellet; conloquio diem, locum, tempus ipse dilegeret; consulta sese omnia cum illo integra habere, neu Iugurthae legatum pertimesceret, quo res communis licentius gereretur: nam ab insidiis ejus aliter caveri nequivisse. Sed ego comperior, Bocchum, magis Punica fide quam ob ea, quae praedicabat, simul Romanos et Numidam spe pacis adtinuisse, multumque cum animo suo volvere solitum, Iugurtham Romanis, an illi Sullam traderet; lubidinem advorsum nos, metum pro nobis suasisse.

CIX. Igitur Sulla respondit, pauca se coram Aspare locuturum; cetera occulte, aut nullo aut quam paucissumis praesentibus; simul edocet, quae sibi responderentur. Postquam, sicuti voluerat, congressi: dicit, se missum a Consule venisse quaesitum ab eo, pacem an bellum agitaturus foret. Tum rex, uti praeceptum fuerat, post diem decimum redire jubet; ac, nihil etiam nunc decrevisse, sed illo die responsurum. Deinde ambo in sua castra digressi. Sed ubi plerumque noctis processit: Sulla a Boccho occulte arcessitur; ab utroque tantum modo fidi interpretes adhibentur; praeterea Dabar internuncius, sanctus vir et ex sententia ambobus. Ac statim sic rex incipit: *Sulla cum Boccho per interpretes agit.*

CX. „Numquam ego ratus sum fore, uti, rex maxumus in hac terra, et omnium, quos novi, opulentissumus, privato homini *Bocchi ad Sullam oratio.*

gratiam deberem. Et hercle, Sulla, ante te cognitum multis orantibus, aliis ultro, egomet opem tuli, nullius indigui. Id imminutum, quod ceteri dolore solent, ego laetor: fuerit mihi pretium eguisse aliquando amicitiae tuae, qua apud animum meum nihil carius habeo. Id adeo experiri licet: arma, viros, pecuniam, postremo quidquid animo lubet, sume, utere; et, quoad vives, numquam tibi redditam gratiam putaveris: semper apud me integra erit; denique nihil, me sciente, frustra voles: nam, ut ego existumo, regem armis quam munificentia vinci, minus flagitiosum. Ceterum de re publica vestra, cujus curator huc missus es, paucis accipe. Bellum ego populo Romano neque feci, neque factum umquam volui: finis meos advorsum armatos armis tutus sum. Id omitto, quando vobis ita placet: gerite, uti voltis, cum Iugurtha bellum. Ego flumen Mulucham, quod inter me et Micipsam fuit, non egrediar, neque Iugurtham id intrare sinam. Praeterea si quid meque vobisque dignum petiveris, haud repulsus abibis."

Sullae responsio.

CXI. Ad ea Sulla pro se breviter et modice; de pace et de communibus rebus multis disseruit; denique regi patefacit, „quod polliceatur, Senatum et populum Romanum, quoniam amplius armis valuissent, non in gratiam habituros: faciundum aliquid, quod illorum magis quam sua retulisse videretur. Id adeo in promptu esse, quoniam Iugurthae copiam haberet; quem si Romanis tradidisset, fore, uti illi plurimum deberetur; amicitiam, foedus, Numidiae partem, quam nunc peteret, ultro adventuram." Rex primo negitare: adfinitatem, cognationem, prae-

terea foedus intervenisse; ad hoc metuere, ne, fluxa fide usus, popularium animos averteret, quîs et Iugurtha carus, et Romani invisi essent. Denique, saepius fatigatus, leniter et ex voluntate Sullae omnia se facturum promittit. Ceterum ad simulandam pacem, cujus Numida, defessus bello, avidissumus, quae utilia visa, constituunt. Ita, conposito dolo, digrediuntur.

Bocchus Iugurthae insidias tendit.

CXII. At rex postero die Asparem, Iugurthae legatum, adpellat dicitque, sibi per Dabarem ex Sulla cognitum, posse conditionibus bellum poni: quamobrem regis sui sententiam exquireret. Ille laetus in castra Iugurthae venit. Deinde, ab illo cuncta edoctus, properato itinere post diem octavum redit ad Bocchum, et ei nunciat, „Iugurtham cupere omnia, quae imperarentur, facere; sed Mario parum fidere:" saepe antea cum imperatoribus Romanis pacem conventam frustra fuisse. Ceterum si ambobus consultum et ratam pacem vellet, daret operam, ut una ab omnibus, quasi de pace, in conloquium veniretur; ibique sibi Sullam traderet: quum talem virum in potestate haberet, tum fore, uti jussu Senatùs atque populi Romani foedus fieret; neque hominem nobilem, non sua ignavia captum sed ob rem publicam, in hostium potestate relictum iri.

Tandem Iugurtham Romanis tradit.

CXIII. Haec Maurus secum ipse diu volvens tandem promisit; ceterum, dolo an vere cunctatus, parum comperimus Sed plerumque regiae voluntates, ut vehementes, sic mobiles, saepe ipsae sibi advorsae. Postea tempore et loco constituto, in conloquium uti de pace veniretur, Bocchus Sullam modo, modo Iugurthae legatum adpellare, be-

nigne habere, idem ambobus polliceri. Illi pariter laeti, ac spei bonae pleni esse. Sed nocte ea, quae proxuma fuit ante diem conloquio decretum, Maurus adhibitis amicis, ac statim inmutata voluntate remotis, dicitur secum ipse multa agitavisse; voltu corporis pariter atque animo varius; quae scilicet tacente ipso occulta pectoris patefecisse. Tamen postremo Sullam arcessiri jubet, et ex ejus sententia Numidae insidias tendit. Deinde, ubi dies advenit, et ei nunciatum est, Iugurtham haud procul abesse: cum paucis amicis et Quaestore nostro, quasi obvius honoris caussa, procedit in tumulum facillumum visu insidiantibus. Eodem Numida cum plerisque necessariis suis inermis, ut dictum erat, accedit; ac statim, signo dato, undique simul ex insidiis invaditur. Ceteri obtruncati; Iugurtha Sullae vinctus traditur, et ab eo ad Marium deductus est.

Marius de Iugurtha triumphat. U. c. 649. a. C. 104.

CXIV. Per idem tempus advorsum Gallos ab ducibus nostris Q. Caepione et M. Manlio male pugnatum; quo metu Italia omnis contremuerat. Illique et inde usque ad nostram memoriam Romani sic habuere: alia omnia virtuti suae prona esse; cum Gallis pro salute, non pro gloria certare. Sed postquam bellum in Numidia confectum, et Iugurtham vinctum adduci Romam nunciatum est: Marius Consul absens factus est, et ei decreta provincia Gallia; isque Kalendis Ianuariis magna gloria Consul triumphavit. Ea tempestate spes atque opes civitatis in illo sitae.

CAII CRISPI SALLUSTII
HISTORIARUM
FRAGMENTA

LIB. I.

Res populi R. M. Lepido, Q. Catulo, Coss. ac deinde militiae et domi gestas composui. *Donatus et Pomp. Messalinus.*

Cato Romani generis disertissumus multa paucis absolvit. *Servius et Acron.*

Fannius vere. *Victorinus.*

Nos in tanta doctissumorum hominum copia. *Servius.*

Neque me diversa pars in civilibus armis movit a vero. *Arusianus.*

Nobis primae dissensiones vitio humani ingenii evenere, quod, inquies atque indomitum, semper in certamine libertatis, aut gloriae, aut dominationis agit. *Prisc.*

Nam a primordio urbis ad bellum Persi Macedonicum. *Idem.*

Res Romana plurimum imperio valuit Ser. Sulpitio et M. Marcello Coss., omni Gallia cis Rhenum atque inter mare nostrum (2) atque Oceanum, nisi quae a paludibus invia fuit, perdomita. Optumis autem moribus et maxuma concordia egit populus Rom inter secundum atque postremum bellum Carthaginiense. *Victorinus et Augustinus.*

At discordia et avaritia, atque ambitio et cetera secundis rebus oriri sueta mala post Carthaginis exscidium maxume aucta sunt. Nam injuriae validiorum, et ob eas discessio plebis a

patribus, aliaeque dissensiones domi fuere iam inde a principio; neque amplius quam regibus exactis, dum metus a Tarquinio et bellum grave cum Etruria positum est, aequo et modesto jure agitatum; dein servili imperio patres plebem exercere; de vita atque tergo regio more consulere; agro pellere, et, ceteris expertibus, soli in imperio agere Quibus saevitiis, et maxume foeneris onere, oppressa plebes, cum assiduis bellis tributum simul et militiam toleraret, armata montem sacrum atque Aventinum insedit: Tumque Tribunos pl. et alia sibi jura paravit. Discordiarum et certaminis utrimque finis fuit secundum bellum Punicum. *Augustinus.*

(3) Postquam, remoto metu Punico, simultates exercere vacuum fuit: plurimae turbae, seditiones, et ad postremum bella civilia orta sunt, dum pauci potentes, quorum in gratiam plerique concesserant, sub honesto patrum aut plebis nomine dominationes adfectabant, bonique et mali cives adpellati, non ob merita in rem publicam, omnibus pariter corruptis, sed uti quisque locupletissumus et injuria validior, quia praesentia defendebat, pro bono ducebatur. — Ex quo tempore maiorum mores non paullatim, ut antea, sed torrentis modo praecipitati: adeo juventus luxu atque avaritia corrupta est; uti merito dicatur, genitos esse, qui neque ipsi habere possent res familiares, neque alios pati. *Gellius et Augustin.*

Igitur venditis proscriptorum bonis, aut dilargitis. *Gellius.*

Id bellum excitabat metus Pompeii victoris, Hiempsalem in regnum restituentis. *Idem.*

Maxumeque ferocia regis Mithridatis in tempore bellaturi. *Donatus et Arusian.*

(4) Quin lenones et vinarii laniique, quorum

praeterea volgus in dies usum habet, precio compositi. *Charisius.*

Genus armis ferox, et servitii insolitum. *Arusianus.*

M. Aemilii Lepidi Cos. ad P. R. oratio contra Sullam.

Clementia et probitas vestra, Quirites, quibus per ceteras gentes maxumi et clari estis, plurimum timoris mihi faciunt advorsus tyrannidem L. Sullae: ne aut ipsi, nefanda quae aestumatis, ea parum credendo de aliis, circumveniamini (praesertim quum illi spes omnis in scelere atque perfidia sit, neque se aliter tutum putet, quam si pejor atque intestabilior metu vestro fuerit, quo captivis libertatis curam miseria eximat); aut, si provideritis, in tutandis periculis magis quam in ulciscendo teneamini. Satellites quidem ejus, homines maxumi nominis, non minus optumis maiorum exemplis, nequeo satis mirari: dominationis in vos servitium suum mercedem dant, et utrumque per injuriam malunt quam optumo iure libere agere; praeclara Brutorum atque Aemiliorum et Lutatiorum proles, geniti ad ea, quae (5) maiores virtute peperere, subvertunda. Nam quid a Pyrrho, Hannibale, Philippoque et Antiocho defensum est aliud quam libertas et suae cuique sedes, neu cui, nisi legibus pareremus? quae cuncta saevus iste Romulus, quasi ab externis rapta, tenet, non tot exercituum clade, neque consulis et aliorum principum, quos fortuna belli consumserat, satiatus; sed tum crudelior, quum plerosque secundae res in miserationem ex ira vertunt. Quin solus omnium post memoriam hominum supplicia in post futuros composuit, quis prius injuria quam vita certa esse; pravissumeque per sceleris inmanitatem adhuc tutus furit, dum vos me-

tu gravioris servitii a repetunda libertate terremini. Agendum atque obviam eundum est, Quirites, ne spolia vestra penes illum sint; non prolatandum neque votis paranda auxilia; nisi forte speratis, per taedium iam aut pudorem tyrannidis esse eum per scelus occupata periculosius dimissurum. At ille eo processit, uti nihil gloriosum nisi tutum, et omnia retinendae dominationis honesta existumet. Itaque illa quies et otium cum libertate, quae multi probi potius quam laborem cum (6) honoribus capessebant, nulla sunt. Hac tempestate serviundum, aut imperitandum; habendus metus est, aut faciundus, Quirites. Nam quid ultra, quaeve humana superant, aut divina inpolluta sunt? Populus Romanus, paullo ante gentium moderator, exutus imperio, gloria, iure, agitandi inops despectusque, ne servilia quidem alimenta reliqua habet. Sociorum et Latii magna vis civitate, pro multis et egregiis factis a vobis data, per unum prohibentur, et plebis innoxiae patrias sedes occupavere pauci satellites, mercedem scelerum. Leges, iudicia, aerarium, provinciae, reges, penes unum, denique necis civium et vitae licentia. Simul humanas hostias vidistis, et sepulchra infecta sanguine civili. Estne viris reliqui aliud quam solvere injuriam, aut mori per virtutem, quoniam quidem unum omnibus finem natura vel ferro septis statuit, neque quisquam extremam necessitatem nihil ausus nisi muliebri ingenio exspectat? Verum ego seditiosus, uti Sulla ait, qui praemia turbarum queror; et bellum cupiens, quia jura pacis repeto. Scilicet, quia non aliter salvi satisque tuti in imperio eritis, (7) nisi Vittius Picens, scriba Cornelius, aliena bene parata prodegerint; nisi adprobaveritis omnis proscriptiones innoxiorum ob divitias, cruciatus virorum inlu-

strium, vastam urbem fuga et caedibus, bona civium miserorum, quasi Cimbricam praedam, venum aut dono datam. At objectat mihi possessiones ex bonis proscriptorum; quod quidem scelerum illius vel maxumum est, non me neque quemquam omnium satis tutum fuisse, si recte faceremus. Atque illa quae tum formidine mercatus sum precio soluto, jure dominis tamen restituo, neque pati consilium est, ullam ex civibus praedam esse. Satis illa fuerint, quae rabie contracta toleravimus, manus conserentes inter se Romanos exercitus, et arma ab externis in nosmet versa. Scelerum et contumeliarum omnium finis sit. Quorum adeo Sullam non poenitet, ut et facta in gloria numeret, et, si liceat, avidius fecerit. Neque iam, quid existumetis de illo, sed, quantum vos audeatis, vereor: ne, alius alium principem exspectantes, ante capiamini, non opibus ejus, quae futiles et corruptae sunt, sed vestra socordia, quam captum ire licet, et (8) quam audeat tam videri felicem. Nam praeter satellites conmaculatos quis eadem volt? aut quis non omnia mutata praeter victoriam? Scilicet milites, quorum sanguine Tarrulae Scyrroque, pessumis servorum, divitiae partae sunt! An, quibus praelatus in magistratibus capiundis Fufidius, ancilla turpis, honorum omnium dehonestamentum? Itaque maxumam mihi fiduciam parit victor exercitus, cui per tot volnera et labores nihil praeter tyrannum quaesitum est. Nisi forte tribuniciam potestatem eversum profecti sunt per arma, conditam a maioribus suis; utique iura et judicia sibimet extorquerent: egregia scilicet mercede, quum, relegati in paludes et silvam, contumeliam atque invidiam suam, praemia penes paucos intellegerent. Quare igitur tanto agmine atque animis incedit? Quia secun-

dae res mire sunt vitiis obtentui; quibus labefactatis, quam formidatus antea est, tam contemnetur, nisi forte specie concordiae et pacis, quae sceleri et parricidio suo nomina indidit, neque aliter populo Romano esse belli finem ait, nisi maneat expulsa agris plebes, praeda civilis acerbissuma; ius (9) iudiciumque omnium rerum penes se, quod populi Romani fuit. Quae si vobis pax et concordia intelleguntur: maxuma turbamenta reipub. atque exitia probate; adnuite legibus inpositis; accipite otium cum servitio, et tradite exemplum posteris ad populum Romanum suimet sanguinis caede circumveniundum. Mihi, quamquam per hoc summum imperium satis quaesitum erat nomini maiorum, dignitati, atque etiam praesidio: tamen non fuit consilium privatas opes facere, potiorque visa est periculosa libertas quieto servitio. Quae si probatis: adeste, Quirites, et, bene iuvantibus diis, M. Aemilium Consulem ducem et auctorem sequimini ad recipiundam libertatem!

* Tunc vero et posci, dum ceteri ejusdem caussa ducem senatûs rati, maxumo gaudio bellum inritare. *Nonius, irritare, provocare.*

Curionem quaesivit, uti adolescentior et populi suffragiis integer aetati concederet Mamerci. *Priscianus l. X.*

Philippus, qui aetate et consilio ceteros anteibat. *Servius l.* II.

(10) *Oratio L. Philippi contra M. Aemil. Lepidum.*

Maxume vellem, P. C., remp. quietam esse, aut in periculis a promtissumo quoque defendi, denique prava incepta consultoribus noxae esse. Sed contra seditionibus omnia turbata sunt, et ab iis, quos prohibere magis decebat. Postremo, quae pessumi et stultissumi decrevere, ea bonis

et sapientibus faciunda sunt. Nam bellum atque arma, quamquam vobis invisa, tamen, quia Lepido placent, sumenda sunt, nisi forte cui pacem praestare et bellum pati consilium est. Proh dii boni! qui hanc urbem omissa cura adhuc regitis, M. Aemilius, omnium flagitiosorum postremus, qui, peior an ignavior sit, deliberari non potest, exercitum opprimundae libertatis habet, et se e contemto metuendum effecit; vos, mussantes et retractantes verbis et vatum carminibus, pacem optatis magis quam defenditis, neque intellegitis mollitia decretorum vobis dignitatem, illi metum, detrahi. Atque id jure: quoniam ex rapinis consulatum, ob seditionem provinciam cum exercitu adeptus est. Quid ille ob benefacta cepisset, cujus sceleribus tanta praemia tribuistis? At scilicet ii, qui, (11) ad postremum usque legatos, pacem, concordiam et alia huiuscemodi decreverunt, gratiam ab eo peperere. Imo, despecti et indigni repub. habiti, praedae loco aestumantur: quippe metu pacem repetentes, quo habitam amiserant. Equidem a principio, quum Etruriam conjurare, proscriptos arcessiri, largitionibus rempubl. lacerari videbam, maturandum putabam et Catuli consilia cum paucis secutus sum. Ceterum illi, qui gentis Aemiliae benefacta extollebant, et, ignoscendo populi Romani magnitudinem auxisse, nusquam etiam tum Lepidum progressum ajebant, quum privata arma opprimundae libertatis cepisset, sibi quisque opes aut patrocinia quaerendo consilium publicum corruperunt. At tum erat Lepidus latro cum calonibus et paucis sicariis, quorum nemo non diurna mercede vitam mutaverit; nunc est proconsul cum imperio, non emto, sed dato a vobis, cum legatis adhuc jure parentibus; et ad eum concurrere homines omnium ordinum cor-

ruptissumi, flagrantes inopia et cupidinibus, scelerum conscientia exagitati; quibus quies in seditionibus, in pace turbae sunt. Hi tumultum (12) ex tumultu, bellum ex bello serunt, Saturnini olim, post Sulpicii, dein Marii, Damasippique, nunc Lepidi satellites. Praeterea Etruria atque omnes reliquiae belli arrectae; Hispaniae armis sollicitae; Mithridates in latere vectigalium nostrorum, quibus adhuc sustentamur, diem bello circumspicit; quin praeter idoneum ducem nihil abest ad subvertendum imperium. Quod ego vos oro atque obsecro, P. C., ut animadvortatis, neu patiamini licentiam scelerum, quasi rabiem, ad integros in contactu procedere. Nam ubi malos praemia sequuntur, haud facile quisquam gratuito bonus est. An exspectatis, dum exercitu, rursus admoto ferro atque flamma, urbem invadat? quod multo propius est ab eo, quo agitat, statu, quam ex pace et concordia ad arma civilia, quae ille advorsum divina et humana omnia cepit, non pro sua aut quorum simulat injuria, sed legum ac libertatis subvertundae. Angitur enim ac laceratur animi cupidine et noxarum metu, expers consilii, inquies; haec atque illa tentans, metuit otium, odit bellum; luxu atque licentia carendum videt, atque interim abutitur vestra socordia. (13) Neque mihi satis consilii, metum an ignaviam, an dementiam eam adpellem, qui videmini intenta mala, quasi fulmen, optare se quisque ne attingant, sed prohibere ne conari quidem. Et quaeso considerate, quam conversa rerum natura sit. Antea malum publicum occulte, auxilia palam instruebantur, et eo boni malos facile anteibant; nunc pax, concordia disturbantur palam, defenduntur occulte. Quibus illa placent, in armis sunt; vos in metu. Quid exspectatis? nisi forte pudet aut piget recte

facere. An Lepidi mandata animos movent? qui placere ait sua cuique reddi, et aliena tenet; belli jura rescindi, quum ipse armis cogat; civitatem confirmari, quîs ademtam negat; concordiae gratia plebi tribuniciam potestatem restitui, ex qua omnes discordiae accensae. Pessume omnium atque inpudentissume, tibine egestas civium et luctus curae sunt, cui nihil est domi nisi armis partum, aut per injuriam? Alterum consulatum petis, quasi primum reddideris; bello concordiam quaeris, quo parta disturbatur: nostri proditor, istis invidus, hostis omnium bonorum. Ut te neque hominum neque (14) deorum pudet, quos perfidia aut perjurio violasti! Qui, quando talis es, maneas in sententia et retineas arma, te hortor, neu prolatandis seditionibus, inquies ipse, nos in solicitudine retineas. Neque te provinciae, neque leges, neque dii penates civem patiuntur. Perge, qua coepisti, ut quam maturrume merita invenias! Vos autem, P C., quousque cunctando rempub. intutam patiemini, et verbis arma tentabitis? Delectus advorsum vos habiti; pecuniae publice et privatim extortae; praesidia deducta atque inposita; ex lubidine leges imperantur, quum interim vos legatos et decreta paratis. Et quanto mehercule avidius pacem petieritis, tanto bellum acrius erit, quum intelleget, se metu magis quam aequo et bono sustentatum. Nam qui turbas et caedem civium odisse ait, et ob id armato Lepido vos inermes retinet: quae victis toleranda sunt, ea, quum facere possitis, patiamini potius censet. Ita illi a vobis pacem, vobis ab illo bellum suadet. Haec si placent; si tanta torpedo animos oppressit, ut, obliti scelerum Cinnae, cujus in urbem reditu decus ordinis omnis hujus interiit, nihilominus vos (15) atque conjuges et liberos Lepido permis-

suri sitis: quid opus decretis? quid auxilio Catuli? Quin is et alii boni remp. frustra curant. Agite, uti lubet! parata vobis Cethegi atque alia proditorum patrocinia, qui rapinas et incendia instaurare cupiunt, et rursum advorsum deos penates manus armare. Sin libertas et bella magis placent: decernite digna nomine, et augete ingenium viris fortibus. Adest novus exercitus, et ad hoc coloniae veterum militum, nobilitas omnis, duces optumi; fortuna meliores sequitur. Iam illa; quae socordia nostra conlecta sunt, dilabentur. Quare ita censeo: quoniam Lepidus exercitum privato consilio paratum cum pessumis et hostibus reipub. contra hujus ordinis auctoritatem ad urbem ducit, ut Appius Claudius interrex cum Q. Catulo proconsule et ceteris, quibus imperium est, urbi praesidio sint, operamque dent, ne quid resp. detrimenti capiat.

Uti Lepidus et Catulus decretis exercitibus maturrume proficiscerentur. *Charisius l* 3.

(16) M. Lepido cum omnibus copiis Italia pulso: segnior neque minus gravis, sed multiplex, cura patres exercebat. *Servius. Marius Victorinus in Ciceronem.*

Obviam ire et conmori hostibus. *Arusianus Messus.*

Lepidus poenitens consilii. *Charis. l.* III.

Sic vero, quasi formidine attonitus, neque animo neque auribus aut lingua competere. *Nonius: Competere, rei cuiusque meminisse, aut constanter valere.*

Prudens omnium, quae senatus censuerat. *Arusianus.*

Magnis operibus profectus, oppidum cepit per L. Catilinam legatum. *Festus.*

Domitium proconsulem ex citeriori Hispania

nia cum omnibus copiis, quas paraverat, arcessivit. *Prisc. l. X. Arcessivit, inquit, et laeessivit.*

Sanctus aliter, et ingenio validus. *Charis. l. I., aliter pro alias.*

Gens rara egressa finis suos. *Serv. ad lib. XI. Aeneid. Arusian. Messus.*

Nisi cum ira belli desenuisset. *Prisc. lib. X.*

Maturaverunt exercitum Dyrrachium cogere. *Arusianus Messus.*

(17) Illo profectus, vicos castellaque incendere et fuga cultorum deserta igni vastare; neque elato aut securo esse animo metu gentis, ad furta belli peridoneae. *Non. Serv. ad XI. Aeneidos.*

Liberis ejus avunculus erat. *Donatus ad Phormionem Terentii.*

Nihil ob tantam mercedem sibi abnuituros. *Arusianus Messus.*

Insanum aliter sua sententia atque aliarum mulierum. *Charis. l. I., aliter pro alias.*

Recens scripsi. *Donat. Phorm. A. V. Sc. 8. Charis.* II.

Solis viis. *Donatus Phorm. act. V. scen. 8.*

Iussu Metelli cornicines occinuerunt. *Priscianus l. X. Servius II. Georg. Virg. Diom. l. 1. c. 4.*

Nexuit catenae modo. *Prisc. l. X.*

Doctus militiam. *Arusian. Messus.*

Neque se recipere aut instruere praelio quivere. *Prisc. lib. X.*

Equi sine rectore exterriti aut saucii consternantur. *Idem l. IV.*

Occupatusque collis editissumus apud Hilerdam et cum multa opera circumdata. *Priscianus l. V.*

(18) At inde, nulla munitionis aut requie

mora, processit ad oppidum. *Priscianus l. XVIII. requie pro requiei.*

Agreste. *Charis. l 1.*

Ardebat omnis Hispania citerior. M. *Fabius Victor. de invent. Cic. lib. 1.*

* et ponere validam urbem multos dies restantem pugnando vicit. *Non.*

Itaque Sertorius, levi praesidio relicto in Mauretania, nactus obscuram noctem, aestu secundo, furtivaque celeritate, vitare praelium in transgressu conatus est. *Gellius l. 10. c. 26. Non. Marcell.*

Transgressos omnis recipit mons Ballera, praeceptus a Lusitanis. *Idem ibidem.*

Earum aliae paullulum progressae nimio simul et incerto onere, quum pavor corpora agitaverat, deprimebantur. *Idem.*

Locum editiorem, quam victoribus decebat, capit. *Servius VIII. Aeneidos, Arusian. Messus.*

Et mox Fufidius adveniens cum legionibus, postquam tantas asperitates, haud facilem pugnantibus vadum, cuncta hosti quam suis opportuniora videt . . . . *Nonius.*

(19) Quum Sertorius neque erumperet: tam levi copia navibus fugam maturabat. *Serv. Fuld, Messus.*

Itineris eorum Metellus per litteras gnarus . . . . *Arusianus.*

Itaque Servilius, aegrotum Tarenti collegam prior transgressus, iter vortit ad Corycum, ur-

*) *et ponere.* Dan. Crispinus: Pro his vocibus, inquit, in quibusdam Nonii Mss. Digonem se reperisse testantur viri docti; unde *Vizonem* legendum esse conjecit Putschius, Probo, ut ait, duce, qui in voce ZO se nullum nomen hac syllaba terminatum reperisse dicit, nisi unum barbarae civitatis, lectum in Sallustio, *Vizo, Vizonis.*

bem inclusam; pastusque nemore, in quo crocum gignitur . . . . *Prisc. Non.*

Ad Olympum atque Phaselida. *Prisc.*

Apud Corycum. *Idem.*

Apud [Lethe] oppidum, cui nomen oblivionis condiderant. *Idem. Serv ad.* 1. *Aeneidos.*

Repulsus a Lethe oppido. *Idem Prisc.*

Apud Mutinam. *Idem.*

Apud Praeneste locatus. *Idem.*

Medio diei. *Messus.*

Quietam a bellis civitatem. *Idem.*

Militiae peritus. *Idem.*

Sertorius, portis turbam morantibus, et nullo, ut in terrore solet, generis aut imperii discrimine, per calonum corpora ad medium quasi deinsuper adstantium manibus in murum adtollitur. *Nonius Serv.*

Neque detrusus aliquotiens terretur. *Prisc. l. XV.*

(20) Dubitavit acie pars. *Idem.*

Quos inter maxume. *Charis.*

Rumore primo. *Charis.*

Idem fecere Octavius et Q. Caepio sine gravi cuiusquam exspectatione, neque sane ambiti publice. *Serv. ad l.* 4. *Aeneid.* „Ambire significat et rogare. Sallustius in Iugurtha: quos ego audio ambire, fatigare vos singulos. Dicebatur et ambio illum pro rogo.“ *Sallustius in* 1.: Idem fecere etc.

Quum arae et alia diis sacrata supplicium sanguine faedarentur. *Idem.*

Postremo ipsos colonos per miserias et incerta humani generis orare. *Idem ad illud* X. *Aeneid.* - - - *per eversae, genitor, fumantia Troiae*

Exscidia obtestor.

M

Ea paucis, quibus peritia et verum ingenium est, abnuentibus *Idem.*

Perperna, tam paucis profectus, vera est aestimanda.... *Idem ad XII. Aeneid.*

FRAGMENTA
HISTORIARUM

Lib. II.

Sardinia in Africo mari, facie vestigii humani, in orientem quam in occidentem latior prominet. *Gellius lib. XIII. cap. 18. Non.* „Faciem totius corporis formam, προσωπον, id est os, posuit antiquitas prudens; ut ab adspectu species, et a fingendo figura, ita a factura corporis facies.“ *Sallustius lib. II.*: Sardinia etc. *Isidorus.*

Inde Ichnusa adpellata. *Solinus.*

Dubium an insula sit, quod Euri atque Austri superiactis fluctibus circumlavit. *Nonius, lavit pro lavat.*

Nam Sullam consulem, de reditu ejus legem ferentem, ex conposito trib. pl. C. Herennius prohibuerat. *Notat Gell. l. X. c. 20.*, „Sallustium proprietatis in verbis retinentissumum consuetudini concessisse, et privilegium, quod de Cn. Pompeji Magni patris reditu ferebatur, legem adpellasse.“

Nam procul et diversis ex regionibus. *Charisius: Asper, procul, inquit, est e loco.*

(2) Obviam fuere. *Charisius ibidem*: „Asper, ait, vetuste obviam fuere: adverbio quam nomine uti maluit.“

Urbe patriaque extorres. *Messus.*

Genus militum suetum a pueritia latrociniis. *Idem.*

Inter laeva moenium et dextrum flumen Turiam, quod Valentiam parvo intervallo praeterfluit. *Priscian. l. V. et VI.*: „Turiam dixit, qui accusativus generis masculini est, non neutri.“

In fiducia quam argumentis purgatiores dimittuntur. *Donatus Phorm. act. I. sc. 3. et Hecyr. act. IV. sc. 4. Nonius: Fiducia est audacia. Serv.*

Antequam regressus Sertorius instrueret pugnae suos. *Arusianus.*

Ipse animi atrox. *Idem.*

Copiis integra. *Idem.*

Eodem anno in Macedonia C. Curio, principio veris cum exercitu profectus in Dardaniam, quibus potuit modis dictas pecunias coëgit. *Non.: dicere, est promittere.*

Post, ubi in fiducia nimius. *Arusian.*

Sed ipsi ferunt tantum ex grege, quem prope littora regebat Corsa nomine Ligus mulier, ... *Prisc. l. VI.*

(3) Nam quaedam Corsa nomine Ligus mulier quum taurum ex grege, quem prope littora regebat, transnatare solitum atque per intervalla corpore aucto remeare videret, cupiens scire incognita sibi pabula, taurum a ceteris digredientem usque ad insulam navigio prosecuta est. Cuius regressu, insulae fertilitatem cognoscentes Ligures, ratibus eo profecti, eamque nomine mulieris auctoris et ducis adpellaverunt. *Isidorus l. 14. c. 6.*

Ne illa tauro parata sint. *Donatus actu IV. scena 2 Andriae.*

Daedalum ex Sicilia profectum, quum Minois fugeret iram atque opes. *Prisc. lib. VI. Servius.*

Quem ex Mauretania rex Leptasta proditionis insimulatum cum custodibus miserat. *Priscianus l. I.*

Quos advorsum multi ex Bithynia volentes occurrere, falsum filium arguituri. *Priscianus lib. X.*

Uti actione desisteret. *Messus.*

Vespera. *Charisius l. II.*

Argentum mutuum arcessivit. *Prisc. lib. X.*

(4) Eam deditionem senatus, per nuncios Orestis cognitam, adprobat. *Prisc. l. VI.*

Nisi qua flumen Lurda Tauro monte defluens. . . . *Idem ibidem.*

Frugum pabulique laetus ager. *Arusianus. Servius l. I. Aeneidos.*

Neque virgines nuptum a parentibus mittebantur, sed ipsae belli promtissumos delegebant. *Messus.*

Modestus ad omnia alia, nisi ad dominationem. *Donatus Phorm. act. I. sc. 2.*

Noctu diuque stationes et vigilias tentare. *Charisius l. II.*

At Lucullum regis cura machinata fames brevi fatigabat; multique conmeatus interierant insidiis latronum. *Prisc. l. VII. et Nonius.*

Namque primum Iasonem novo itinere maris Aeetae hospitis domum violasse. *Prisc. l. VIII.*

Tartessum Hispaniae civitatam, quam nunc Tyrii mutato nomine Gadir habent. *Prisc. l. V.*

Neque subsidiis, uti soluerat, conpositis. *Priscianus l. X.: Soluerat* autem est *solitus fuerat.*

(5) Neque inermis ex praelio viros quemquam agniturum. *Idem ibidem.*

Ea continentia vir gravis, et nulla arte cuiquam inferior. *Arusian., Non. in Gravis.*

Omnes, qui circum sunt, praeminent altitudine millium passuum duorum. *Arus.*

* et Poeni ferunt adversus A. N. C. M. *Donatus.*

Quia corpore et lingua percitum, et inquietem, nomine histrionis vix sani, Barbuleium adpellabant. *Prisc. l. VI.*

Audaciter. *Idem XV.*

Ibi Fimbriana seditione, qui regi per obsequelam orationis, et maxume odium Sullae, graves carique erant. *Nonius: Obsequium neut. genere, obsequela fem.*

Moenibus deturbat. *Non.: Deturbare.*

E muris canes sportis demittebant. *Id.*

Ad hoc rumoribus advorsa in pravitatem, secunda in casum, fortunam in temeritatem declinando conrumpebant. *Idem.*

At Metellus, in ulteriorem Hispaniam post annum regressus, magna gloria concurrentium undique, virile et muliebre secus, per vias ac tecta omnium visebatur. Quum quaestor C. Urbinus aliique, cognita voluntate, eum ad coenam invitaverant: (6) ultra Romanorum et mortalium etiam morem curabant, exornatis aedibus per aulaea et insignia, scenisque ad ostentationem histrionum fabricatis; simul croco sparsa humus, et alia in modum templi celeberrumi. Praeterea quum sedenti transenna demissum Victoriae simulacrum cum machinato strepitu tonitruum coronam capiti inponebat; tum venienti thure, quasi deo, supplicabatur. Toga picta plerumque amiculo erat ei adcumbenti; epulae quaesitissumae, neque per omnem modo provinciam, sed trans maria ex Mauretania volucrum et ferarum incognita antea plura genera; quibus rebus aliquantam partem gloriae demserat, maxume apud veteres et sanctos viros, superba illa, gravia, indigna R. imperio existumantes. *Macrob. Satur. l. III. c. 13., Non., Sosipater l. I.*

Ruuntque pars magna suismet aut proxumorum telis, ceteri vice pecorum obtruncabantur. *Nonius.*

Occurrere duci et praelium accendere adeo, uti Metello in sagum, Hirtuleio in brachium, tela venirent. *Idem.*

Avidisque ita promtisque ducibus, uti Metellus ictu tragulae sauciaretur. *Idem.*

(7) Sed Metellus in volnere. *Donat. actu V. sc. 2. Andr.*

Primo incidit forte per noctem in renunculo piscantis. . . . *Non.*

Ad hoc pauca piraticae adjungit actuaria navigia. *Idem in Piraticae naviculae.*

Omnia sacrata corpora in ratem inposuisse. *Arusian.*

Suos equites hortatus vado transmittit. *Id.*

Ictu eorum, qui in flumine ruebant, necabantur. *Donatus Adelph. act. III. sc. 2.*

Circumventi dextra, unde ferrum erat, saxa aut quid tale capiti adfligebant. *Arusianus.*

Sed Metellus in ulteriore provincia. . . . *Donatus ad Phorm. act. I. sc. 4.*

Inmane quantum animi exarsere. *Non.: nomen positum pro adverbio.*

* At illi, quibus res incognita erat, ivere cuncti ad portas incognita tendere. *Serv. F. Ursini.*

Murum ab angulo dextri lateris ad paludem haud procul remotam duxit. *Serv. Fuldanus.*

*) At illi etc. „In Servio Danielis, qui Fuldano praestantior est, hoc fragmentum ita legitur: *At illi, quibus aderant, ruere cuncti ad portas, incondita tenere:* ex quo corrupte in illo altero *ivere* pro *ruere* positum esse, mihi quidem clarum videtur.“ Crispin. Legendum videtur: *At illi, quibus aderant, ruere cuncti ad portas incondite, temere.*

F. H. B.

FRAGMENTA

HISTORIARUM

Lib. III.

Exaudirique sonus Bacchanaliorum. *Macr. lib. I. c. 5 Saturn. Non.*

Diversa, uti solet rebus perditis, capessunt: namque alii fiducia gnaritatis locorum in occultam fugam sparsi; alii globis eruptionem tentavere. *Prisc. l. X. Non.*

Unus constitit in agro Lucano, gnarus loci, nomine Publipor. *Idem l. VI. Probus Catholicis.*

Male iam adsuetum ad omnis vis controversiarum. *Prisc. l. VI.*

Conjuratione claudit. *Idem l. X.*

Quali par in oppido festinatio et ingens terror erat, ne ex latere nova munimenta madore infirmarentur: nam moenia oppidi stagnabant, redundantibus cloacis advorso aestu maris. *Non. in Mador.*

Equis et armis decoribus cultus. *Priscianus l. VI.*

Dedecores inultique terga ab hostibus caedebantur. *Idem.*

(2) Contra ille, calvi ratus, quaerebat, num somnio thesauro portenderetur. *Idem l. VIII. Non. in Calvitur.*

Parte consumta, reliqua cadaverum ad diuturnitatem usus fallerent. *Prisc. l. X.*

Epistola Cn. Pompeii ad Senatum.

Si advorsus vos patriamque et deos penates toties labores ac pericula suscepissem, quotiens a prima adolescentia ductu meo scelestissumi hostes fusi et vobis salus quaesita est: nihil am-

plius in absentem me statuissetis, quam adhuc agitis, P. C, quem contra aetatem projectum ad bellum saevissumum cum exercitu optume merito, quantum est in vobis, fame, miserruma omnium morte, confecistis. Hac in spe populus R. liberos suos ad bellum misit? haec sunt praemia pro vulneribus et totiens ob remp. fuso sanguine? Fessus scribundo, mittundoque legatos, omnis opes et spes privatas meas consumsi, quum interim a vobis per triennium vix annuus sumtus datus est. Per deos inmortalis, utrum censetis me vicem aerarii praestare, an exercitum sine frumento et stipendio habere posse? Equidem fateor me ad hoc bellum majore studio quam consilio (3) profectum: quippe qui, nomine modo imperii a vobis accepto, diebus quadraginta exercitum paravi, hostisque in cervicibus jam Italiae agentes ab Alpibus in Hispaniam submovi. Per eas iter aliud atque Hannibal nobis opportunius patefeci. Recepi Galliam, Pyrenaeum, Laletaniam, Ilergetum, et primum impetum Sertorii victoris novis quidem militibus, et multo paucioribus, sustinui; hiememque in castris inter saevissumos hostis, non per oppida, neque ex ambitione mea, egi. Quid dein praelia aut expeditiones hibernas, oppida excisa aut recepta, enumerem, quando res plus valet quam verba? Castra hostium apud Sucronem capta, et praelium apud flumen Durium, et dux hostium C. Herennius cum urbe Valentia et exercitu deleti, satis clara vobis sunt, pro quis, o grati patres, egestatem et famem redditis. Itaque meo et hostium exercitui par conditio est; namque stipendium neutri datur; victor uterque in Italiam venire potest. Quod ego vos moneo quaesoque ut animadvortatis, neu cogatis necessitatibus privatim mihi consulere. Hispaniam citeriorem, quae

non ab hostibus (4) tenetur, nos aut Sertorius ad internecionem vastavimus praeter maritumas civitates, quae ultro nobis sumtui onerique. Gallia superiore anno Metelli exercitum stipendio frumentoque aluit, et nunc malis fructibus ipsa vix agitat. Ego non rem familiarem modo, verum etiam fidem consumsi: reliqui vos estis; qui nisi subvenitis: invito et praedicente me, exercitus hinc, et cum eo omne bellum Hispaniae, in Italiam transgredientur.

Namque his, praeter solita vitiosis magistratibus, quum per omnem provinciam infoecunditate biennii proxumi grave pretium fructibus esset. . . . *Non.: Grave multum.*

Hi, saltibus occupatis, tum externorum agros invasere, frumentique ex inopia gravi satias facta. *Idem: Satias pro satietas.*

Neque jam sustineri poterat, inmensum aucto mari et vento gliscenti. *Idem: Gliscit est congelascit, colligitur, ignescit, erescit.*

Ac tum maxume, uti solet extremis in rebus, sibi quisque carissumum domi recordari, cunctique omnium ordinum extrema munia sequi. *Idem: Munia, officia.*

(5) Et forte in navigando cohors una, grandi faselo vecta, a ceteris deerravit, marique placido a duobus praedonum myoparonibus circumventa *Idem in voce Faselus, et Myoparo.*

Eum atque Metrophanem senatus magna industria perquirebat, quum per tot scaphas, quas ad ostia cum paucis fidis percunctatum miserant. . . . *Idem et Charisius l. 1.*

Duos quam maxumos utres levi tabulae subjecit, qua super omni corpore quietus invicem tractu pedis quasi gubernator existeret; ea inter molem atque insulam mari vitabundus classem hostium ad oppidum pervenit. *Idem,*

Nam qui enare conati fuerant, icti saepe ferramentis navium, aut vulnerati a suis, aut adflicti alveis, undarum vi, mulcato foede corpore, postremo tamen periere. *Idem, et Arusianus Messus.*

Nam tertia tunc erat, et sublima nebula coelum obscurabat. *Non.*

Illum nautis forum. . . . *Idem.*

Oratio M. Licinii tribuni plebis ad populum.

Si, Quirites, parum existumaretis, quod inter jus a maioribus relictum vobis et hoc (6) a Sulla paratum servitium interesset: multis mihi disserendum fuisset, docendumque, quas ob injurias et quotiens a patribus armata plebes secessisset; utique vindices paravisset omnis juris sui tribunos pleb. Nunc hortari modo reliquum est et ire primum via, qua capessundam arbitror libertatem. Neque me praeterit, quantas opes nobilitatis solus, inpotens, inani specie magistratus, pellere dominatione incipiam; quantoque tutius factio noxiorum agat, quam soli innocentes. Sed praeter spem bonam ex vobis, quae metum vicit, statui, certaminis advorsa pro libertate potiora esse forti viro quam omnino non certavisse. Quamquam omnes alii creati pro jure vestro vim cunctam et imperia sua gratia, aut spe, aut praemiis in vos convortere, meliusque habent mercede delinquere, quam gratis recte facere. Itaque omnes concessere jam in paucorum dominationem, qui per militare nomen aerarium, exercitus, regna, provincias occupavere, et arcem habent ex spoliis vestris; quum interim more pecorum vos multitudo singulis habendos fruendosque praebetis, exsuti omnibus, quae maiores reliquere, (7) nisi quia vobismet ipsi per suffragia, uti praesides olim, nunc dominos destinatis. Itaque concessere illuc omnes; et mox,

si vestra receperitis, ad vos redibunt plerique: raris enim animus est ad ea, quae placent, defendenda; cetera validiorum sunt.*) An dubium habetis, ne obficere quid vobis uno animo pergentibus possit, quos languidos secordesque pertimuere? Nisi forte C. Cotta, ex factione media consul, aliter quam metu jura quaedam tribunis pleb. restituit, et, quamquam L. Sicinius, primus de potestate trib. loqui ausus, mussantibus vobis circumventus erat, tamen prius illi invidiam metuere quam vos injuriae pertaesum est. Quod ego nequeo satis mirari, Quirites. Nam spem frustra fuisse intellexistis Sulla mortuo, qui scelestum inposuerat servitium, finem mali credebatis. Ortus est longe saevior Catulus. Tumultus intercessit Bruto et Aemilio Mamerco Coss.; dein C. Curio ad exitium usque insontis tribuni dominatus est. Lucullus superiore anno quantis animis ierit in L. Quinctium, vidistis. Quantae denique nunc mihi turbae concitantur! quae profecto incassum agerentur, si prius, quam (8) vos serviundi, finem illi dominationis facturi erant; praesertim quum his civilibus armis dicta alia, sed certatum utrimque de dominatione in vobis sit. Itaque cetera ex licentia, aut odio, aut avaritia in tempus arsere. Permansit una res modo, quae utrimque quaesita est, et erepta in posterum: vis tribunicia, telum a maioribus libertati paratum. Quod ego vos moneo quaesoque ut animadvortatis, neu, nomina rerum ad ignaviam mutantes, otium pro servitio adpelletis. Quo jam ipso frui, si vera et honesta flagitium superaverit, non est conditio; fuisset, si omnino quiessetis. Nunc animum advortite; et

*) *cetera validiorum sunt.* Crispinus aliique: *ceteri.* Sed recte se habet lectio vulgata. F. H. B.

nisi viceritis, quoniam omnis injuria gravitate tutior est, artius habebunt. Quid censes igitur? aliquis vestrum subjecerit. Primum omnium omittendum morem hunc, quem agitis, inpigrae linguae, animi ignavi, non ultra concionis locum memores libertatis. Dein (ne vos ad virilia illa vocem, quo tribunos plebi, modo patricium magistratum, libera ab auctoribus patriciis suffragia, maiores vestri paravere) quum vis, Quirites, in vobis sit, uti, quae jussa nunc pro aliis toleratis, pro vobis agere aut non (9) agere certe possitis, Iovem aut alium quem deum consultorem exspectatis? Magna illa consulum imperia et patrum decreta vos exsequendo rata efficitis, Quirites, ultroque licentiam in vos auctum atque adjutum properatis. Neque ego vos ultum injurias hortor; magis, uti requiem capiatis; neque discordias, uti illi criminantur, sed earum finem volens, iure gentium res repeto; et, si pertinaciter retinebunt, non arma neque secessionem, tantum modo ne amplius sanguinem vestrum praebeatis, censeo. Gerant habeantque suo modo imperia; quaerant triumphos; Mithridatem Sertorium et reliquias exsulum persequantur cum imaginibus suis. Absit periculum et labos, quibus nulla pars fructûs est; nisi forte repentina ista frumentaria lege munia vestra pensantur, qua tamen quinis modiis libertatem omnium aestumavere, qui profecto non amplius possunt alimentis carceris. Namque ut illis exiguitate mors prohibetur, senescunt vires: sic neque absolvit cura familiari tam parva res, et ignavissumi quique tenuissuma spe frustrantur; quae tamen, quamvis ampla, quoniam servitii (10) pretium ostentaretur, cujus torpedinis erat decipi et vestrarum rerum ultro injuria gratiam debere? Namque alio modo neque valent in universos,

neque conabuntur. Cavendus tamen dolus est. Itaque simul comparant delenimenta, et differunt vos in adventum Cn. Pompeii; quem ipsum, ubi pertimuere, sublatum in cervices suas, mox demto metu lacerant. Neque eos pudet, vindices, uti se ferunt, libertatis, tot viros sine uno aut remittere injuriam non audere, aut ius non posse defendere. Mihi quidem satis spectatum est, Pompeium, tantae gloriae adolescentem, malle principem volentibus vobis esse, quam illis dominationis socium, auctoremque in primis fore tribuniciae potestatis. Verum, Quirites, antea singuli cives in pluribus, non in uno cuncti, praesidia habebatis; neque mortalium quisquam dare aut eripere talia unus poterat. Itaque verborum satis dictum est. Neque enim ignorantia res claudit; verum occupavit vos nescio quae torpedo, quia neque gloria movemini, neque flagitio; cunctaque praesenti ignavia mutastis: abunde libertatem rati, quia tergis abstinetur, et huc ire licet et (11) illuc, munere ditium dominorum. Atque haec eadem non sunt agrestibus; sed caeduntur inter potentium inimicitias, donoque dantur in provincias magistratibus. Ita pugnatur et vincitur a paucis; plebes, quodcumque accidit, pro victis est, et in dies magis erit, si quidem majore cura dominationem illi retinuerint, quam vos repetiveritis libertatem.

Postquam egressus angustias. *Messus.*

Ad Cyzicum perrexit firmatus animi. *Ex eodem.*

Ut, sustinere corpora plerique nequeuntes, fessi, arma sua quisque stantes incumberent. *Idem et Servius.*

Ac statim Fugitivi, contra praeceptum ducis, rapere ad stuprum virgines, matronasque. *Nonius.*

Qui-

Quibus a Sertorio triplices insidiae per idoneos saltus positae erant; prima, quae fonte venientes exciperet. *Servius.*

Ingens ipse virium atque animi. *Arusianus.*

Locum nullum, nisi in quo armati institissent. *Idem.*

At Oppius postquam orans nihil proficiebat, timide veste tectum pugionem (12) expedire conatus, a Cotta Vulcioque impeditur. *Non.: Pugio est brevis gladius.*

Castrisque conlatis, pugna tamen ingenio loci prohibebatur. *Idem.*

Sed Pompejus a prima adolescentia, sermone fautorum, similem fore se credens Alexandro regi, facta consultaque ejus quidem aemulus erat. *Nonius.*

Dubius consilii. *Arusian.*

Post reditum eorum, quibus senatus belli Lepidani gratiam fecerat. *Idem.*

Quod ubi frustra tentatum est: socordius ire milites occoepere, non aptis armis, ut in principio, & laxiore agmine. *Non.*

Atque eum Curio laudatum accensumque praemiorum spe, quibuscum optavisset, ire jubet. *Idem.*

Eodem tempore Lentulus, duplici acie locum editum multo sanguine suorum defendens, postquam ex sarcinis paludamenta adstare & delectae cohortes intellegi coepere....*Idem.*

Si nihil ante adventum suum inter plebem & patres convenisset, coram se daturum operam. *Prisc. l. XIV.*

Fine inguinum ingrediuntur mare. *Arusianus.*

[13] M. Antonius, perdundae pecuniae genitus, vacuusque curis, nisi instantibus. *Idem.*

Muros successerant. *Idem.*

Saxaque ingentia & axe vinctae trabes per pronum incitabantur, axibusque eminebant in modum ericii militaris veruta binum pedum. *Non. Serv.*

Octavium mitem & captum pedibus. *Arusianus.*

Igitur discubuere, Sertorius inferior in medio; super eum L. Fabius Hispaniensis, senator ex proscriptis; in summo Antonius, & infra scriba Sertorii Versius; & alter scriba Maecenas in imo, medius inter Tarquitium & dominum Perpernam. *Non. Servius.*

Quarum unam epistolam forte cum servo nacti praedatores Valeriani scorpione in castra misere. *Nonius.*

FRAGMENTA HISTORIARUM

Lib. IV.

At Cn. Lentulus, patriciae gentis, collega ejus, cui cognomentum Clodiano fuit, per incertum stolidior an vanior, legem de pecunia, quam Sulla emtoribus bonorum remiserat, exigenda promulgavit. *Gellius l. XVIII. c. 4.*

Omnes, quibus aetas senecto corpore, animus militaris erat. *Prisc. l. IX. & X.*

Dein, lenita jam ira, postero die liberalibus verbis permulcti sunt. *Idem l. IX.*

Inplicitae rates ministeria prohibebant. *Idem ibidem.*

Igitur legiones pridie in monte positas arcessivit. *Idem l. X.*

Anxius animi atque incertus. *Arus.*

Magnam exorsus orationem. *Idem.*

Inpotens & nimius animi est. *Idem.*

Amisumque adsideri sine praeliis audiebat. *Prisc. l. VIII.*: „Obsideo & assideo activa sunt: faciunt enim assideor & obsideor."

[2] Qui quidem mos, uti tabes, in urbem conjectus. *Festus.*

Castella, custodiae thesaurorum, in deditionem acciperentur, *Serv. Charis. l. I.*

Reliqua cadavera salita. *Diomedes l. I. cap. 4.*

Epistola regis Mithridatis scripta ad Regem Arsacem.

REX MITHRIDATES REGI ARSACI S.

Omnes, qui secundis rebus suis ad belli societatem orantur, considerare debent, liceatne tum pacem

agere; dein, quod quaeritur, satisne pium, tutum, gloriosum, an indecorum sit. Tibi perpetua pace frui liceret, nisi hostes opportuni & sceleratissumi. Egregia fama, si Romanos oppresseris, futura est. Neque petere audeam societatem, & frustra mala mea cum tuis bonis misceri sperem. Atqui ea uti te morari posse videntur, ira in Tigranem recentis belli, & meae res parum prosperae, si vera aestumare voles, maxume hortabuntur. Ille enim obnoxius, qualem tu voles societatem, accipiet; mihi fortuna, multis rebus ereptis, usum dedit bene suadendi, &, quod florentibus optabile est, ego non validissumus praebeo exemplum, (3) quo rectius tua conponas. Namque Romanis cum nationibus, populis, regibus cunctis una, & ea vetus, caussa bellandi est, cupido profunda imperii & divitiarum: qua primum cum rege Macedonum Philippo bellum sumsere; dum a Carthaginiensibus premebantur: amicitiam simulantes ei subvenientem Antiochum concessione Asiae per dolum avertere; ac mox, fracto Philippo, Antiochus omni cis Taurum agro & decem millibus talentorum spoliatus est; Persen deinde, Philippi filium, post multa & varia certamina, apud Samothracas deos acceptum in fidem, callidi & repertores perfidiae, quia pacto vitam dederant, in somniis occidere; Eumenem, cujus amicitiam gloriose ostentant, initio prodidere Antiocho, pacis mercedem; post Attalum, custodem agri captivi, sumtibus & contumeliis ex rege miserrumum servorum effecere, simulatoque inpio testamento filium ejus Aristonicum, quia patrium regnum petiverat, hostium more per triumphum duxere. Asia ab ipsis obsessa est; postremo totam Bithyniam Nicomede mortuo diripuere, cum filius Nusa, quam reginam adpellaverant, genitus haud (4) dubie esset. Nam

quid ego me adpellem, quem, disjunctum undique regnis & tetrarchiis ab imperio eorum, quia fama erat, divitem neque serviturum esse, per Nicomedem bello lacessiverunt, sceleris eorum haud ignarum, & ea, quae accidere, testatum antea, Cretenses solos omnium liberos ea tempestate & regem Ptolemaeum. Atque ego, ultus injurias, Nicomedem Bithynia expuli, Asiamque spolium regis Antiochi recepi, & Graeciae demsi grave servitium. Incepta mea postremus servorum Archelaus exercitu prodito inpedivit; illique, quos ignavia aut prava calliditas, uti meis laboribus tuti essent, armis abstinuit, acerbissumas poenas solvunt: Ptolemaeus precio diem belli prolatat; Cretenses inpugnati semel jam, neque finem nisi excidio habituri. Equidem quum mihi ob ipsorum interna mala dilata praelia magis quam pacem datam intellegerem: abnuente Tigrane, qui mea dicta sero probat, te remoto procul, omnibus aliis obnoxiis, rursus tamen bellum cepi; Marcumque Cottam Romanum ducem apud Chalcedona terra fudi, mari exui classe pulcherruma. Apud Cyzicum (5) magno cum exercitu in obsidio moranti frumentum defuit, nullo circum adnitente; simul hiems mari prohibebat. Ita sine vi hostium regredi coactus in patrium regnum, naufragiis apud Parium & Heracleam militum optumos cum classibus amisi. Restituto deinde apud Cabira exercitu & variis inter me atque Lucullum praeliis inopia rursus ambos incessit. Illi suberat regnum Ariobarzanis bello intactum; ego vastis circum omnibus locis in Armeniam concessi; secutique Romani non me, sed morem suum omnia regna subvertendi, quia multitudinem artis locis pugna prohibuere, imprudentiam Tigranis pro victoria ostentant. Nunc quaeso considera, nobis oppressis utrum

firmiorem te ad resistendum, an finem belli futurum putes? Scio equidem tibi magnas opes virorum, armorum & auri esse, & ea re a nobis ad societatem, ab illis ad praedam peteris. Ceterum consilium est Tigranis, regno integro, meis militibus belli prudentibus procul ab domo, parvo labore, per nostra corpora bellum conficere: quando neque vincere neque vinci sine tuo periculo possumus. An ignoras, Romanos, (7) postquam ad occidentem pergentibus finem Oceanus fecit, arma huc convertisse, neque quidquam a principio nisi raptum habere, domum, conjuges, agros, imperium? convenas olim sine patria, sine parentibus, peste conditos orbis terrarum; quibus non humana ulla neque divina obstant, quin socios, amicos, procul, juxta, sitos, inopes potentesque trahant excidantque; omniaque non serva & maxume regna hostilia ducant? Namque pauci libertatem, pars magna justos dominos volunt; nos suspecti sumus aemuli, & in tempore vindices adfuturi. Tu vero, cui Seleucia, maxuma urbium, regnumque Persidis inclutis divitiis est, quid ab illis nisi dolum in praesens, & postea bellum exspectas? Romani in omnis arma habent, acerruma in eos, quibus victis spolia maxuma sunt; audendo & fallendo, & bella ex bellis serendo, magni facti. Per hunc morem exstinguent omnia, aut occident; quod haud difficile est, si tu Mesopotamia, nos Armenia, circumgredimur exercitum sine frumento, sine auxiliis, fortuna aut nostris vitiis adhuc incolumem. Teque illa fama sequetur, auxilio profectum magnis (7) regibus latrones gentium oppressisse. Quod uti facias moneo hortorque; neu malis pernicie nostra unum imperium prolatare, quam societate victor fieri.

Curio Vulcanaliorum die ibidem moratus. *Nonius de mutata declinatione. Charisius lib.* I.

Scalas pares moenium altitudine. *Arusianus.*

Dissidere inter se coepere, neque in medium consultare. *Idem.*

Multisque suspicionibus volentia plebi facturus videbatur. *Nonius: Volentia, quae plebs vellet.*

Suspectusque fuit, incertum vero an per neglegentiam, societatem praedarum cum latronibus conposuisse. *Idem: Componere, conjungere.*

Collegam minorem & sui cultorem exspectans. *Arusianus.*

Quam maxumis itineribus per regnum Ariobarzanis contendit ad flumen Euphratem, qua in parte Cappadocia ab Armenia disjungitur. Et quamquam ad id naves codicariae occulto per hiemem fabricatae aderant.... *Nonius: Codicariae naves, quae in flumine usui esse possunt.*

(8) Qui praetergrediebantur equites cataphracti, ferrea omni specie. *Idem.*

Quum interim, lumine etiam tum incerto, duae Galliae mulieres, conventum vitantes, ad menstrua solvenda montem ascendunt. *Idem.*

Pluteosque rescindit ac munitiones demolitur, locoque summo potitur. *Idem: Demoliri est diruere*

Exercitum dimisit, ut primum Alpes degressus est. *Arusianus.*

Tetarchas regesque territos animi firmavit. *Idem.*

Simul eos & cunctos jam inclinatos laxitate loci, plures cohortes atque omnes, ut in secunda re, pariter acre invadunt. *Nonius.*

Hi locorum pergnari, & soliti nectere ex viminibus vasa agrestia, ibi tum, quod inopia

scutorum fuerat, ad eam artem se quisque in formam parmae equestris armabat. *Nonius: Parma est scutum breve.*

De pecore coria recens detracta quasi glutino adolescebant. *Charisius lib. I. Servius.*

Avidior modo properandi factus. *Arusianus.*

(9) Consilii aeger. *Idem.*

Reversi postero die, multa, quae properantes deseruerant in castris, nacti, quum se ibi cibo vinoque laeti invitarent. *Nonius: Invitare est repleri.*

Atque hiavit humus multa, vasta & profunda. *Idem: Hiare, aperire.*

Rursus jumenta nacti ad oppidum ire contendunt. *Nonius.*

Ubi se laniata navigia fundo emergunt. *Arusianus.*

Tum vero Bithyni propinquantes jam amnem Tartanium. *Idem.*

Eos, qui hoc malum publicum clandestinis consiliis conparaverunt. *Non.*

In quis notissumus quisque aut malo dependens verberabatur, aut inmutilato corpore inprobo patibulo eminens adfigebatur. *Idem: Patibulum est crux.*

Ad Siciliam vergens faucibus non amplius patet millibus V, & XXX. *Messus.*

Clausi lateribus pedem * *Idem.*

Naphtas. *Probus Catholicis.*

FRAGMENTA HISTORIARUM

Lib. V.

At Lucullus, audito, Q. Marcium Regem pro consule per Lycaoniam cum tribus legionibus in Ciliciam tendere. *Priscianus lib. XVIII.*

Legiones Valerianae, comperto, lege Gabinia Bithyniam & Pontum consuli datam, missos esse. *Idem ibidem.*

Regem aversabatur. *Arusianus.*

Ceteri negotia sequebantur familiaria legatorum, aut tribunorum; & pars sua conmeatibus mercatis. *Nonius.*

Et uxori ejus frater erat. *Arusian.*

Saepe celebritatem nominis intellego timentem. *Prisc. lib. XVIII.*

Video ingentia dona quaesitum ire properantem. *Idem ibidem.*

Nam si Pompejo quid humani evenisset. *Arusianus.*

Quibus de caussis Sullam in victoria dictatorem equo descendere, sibi uni adsurgere de sella, caput aperire solitum. *Nonius. Arusianus. Servius.*

CAII CRISPI SALLUSTII
FRAGMENTA
INCERTORUM LIBRORUM

Ne inrumiendi po - - - - - -
sublicibus cavata - - - - - - -
sunt *Festus.*

Cujus duas insulas propinquas inter se, & decem stadium procul a Gadibus sitas, constabat suopte ingenio alimenta mortalibus gignere. *Nonius.*

Serum bellum in angustiis futurum. *Iunius Philarg. ad Georg. Virgilii.*

Illi territo mense pervenere in Pontum multo celerius spe Mithridatis. *Arusian.*

Ergo senati decreto serviundumne sit.... *Donat. And. act. II. sc. 2.*

Pompejus oris inprobi, animoque inverecundo. *Suet. de claris Gram. c. XIV.*

Simulans sibi alvum purgari. *Isidorus l. XI. in voce Alvus, Serv. ad l. III. Aeneid.*

Fecit, ut, nunciis confestim lugubribus. *Charisius lib. II.*

(2) Communem habitum transgressus. *Priscianus lib. XIV.*

Inter arma civilia aequi boni famam petit. *Seneca l. XX. Epist.* 115.

Haud inpigre neque inultus occiditur. *Donatus ad Andr. Terentii act. I. sc. 2.*

Festinantibus in summa inopia patribus. *Idem ad Eunuch. act. IV. sc. 3.*

Hostes oppressi aut delapsi forent. *Isidorus lib. XVIII.*

Exercitum argento fecit. *Seneca lib. XX. Epist.* 115.

Togam paludamento mutavit. *Isidor. lib. XIX. Servius.*

Hiero rex Syracusanorum bellum fecit. *Seneca.*

Ibi triennio frustra trito. *Servius ad IV. Aeneidos.*

Oratio C. Coltae Consulis ad Populum.

Quirites, multa mihi pericula domi, militiae, multa advorsa fuere; quorum alia toleravi, partim repuli deorum auxiliis & virtute mea; in quis omnibus neque animus negotio defuit, neque decretis labos; malae secundaeque res opes, non ingenium, mihi mutabant. At contra in his miseriis cuncta me cum fortuna deseruere. (3) Praeterea senectus per se gravis curam duplicat, cui misero, senecta jam aetate, ne mortem quidem honestam sperare licet. Nam si parricida vestri sum, & bis genitus hic deos Penates meos patriamque & summum imperium vilia habeo: quis mihi vivo cruciatus satis est, aut quae poena mortuo, quum omnia memorata apud Inferos supplicia scelere meo vici? A prima adolescentia in ore vestro, privatus & in magistratibus, egi; qui lingua, qui consilio meo, qui pecunia voluere, usi sunt; neque ego callidam facundiam, neque ingenium ad male faciendum, exercui; avidissumus privatae gratiae maxumas inimicitas pro re publica suscepi, qui victus cum illa simul, quum, egens alienae opis, plura mala exspectarem, vos, Quirites, rursus mihi patriam, deos Penates, cum ingenti dignitate dedistis. Pro quibus beneficiis vix satis gratus videar, si singulis animam, quam nequeo, concesserim. Nam vita & mors jura naturae sunt; uti sine dedecore cum civibus, fama & fortunis integer, agas, id dono datur atque accipitur. Consules nos fecistis, Quirites, domi belliqne impeditissuma rep. Namque imperatores (4) Hi-

spaniae stipendium, milites, arma, frumentum poscunt; & id res cogit: quoniam post defectionem sociorum & Sertorii per montis fugam neque manu certare possunt, neque utilia parare; exercitus in Asia Ciliciaque ob nimias opes Mithridatis aluntur; Macedonia plena hostium est, nec minus Italiae marituma & provinciarum: quum interim vectigalia, parva & bellis incerta, vix partem sumtuum sustinent; ita classe, qua conmeatus vehebatur, minore quam antea navigamus. Haec si dolo aut socordia nostra contracta sunt: agite &, uti monet ira, supplicium sumite; sin communis fortuna asperior est, quare indigna vobis nobisque & rep. incipitis? Atque ego, cujus aetati mors proprior est, non deprecor, si quid ea vobis incommodi demitur; neque mox ingenuo corpori honestius quam pro vestra salute finem vitae fecerit. Adsum en Cn. Cotta consul; facio quod saepe majores asperis bellis fecere: voveo dedoque me pro rep., quam deinde cui mandetis circumspicite: nam talem honorem bonus nemo volet, quum fortunae & pacis & belli, ab aliis acti, ratio reddenda, aut turpiter (5) moriendum sit. Tantummodo in animis habetote, non me ob scelus aut avaritiam caesum, sed volentem pro maxumis beneficiis animam dono dedisse. Per vos igitur, Quirites, & gloriam majorum, tolerate advorsa, & consulite reip.! Multa cura summo imperio inest, multi ingentes labores, quod nequidquam abnuitis, & pacis opulentiam quaeritis, quum omnes provinciae, regna, maria, terraeque aspera aut fessa bellis sint.

Germani intectum renonibus corpus tegunt. *Isidorus.*

Unde pons in oppidum pertinens explicatur. *Arusianus.*

Et ei voce magna vehementer gratulabantur. *Donatus.*

Et Marius victus duplicaverat bellum. *Serv.*

Atque eos a tergo incurrerunt, *Rufin.*

In hunc modum disseruit. *Priscianus.*

Inde ortus sermo percunctantibus utrimque: *Satin salve;* quam grati ducibus suis; quantis familiaribus copiis augerentur. *Donatus.*

Fugam nostris fecere. *Seneca.*

(6) Quae audita Panormitanos dedere Romanis fecere. *Idem.*

Quo cupidius in ore ducis sese quisque bonum & strenuum ostentantes. *Isidorus, Servius X.*

Ventis per cava terrae citatis rupti aliquot montes, tumulique sedere. *Isidorus, Servius.*

Ubi multi nefande casu super ausi atque passi. *Priscianus.*

Saguntium. *Charisius.*

Tota autem insula modica & cultoribus inanis est. *Martianus.*

Inmodicus animi. *Arusianus.*

Pugnam illam pro omine belli futuram. *Servius.*

Tantum antiquitatis curaeque majoribus pro Italica gente fuit. *Idem.*

Opprobrii gratia. *Agraetius.*

Maxumis ducibus, fortibus strenuisque ministris. *Diomedes lib. II.*

Non repugnantibus modo, sed ne deditis quidem. A. B. C. M. *Donatus.*

In silva Sila fuerunt. *Serv.*

In nuda injecta corpora. *Diomedes.*

Apollinis filia & Cyrenes. *Probus.*

(7) Ne simplici quidem morte moriebantur. *Servius.*

Quum praedixero positum insulae. *Don.*

Cujus adversa voluntate, conloquio militibus permisso, corruptio facta paucorum, & exercitus Sullae datus est. *Idem.*

A Graecho seditiones graves ortae. *Augustinus.*

M. Atilius Palicanus humili loco, Picens, loquax magis quam facundus. *Quintilianus l. IV. c. 2.*

Insolens vero accipiundi. *Donat.*

Quae pecunia ad Hispaniense bellum Metello facta erat. *Idem.*

Curubis. *Probus.*

Tharros. *Idem.*

Camisos. *Idem.*

Luces. *Sergius.*

Primum modo Iapidiam ingressus. *Serv.*

Carbo turpi formidine Italiam atque exercitum deseruit. *Idem.*

Quae pacta in conventione non praestitissent. *Donatus.*

Crebritate fluctuum, ut aquilo solet. *Servius.*

Mithridates corpore ingenti perinde armatus. *Quintil. l. VIII. c. 3.*

(8) Tyrannumque & Cinnam adpellantes. *Victorinus. Servius.*

Nomenque Danubium habet *Acron.*

Cui nisi pariter obviam iretur. *Donat.*

Septimium, neque animo neque lingua satis compotem. *Idem.*

Volgus amat fieri. *Quintilianus.*

Non poeniturum. *Idem.*

Pompejus cum alacribus saltu, cum velocibus cursu, cum validis vecte certabat. Neque enim ille aliter potuisset par esse Sertorio, nisi se & milites frequentibus exercitiis praeparavisset ad praelia. *Vegetius l. I. cap. 9. Iob. Saresb.*

Cicero caninam facundiam, ut Appius inquit, exercuit. *Lactantius.*

Primus Graecorum Achilles. *Servius.*

Cupientissumus legis. *Diomedes.*

Magna gloria tribunus militum in Hispania T. Didio imperante, magno usu bello Marsico paratu militum & armorum, fuit; multaque tum ductu ejus curata primo per ignobilitatem, deinde per invidiam scriptorum, celebrata sunt. Comminus faciem suam ostentabat aliquot advorsis cicatricibus & effosso oculo. Quo ille dehonestamento corporis maxume laetabatur, (9) neque illis anxius, quia reliqua gloriosus retinebat. *Gellius.*

Curetes, quia principes intelligendi divina fuerunt, vetustatem uti cetera in majus conponentem altores Iovis celebravisse. *Lactantius* & *Isidorus.*

Italiam conjunctam Siciliae constat fuisse; sed medium spatium aut per humilitatem obrutum est aquis, aut propter angustiam scissum; inde Rhegium nominatum. *Isidorus.*

Pompejus devictis Hispanis tropaea in Pyrenaeis jugis constituit. *Servius.*

Atque edita undique tribus tamen cum muris & magnis turribus. *Donatus.*

Et in praeliis actu promtus. *Idem.*

Pactione amisso publico legato. *Idem.*

Ipsum mare Ponticum dulcius quam cetera. *Servius, Macrobius, Priscianus.*

Equis paria operimenta erant, quae linea ferreis laminis in modum plumae adnexuerant. *Servius.*

Rebus supra votum fluentibus. *Idem.*

Aenum & Maroniam, & viam militarem. *Idem.*

Inpediebant jussa nautarum. *Idem.*

Nihil socordia claudebat. *Donatus.*

(10) Ut tanta repente mutatio non sine deo videretur. *Idem.*

In ore gentibus agens, populo, civitati. *Idem.*

Pressi undique multitudine. *Idem.*

Hunc igitur redarguit Tarquinius. *Idem.*

Dein campi Themiscyrii quos habuere Amazones, a Tanaï flumine incertum quamobrem digressae. *Servius.*

Ubi eum tota concione ab exercitu cogit discedere: dicit se ejus opera non usurum, eumque ab armis dimittit. *Idem.*

Et Metello procul agente longa spes auxiliorum. *Idem.*

More equestris praelii sumtis tergis atque redditis, & egressi ad faciliores ictus loco cedebant. *Idem.*

Castra sine volnere introitum. *Idem.*

Multos tamen ab adolescentia bonos insultavit. *Idem* & *Donatus.*

Cosa. *Servius.*

Equis atque armis insignibus. *Idem.*

Fessus in Pamphyliam se receperat. *Idem.*

Profectus quidam Ligus ad requisita naturae. *Quinctil.*

Apud latera certos conlocaverat. *Servius.*

(11) Apertae portae, repleta arva cultoribus. *Idem.*

Hispaniam sibi antiquam patriam esse. *Idem.*

Lyciae Pisidiaeque agros despectantem. *Idem.*

Sorte ductos fusti necat. *Idem.*

Omnis Italia coacta in angustias scinditur in duo promontoria, Bruttium & Salentinum. *Idem.*

Italia plana ac mollis. *Idem.*

Qua tempestate ex Ponto vis piscium erupit. *Idem* & *Scholiastes Iuvenalis.*

Intror-

Introrsus prima Asiae Bithynia est, multis antea nominibus adpellata: ipsa enim est & major Phrygia. *Servius.*

Sed Mithridates extrema pueritia regnum ingressus, matre veneno interfecta. *Idem.*

Exercitum vertere. *Idem.*

Creta altior est qua parte spectat orientem. *Idem.*

Se regibus devovent, & post eos vitam refutant: adeo illis ingenita est sanctitas regii nominis. *Idem* & *Philargyrius.*

Dum inferior omni via grassaretur. *Iohannes Grammat.*

(12) Narbone consilia Gallorum. *Pompejus in artem Donati.*

Post defectionem sociorum & Latii. *Donat.*

Ad Iovis mandem nostra. *Idem.*

Morbi graves ob inediam insolita vescentibus. *Idem.*

Atque ea cogentes non coactos, scelestos magis quam miseros, distringi. *Idem.*

Graviori bello, qui prohibituri venerant socii, frigere. *Idem.*

Nam quidem Pyrrho, Hannibali, aequor & terra....*Idem.*

Nam Sullae dominationem audebat. *Idem.*

Neque est defensus dominationem Sullae. *Id.*

Neu quis miles, neve pro milite. *Serv.*

Ex insolentia avidus malefaciendi. *Idem.*

Tergis vinciebant. *Idem.*

Charybdis, quae forte inlata naufragia sorbens gurgitibus occultis millia sexaginta Tauromenitana ad littora trahit. *Idem.*

Saguntini, fide atque aerumnis incluti, per mortalium studium majores quam opibus: quippe, quis etiam tum semiruta moenia, domus intectae,

parietesque templorum ambusti manus Punicas ostentabant, *Hieron. in Habacuc.*

(13) Apud Corduennos amomum & alii leves odores gignuntur. *Philarg. in IV. Georg. Virgil.*

Quem trans stagnum omnis usque ad flumen.... *Idem.*

Repente incautos agros invasit. *Idem.*

Belli sane sciens. *Acron.*

Namque omnium ferocissumi ad hoc tempus Achaei atque Tauri sunt, quod, quantum conjicio, locorum egestate rapto vivere coacti. *Glossae Iuvenalis.*

Atque ipse cultus rei. *Acron.*

Triplici fluctu. *Servius Fuldanus.*

Charybdi mare vorticosum. *Idem.*

Sed ubi tempore anni mare classibus patefactum est. *Idem.*

Sane bonus ea tempestate contra pericula & ambitionem. *Idem.*

Simul inmanis hominum vis ex locis invasere patentes, quum & pacis modo effusas... *Id.*

Genua patrum advolvuntur. *Idem.*

Perrexere in Hispaniam & Sardiniam. *Id.*

Quae mapalia sunt circumjecta civitati, suburbana aedificia. *Idem.*

Et onere turrium incertis navibus. *Idem.*

Traditur fugam in longinqua Oceani agitavisse. *Idem.*

(14) Ad mutandum modo in melius servitium. *Servius ad primum Aeneidos.*

Magna vis hominum convenerat agris pulsa, aut civitate ejecta. *Idem ibid.*

Quum murum hostium successisset, poenas dederat. *Idem ad Eclogam quintam.*

Quippe vasta Italia rapinis, fuga, caedibus. *Id.*

Hi sunt, qui secundum pocula & alias res aureas diis sacrata instrumenta convivio mereantur. *Idem ad III. Aeneid.*

In secunda festinas cohortes conposuerat. *Idem ad IX.*

Iam repente visus saevire Taguns. *Id. ad X.*

Exuant armis equisque. *Idem.*

Solas festinare. *Idem.*

Lusitaniae gravem civitatem. *Idem.*

Ex parte cohortium praecipere instructa, & stationes locatae pro castris. *Idem.*

Bellum quibus posset conditionibus desineret. *Idem.*

In quîs longissimo aevo plura de bonis falsa in deterius conposuit. *Idem.*

Cultu corporis ornata egregio. *Idem.*

At Sertorius vacuus hieme augere copias. *Aero in Horatium.*

Sin vis obsistat, ferro quam fame aequius perituros. *Servius.*

(15) Consedit in valle virgulta nemorosaque. *Servius.*

Paullulum requietis militibus. *Idem.*

Qui nullo certo exsilio vagabantur. *Idem.*

Nubes foedavere lumen. *Idem.*

Sanctus alia. *Idem.*

Gerronis. *Idem.*

Quae caussa fuerat novandis rebus. *Idem.*

Radicem montis excessit. *Statii interpres.*

Ut res magis quam verba gererentur, liberos parentesque in muris locaverant. *Idem.*

Incerta est fortitudo, dum pendet. *Idem.*

In quibus plaustra sedes sunt. *Aero ad Horatium.*

Luxo pede. *Probus.*

Maurique, vanum genus, ut alia Africae, contendebat, Antipodas ultra Aethiopiam cultu Persarum justos & egregios agere. *Priscianus.*

Et Perpernam forte cognoscit mulio redemtoris. *Acro in Horatium.*

Omnium fluminum, quae in maria, qua imperium Romanum est, fluunt, quam Graeci τὴν εἴσω θάλασσαν adpellant, maxumum esse Nilum consentitur; proxuma magnitudine esse Histrum, scripsit Sallustius. *Gellius lib. X. cap. 7.*

(16) Ex omnibus, quae tractavimus, Aebuti Liberalis, potest videri, nihil tam necessarium aut magis, ut ait Sallustius, cum cura dicendum, quam quod in manibus est. *Seneca.*

Turbinum motus vagus est & disjectus &, uti Sallustii verbis utar, vorticosus; cometarum autem conpositus & certum iter carpens. *Idem.*

Sallustius, auctor certissumus, adserit, Tigrim & Euphratem uno fonte manare in Armenia, qui per diversa euntes longius dividantur, spatio medio relicto multorum millium; quae tamen terra, quae ab ipsis ambitur, Mesopotamia dicitur. *Idem.*

Pelorum promontorium Siciliae, respiciens aquilonem, juxta Sallustium dictum a gubernatore Hannibalis illic sepulto, qui fuerat occisus per ignorantiam regis, quum se ejus dolo crederet esse deceptum. *Servius* & *Isidorus.*

Aristaeus, uti Sallustius docet, post laniatum a canibus Actaeonem filium, matris instinctu Thebas reliquit, & Ceam insulam tenuit primo, adhuc hominibus vacuam; postea, ea relicta, cum Daedalo in Sardiniam transivit; post delatus est Cumas. *Serv.*

(17) Sallustius duces laudat, qui victoriam incruento exercitu deportarunt. *Serv.*

Cares insulani populi fuerunt, piraticam exercentes, famosi, victi a Minoë, uti Sallustius & Thucydides tradunt. *Idem.*

A Troja Capys Campaniam, Helenus Macedoniam, alii Sardiniam, secundum Sallustium, tenuerunt. *Idem.*

Dardania a Dardano, Iovis & Electrae filio, aut, secundum Sallustium, a Mida Dardanorum rege, qui Phrygiam tenuit. *Idem.*

Sallustius Scyllam saxum esse dicit, simile formae celebratae procul visentibus. *Idem.*

In Sicilia est Enceladus, Othus in Creta, secundum Sallustium. *Idem.*

Sallustius ait, Hispanorum morem fuisse, ut in bella euntibus juvenibus parentum facta memorarentur a matribus. *Idem.*

Orion, juxta Sallustium, oritur juxta solis aestivi pulsum. *Idem.*

In Flaminia est civitas, quae Cale dicitur, & in Gallia hoc nomine, quam Sallustius a Perperna captam conmemorat. *Idem.*

Getae sunt Mysii, quos Sallustius a Lucullo dicit esse superatos. *Idem.*

Trojanorum tempore invadendarum terrarum caussa fuerat navigatio, uti Sallustius meminit. *Idem.*

(18) Curribus falcatis usos esse antiquos, Livius et Sallustius docent. *Idem.*

Vices significant pugnam, quia per vicissitudinem pugnabatur, ut inquit Sallustius. *Idem.*

Creta medio jacet insula ponto, id est, secundum Sallustium, procul a continenti. *Idem.*

Primo mense veris dicitur novum ver, secundo ver adultum, tertio praeceps; sicut etiam Sallustius dicit ubique nova aestas, adulta, praeceps. *Idem.*

Sallustius in Historiis tradit, Sertorium victum voluisse fugere ad insulas fortunatas. *Acron.*

Insulas fortunatas Sallustius inclutas esse ait Homeri carminibus. *Serv.*

Proxumum dicebant veteres non solum adhaerens & adjunctum, verum etiam longe remotum, si tamen inter duo discreta nihil medium exstitisset. *Virg. Aen. l. V.*:

Proxumus huic, longo sed proxumus intervallo,
Insequitur Salius.

Ita & Sallustius in Situ Ponti de promontoriis Paphlagonum, & quod Κριȣ̃ μέτωπον adpellavit, posuit. *Nonius.*

(19) Interrogasti, si tenes, Maeotici
Situs quis esset aequoris. Sallustium
Noram id dedisse, dicta & ejus omnibus
Praejudicatae auctoritatis ducier,
Non abnuebam. *Festus Avienus.*

Portus ab Eoo fluctu curvatus in arcum. In arcus similitudinem. Sic de Ponto Sallustius, unde hic tulit colorem. Nam speciem efficit Scythici arcus. *Serv. ad III. Aen.*:

- - *Freta lata relucent.*

Lata autem ideo, quia se angustiae Pontici oris illic dilatant, uti dicit Sallustius. *Servius.*

Teja autem dicta est a Tejo Anacreontis poëtae lyrici oppido, quod in Paphlagonia esse Sallustius indicat, quum de situ Pontico loquitur. *Comment. in Horat.*

Porro Sallustius, auctor certissumus, adserit, tam Tygris quam Euphratis in Armenia fontis demonstrari. *Hieron. de locis Hebr.*

Quum multi evaserint Trojanum periculum, uti Capys, qui Campaniam tenuit; ut Helenus, qui, uti alii, Sardiniam, secundum Sallustium. *Servius.*

Sallustianus Calpurnius. *Hieronymus adversus Ruf.*

Calpurniani discipuli. *Idem ibidem.*

(20) Tamen vulgata jam res est gentilium proprietatum. Comici Phrygas timidos illudunt; Sallustius vanos Mauros & feroces Dalmatas pulsat. *Tertull. de anima.*

Sarcasmus Chleuasmo proxima est & similis figura, qua adversariorum facta cum exacerbatione admissi lacessimus. Ut apud Sallustium, de Sullae crudelitate. Ut in M. Mario, quum fracta prius crura per artus expiraret. *Iul. Rufinianus de schemat. lexeos.*

Mesopotameni homines effrenatae lubidinis sunt, ut Sallustius meminit in utroque sexu. *Glossae in Iuvenalem.*

Antonius ille trium Antoniorum corruptor, ille Sallustius, qui orae maxumae, qua Romanum esset imperium, contrarius piratis, si omnes socios & maxume Graecos Asiaticos ac Siculos fortunis omnibus spoliaverunt....*Eaedem Glossae.*

Sallustium demiror, qui autumat, tum primum visos Romanis Camelos, quod neque olim illos, qui duce Scipione Antiochum devicerunt, neque hos, qui ad Orchomenum & Chaeroneam certaverunt cum Archelao, nosse putaverit camelum. *Plutarch.*

At Sallustius quidem fuisse milites jam inde a principio male ait in eum (Lucullum) animatos, quod ad Cyzicum & iterum ad Amisum duas hiemes eos in castris continuisset. *Idem.*

LECTORI.

(21) *Hactenus fragmenta florentissimi rerum Romanarum scriptoris, quae exstare putamus; cetera quae sequuntur, in MS. Servio legi, auctor est V. Cl. Andreas Schottus; in optima tamen illa Honorati editione a Petro Daniele IC. procurata non comparent.*

* mor Trequii praeter s r ciem necessariam haud multo secus quam ferro noceri poterat. At Vatinius, dum haec aguntur a Fugitivis, aegra parte mititum autumni gravitate, neque ex postrema fuga, cum severo edicto juberentur, ullis ad signa redeuntibus, & qui reliqui erant per summum flagitium detractantibus militiam, quaestorem suum C. Toranium, ex quo praesente vera facillume noscerent, * * * * conmiserant, & tamen interim cum volentibus numero quatuor.....

* ingre, tante setui debacrittur, nefandum in modum perverso vulnere & interdum lacerum corpus semianimum (22) omittentes; alii in tecta jaciebant ignes, multique ex loco servi, quos ingenium socios dabat, abdita a dominis, aut ipsos, trahebant ex occulto, neque sanctum aut nefandum quidquam fuit irae barbarorum

& servili ingenio; quae Spartacus nequiens prohibere, multis precibus quum oraret, celeritate * * * nuncios.

Aliqot dies contra morem fiducia augeri nostris coepit, & promi lingua. Qua Vatinius contra spectatam rem incaute motus novos incognitosque & aliorum casibus perculsos milites ducit tamen ad castra Fugitivorum, presso gradu silentes jam, neque tam magnifice sumentes praelium, quam postulaverant. Atque illi certamini conscii inter se juxta seditionem erant, (?) Crixo & gentis ejusdem Gallis & Germanis obviam ire & ultro offerre pugnam cupientibus contra Spartacum.

EXPLICIT

CAIUS CRISPUS SALLUSTIUS.

CATALOGUS
Praestantiorum Editionum Caji Crispi Sallustii.

1470 *Cajus Cr. Sallustius. Venetiis per Vindelinum Spir. in folio.* Parisiis *in 4to. sine anni nota.*
1472 Mediolani *in fol.*
1474 Venetiis. *apud Io. de Colonia & Io. Methen. in fol.*
1474 Parisiis *in 4to.*
1475 Valentiae *in 4.*
1476 Mediolani. *Phil. Lavagnii.*
1478 Sine loci notat. *in fol. Philip. Petri.*
1481 Venetiis. *in fol Bapt. de Tortis.*
1482 Mediolani. *in folio. Leonard. Pachel & Udalric. Scinzenzeller.*
1490 Romae. *in 4. Eucharii Silber.*
1491 Venetiis. *Phil de Pinciis. cum Vallae Comment.*
1492 Veneriis. *in fol. Theodor. de Ragazonibus.*
1493 &. 96 Venetiis. *Philip. de Pinciis.*
1496 Lugduni. *in 4. per Ioh. de Wingle.*
1496 Parisiis. *in fol. Opera Andreae Bocard.*
1500 Venetiis. *in fol. per Ioannem de Cereto.*
1504 Parisiis. *in fol. cum notis Badii Ascensii.*
1513 Florentiae. *in 8. apud Philippum Iuntam.*
1509 & 21 *in 8. Editiones Aldinae.*
1543 Argentorati. *in 4.*
1521 Venetiis. *Per Bernard. Viani Vercellens.*
1536 Coloniae. *in 8. cum notis Melanthonis.*
1538 Basileae. *in 8. Henrici Lariti Glareani.*
1539 & 42 Lipsiae. *in 8. cum Castigationibus Io. Rivii.*
1544 Parisiis. *in 8. edente Rob. Stephano.*
1547 & 65 Venetiis. *cum Comment. Variorum.*
1557 Venetiis. *Aldi Manutii.*
1576 Florentiae. *in 8. ex recens. Petr. Victorii.*
1573 & 79 Antwerpiae. *cura Lud. Carrionis.*
1595 Antwerpiae. *in 8. cum notis Fulvii Ursini.*
1599 Norimbergae. *in 8. cum notis Christophori Coleri.*
1604 Ingolstadii. *in 8. M. A. Mureti.*
1607 Francofurti. *in 8. Editio Gruteri.*
1611 & 22 Francofurti. *in 8. ex recens. Philippi Parei.*
1674 Parisiis. item 1790 Bassani et Venetiis. *in 4. a Daniel. Crispino in usum Delphini.*

1665 & 77 Lugd. Bat. *in* 8. *ex recens. Io. Frid. Gronovii*
1686 & 90 Amstelodami *in* 8. *cum notis Variorum.*
1710 Cantabrigiae. *in* 4. *Editio Iosephi Wasse.*
1724 Lipsiae. *in* 4. *cura Gottlieb Cortii, collatis* 34 *codd. MSS. et edd. vett.* 9.
1742 Amstelodami. *in* 4. *Editio Sigeb. Havercamp., secundum Grutero-Wassianam facta, collatis codd.* 13 *et ed. princ. Rom. anni* 1470. 2 *voll.*
1778 Turici. *in* 8. *Hottingeri editio nitida, Cortium quidem sequens, sed cum judicio.*
1790 Berolini. *in* 8. *Editio Telleriana, item elegans, cum variis lectt. novis, sed passim mutilata operarum vitio, nec bono ordine digesta.*
1812 Lipsiae. *in* 8. *Kunhardti editio utriusque belli.*
1815 Halae Sax. *in* 8. *Similis editio Guilielmi Lange, tironibus utilissima.*

INDEX HISTORICUS. *)

*) C. indicat bellum Catilinarium; I. Iugurthinum; H. Fragmenta Historiarum, additis numeris librorum; Inc. Fragmenta incerta Numeri in utroque bello capita designant, in reliquis libros et uncinis inclusi segmenta, hic facta, paginarum.